नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत **विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर** ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या **युगवाणी** ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून विदर्भ साहित्य संघाद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

युगवाणी

जानेवारी ते डिसेंबर

१९८४

अनुक्रमणिका

युगवाणी

वर्षे चाळीसावे अंक १ / २ जाने.-फेब्रु. '८४

कथा

संशोधन

लेख / टिपणे

कविता / दीर्घकविता

पुस्तके

साहित्यसूची

चित्रे

कार्यवृत्त

विदर्भ साहित्य संघाचे मुखपत्र असलेल्या युगवाणीस महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळाकडून अंशतः अनुदान प्राप्त झाले आहे.

पत्रव्यवहाराचा पत्ता : संपादक, युगवाणी, विदर्भ साहित्य संघ, झाशी राणी चौक, नागपूर ४४० ०१२

प्रवास

यादव वांढरे

एक मामुली घटना. मी मेलो. मी म्हणजे ? मी नाव कशाला सांगू ? तुम्हाला काही धदेबिंदे नाहीत का रे ? तर काय सांगत होतो. रात्री अडीच वाजता मी मेलो. कुणाला थांगपत्ता नाही. मला सुद्धा सकाळी सकाळी कळले. थेट सकाळी.

मी तडक बापाला गाठले. झिलपा बाप ठिय्यावर उन्हात तापत होता. नजर शोक करीत असलेल्या मोहल्ल्यातल्या तरण्या शांताच्या टंच गोलाईवर.

"Good Morning" मी बापाला म्हणालो बापाचे इंग्रजी वेताम बात.

"मला फार वाईट वाटते !"

"काय म्हणालास ?" बाप.

"मला फार वाईट वाटते ?"

"कशाबद्दल ?"

"अचानक मेल्याबद्दल."

"आं ! अरे ! हो ! आठवले. तू मेलास. पण त्यात वाईट वाटण्याजोगे काय आहे ? मर्जी तुझी ! जाणाऱ्याला कोण अडवणार ?"

"तू एकाकी पडला नाही का ? तुझी तोफ व्याकुळ झाली असेल नाही ! नवी शिकार सापडली का ? नॉट फिकीर, घरी बायको आहे माझी."

"ए ! बघ. फालतू बकवास नाही पाहिजे" किडके दात. पांढरे केस. शब्द चिरडले.

"मग ?" मी.

"एक काम कर. या अर्जावर सही कर."

"अर्ज ! कशाचा ?"

"तुझ्या रजेचा !"

"आता मला त्याचा काय उपयोग ?"

"मूर्ख आहेस ! मेला तू. मी नाही. मी ठरवलंय तुझ्या शिल्लक रजा घ्यायच्या. नंतर ऑफिसला कळवायचे. रजा मिळताहेत का सोडा? हे स्साले ! प्राव्हिडंट फंड, विमेवाले पैसा कधी देतील कोण जाणे ? फुकाचा पैसा मिळतोय तर का सोडा ? तू अगदी बिनडोक. मरताना तरी विचारपूर्वक मरायचं. अपघातांनी मेला असतास तर पिअरलेस तरी रग्गड मिळाला असता. दोनच हप्ते भरले होते. सालं आमच्या नशीबी सुखच नाही. जाऊ दे. या कागदावर सही कर."

"बाप, तू मला खोटे बोलायला लावणार."

"मूर्खा मेलेली माणसं खरंही बोलत नाही, खोटंही बोलत नाही. खरं म्हणजे ते अजिबात बोलत नाहीत."

क्या बात है ! बापाला डोकं आहे. मी मुकाट सही केली.

× × ×

बाप ऑफिसात गेला.

अर्ज सेक्शन ऑफीससरसमोर बिनडोक.

"××× ला इतक्या रजा कशाला हव्या."

बाप म्हणाला, "तो काल मेला. त्याच्या रजा पेंडिंग होत्या. त्या खतम करायला नको ? मेल्यानंतर कोण देणार ?" शाब्बास डॅडी.

"इडियट"

"कोण ?" बाप

"मेल्यानंतरही माणूस विचार करतो ? इतका विचार करकरून रजा घेतो ?" सरदारजीकी बात में दम था. बापाच्या तोंडाला कुलूप.

"काय कटकट आहे ? माणसं मेल्यावरही पिच्छा सोडत नाही."

अनुक्रमणिका

त्याने अर्जावर लप्फेदार सही घोटली. खुप. सहीकडे बराच वेळ नजर.

× × ×

दुपारी माणसं घरी गोळा. मला पेटवायची तयारी. सगळचांना दुःख नवसागरीचे !

तिरडीवर मी.

"माणूस चांगला होता."

"दारू पाजत होता"

"रांडा स्पेशालिस्ट. ऑफिसात देखील."

"बायको प्लस बॉस इज ईक्वल टू प्रमोशन हॅंऽहॅंऽ."

"काय रे उल्हास, ती अलोणेची पोट्टी महाचालू. हातीच येत नाही. एखाद्या दिवशी गल्लीत दाबायला हवी."

"आजकाल मरणाचे सामानही महागले. एका माणसाला ३५ रु. म्हणजे Too Much माधवराव !"

"हो बाकी सगळचांना पैसा लागतो. फक्त चार खांदेच तेवढे फुकट" गदारोळ हास्य. चित्रविचित्र नजरा स्मशानशांतता.

× × ×

माणसं कामाला लागली.

"लाकडे ओली आहेत का ?"

"इतकी महाग ?"

"आपल्याकडे ती फॉरेनची इलेक्ट्रिक मशीनची सोय व्हायला हवी."

"ते खरं हो ! पण नेमकी वेळेवर वीज गायब असली म्हणजे बिचाऱ्या मुड्याची पंचाईत."

हवेत खसखस.

× × ×

काम संपले. कवटी फुटली. लोक घराकडे. रात्रीच्या सावल्या दाट. चितेसमोर एक जण. प्रफुल्लीत.

"काय रे ? तू रे ! कोण ?"

"मी."

"काय !"

"यस"

"तुला तू मेल्याचे दुःख नाही?"

"नाही."

"का ?"

"मी मारले त्याला. माझ्या या हाताने."

एक तिरस्कृत हास्य.

मी वळलो. दूरवर शहराकडे जाणाऱ्या सडकेकडे.

× × ×

रस्त्यात बाप.

"हॅलो." मी

"कोण रे तू ?"

"मी."

"चल फूट बे ! साल्या गांडू !"

□ □

अनुक्रमणिका

पोत आणि कलामीमांसा

ब. स. येरकुंटवार

सुप्रसिद्ध चित्रकार श्री. गोडसे यांच्या 'पोत' या पुस्तिकेकडे माझे प्रथम लक्ष गेले श्री. दि. के. बेडेकर यांच्या सत्यकथेतील परीक्षणामुळे. ते परीक्षण वाचल्यानंतर, मनावर कोणताच ठसा न उमटल्यामुळे, मला या पुस्तिकेचा विसर पडला. पण काही महिन्यांनी मित्रमंडळीत झालेल्या चर्चेमुळे माझे लक्ष पुनः तिच्याकडे वळले व मग तिचा बारकाईने अभ्यास करण्याची गरज वाटू लागली. श्री. गोडसे यांनी कलामीमांसेचा हा एक जो धाडसी व महत्त्वाकांक्षी प्रयत्न केला आहे, त्याची दखल मराठी साहित्याने जवळ जवळ घेतलीच नाही असे म्हटले तरी चालेल. असे म्हणता येईल की श्री. बेडेकर यांचे परीक्षण एकुलते एक आहे. त्यामुळे त्याच्याकडे माझे लक्ष पुनः वेधले गेले आणि शेवटी मी या पदावर आलो, की श्री. बेडेकरांनी या कलामीमांसेचा खोलवर छडा न लावता एकदम लोटांगण घातले. ते गंभीर अवगाहनाच्या दृष्टीने बरे झाले नाही. श्री. बेडेकरांच्या बाबतीत माझ्यासारख्या लहानशा अभ्यासकाच्या काही अपेक्षा असणे स्वाभाविक आहे. त्यांचे मार्गदर्शन लाभले असते तर कदाचित् श्री. गोडसे यांच्या कलामीमांसेचा अधिक उमज मला पडला असता. तिचे मूल्यमापन नीट करता आले असते.

नागपूर नभोवाणीवर 'पोत'चे जे परीक्षण मी केले ते अर्थातच त्रोटक व अपुरे असणे अपरिहार्य होते. एवढ्या भाषणात धड दिग्दर्शनही करता येत नाही आणि म्हणूनच काहीसे सविस्तर विवेचन करण्याकरिता मी हे लिहीत आहे. श्री. गोडसे यांनी अवघ्या सव्वाशे पानात आपल्या व्यासंगाची चुणुक चांगली दाखविली आहे, हे प्रारंभी नमूद करणे आवश्यक आहे. अनेक विषयांचे धागेदोरे विणून जी कलामीमांसा रसिकांना सादर केली आहे, तीत श्री. गोडसे यांचा एक प्रकारचा आत्मप्रत्यय ठळक उमटतो. पण व्यासंग आणि आत्मप्रत्यय हे या पुस्तिकेतील प्रतिपादनास सावरून धरण्यास असमर्थ ठरतात असे मात्र खेदाने म्हणावे लागते. याचे कारण हेच की त्यातली कलामीमांसा माझ्या मनाची पकड घेऊ शकली नाही.

नभोवाणीवरील भाषणात चार दृष्टींनी 'पोत'चे परीक्षण मी केले आहे. पहिली दृष्टी त्यातील भाषेची. या सविस्तर परीक्षणात त्या बाबत विशेष लिहिण्याजोगे काही नसल्यामुळे ती सोडून राहिलेल्या तीन दृष्टींनीच मी हे लिहीत आहे. श्री. गोडसे यांनी गोळा केलेली माहिती, त्यांचे इतिहासाचे अवलोकन व त्यांनी केलेली कलामीमांसा अनेक बाबतीत चूक व भ्रामक आहे. आता क्रमशः एकएक मुद्याची छाननी करू.

त्यांच्या 'तु आणि ओतू'च्या विवेचनाचे मी मागाहून परीक्षण करीन. प्रथमतः त्यांच्या एकूण विचारसरणीत जो परधार्जिणेपणा दिसतो त्याचाच परामर्श घेणे इष्ट होईल. मानवाच्या उत्क्रांतीचे जे चित्र श्री. गोडसे यांनी चितारले आहे ते पाहिले व त्यांच्या तद्विषयक कल्पना पाहिल्या, की त्यांच्या वैचारिक भूमिकेची मौज वाटते. रसिकाच्या व कलावंताच्या चोखंदळपणास अंधश्रद्धा व भोळसटपणा यांनी दिलेला खो 'पोत'च्या विवरणात पदोपदी दिसून येतो. यांचो थोडी

उदाहरणेही पुरेशी होतील. एक असे की विद्यमान आदिवासी वाटणारा मानव हा मानवाच्या इतिहासाच्या आरंभापासून आहे याच अवस्थेत होता अशी त्यांची दृढ श्रद्धा आहे. मिलोन, मंडला गोंड, संथाल इ. आदिवासींचा श्री. गोडसे यांनी जो उल्लेख केला आहे, तो अभ्यासकांनी मुद्दाम नजरेखाली घालावा. दुसरे असे की आजवर रूढ झालेल्या काही पूर्वग्रहदूषित व अवास्तव कल्पनांच्या आहारी श्री. गोडसे फार गेलेले आहेत. आजचा आदिमानव वाटणारा माणूस हा मानवाच्या प्राथमिक अवस्थेचा अवशेष व द्योतक आहे ही समजूत जितकी अशास्त्रीय व खोटी आहे, तितकीच, प्रारंभीच्या मानवात सुरुवातीस निसर्गाबद्दल भीती होती, ही समजूतही आहे. मानवशास्त्राची (Anthropology) आज जी वाढ झाली आहे ती या समजुतींना सुरूंग लावून उध्वस्त करणारी आहे. (The History of Ethnological Theory, Prof. R. H. Lowie) निसर्गनिष्ठा व वस्तुनिष्ठा यांचा नगारा बेहोष होऊन पिटणाऱ्याने बाबा आदमपासून चालत आलेल्या या काल्पनिक सिद्धांतापासून, खरे म्हटले, तर कटाक्षाने दूर राहावयास पाहिजे होते. ' Prelogical Primitiveness च्या भाकड कथा श्री. गोडसे याना मानवतात, जातक कथेपेक्षाही मानवतात याचे मोठे आश्चर्य वाटते. तिसरे असे की त्यांनी उत्क्रांतीची कल्पना सरळसोट Unilinear evolution अशी गृहीत धरली आहे. प्रथम शिकारीची अवस्था (hunting stage) मग जमातीची अवस्था (herding stage) त्यानंतर शेतीची अवस्था (farming stage) अशी जी कल्पना आजवर कवटाळली गेली आहे. ती भयंकर भूल आहे असे आता शास्त्रज्ञ सांगतात आणि गोडसे प्रभृती अद्यतनवादी मात्र तिच्याच नादांत आहेत. या विकासावस्था मनात ठेवून कला–मीमांसा करण्याचा श्री. गोडसे यांचा अट्टाहास हास्यास्पद वाटतो तो यामुळेच. सरळसोटपणाच्या कच्छपी लागण्याचा परिणाम असा झाला आहे की त्यांना सर्वत्र कलेची वाढ निसर्ग चित्रणापासून विलगीकरणापर्यंतच्या चित्रणापर्यंत निमूटपणे व नियंत्रितपणे झाल्याचे निनदिक्कतपणे दिसते. मानवी इतिहासाप्रमाणेच कलेच्या इतिहासातही अनपेक्षितता, अपघात, उलथापालथ, स्वयंभूपणा, अनियतता इ. इ. गोष्टी आढळतात. त्यामुळेच, कोणत्याही एका ठोकळेबाज दृष्टीने विविधमूर्ती व अनेकरंगी वस्तूची मीमांसा करू नये हे प्रज्ञावान् म्हणविणाऱ्या कलावंतांनाही का सुचू नये, याचे नवल वाटते. श्री. पु. य. देशपांडे यांनी श्री. लालजी पेंडसे यांच्या एका पुस्तकाचा पुष्कळ वर्षांपूर्वी 'प्रतिभे'तून जो समाचार घेतला होता, तो यावेळी मला आठवतो. त्यांचे काही आक्षेप विचार करण्यासारखे होते यात शंका नाही. कलेच्या क्षेत्रांतीलच काही उदाहरणे मी देतो. युरोपीय मानवाचा विकास ज्या काही टप्प्यांमधून झाल्याचे समजले जाते, त्यांत पुरातन अश्मयुग व नवअश्मयुग (Palaeolithic and neolithic) असे कालखंड पडतात. पुरातन अश्मयुगातल्या पोटभेदांत ऑरिग्नेशियन नावाचे एक उपयुग आहे. त्याचा कालावधी इ. स. पूर्व साठ हजार ते पन्नास हजार असा धरला जातो. या उपयुगातून मानवाच्या कलेचा जो प्रवास झाला त्याबद्दल शास्त्रज्ञ असे सांगतात की उत्तर पुरातन अश्मयुगाच्या पूर्वी गुहांच्या भिंतीवर चित्र काढणे अथवा ओबडधोबडपणे एखादी आकृती खोदणे असा प्रकार दिसत नाही. पण याच युगात कलेची सर्वात अधिक वाढ झालेली दिसते. हे असे का ? काही आगापिच्छा नसताना या युगात एवढी कलानिर्मिती व कलासमृद्धी झाली कशी ? त्यांतल्या ऑरिग्नेशियन या उपयुगांतल्या पुतळ्या, की ज्यांच्यावर आजच्या फार थोड्या शिल्पकारांना मात करता आली असती त्या नाहीशा झाल्या कशा व त्यांची विकास परंपरा का खुंटली ? (And His Works, P. 124. Prof. M. J. Herskovits) शिल्पकला (Plastic art) आणि रेखाटन व आलेखन या कला (Graphic arts) यांच्या विकासांत काही संबंध दिसत नाहीत. त्या स्वतंत्रपणे वाढतात व मावळतात.

ऑरिग्नेशियनशिल्पकलेत व पुढच्या काळाच्या कलेत जसा खंड पडलेला दिसतो, तसाच तो मॅग्डॅलिनियनच्या नंतरच्या काळात रेखन व

चित्रण यांत दिसतो. (Ibid, P. 125). भारत-वर्षाच्या शिल्पेतिहासात खंडीतता व आकस्मिकता कशी दिसून येते व सरळसोटपणाच्या समजूतीस कसे हादरे बसतात याची अंधुकशी कल्पना प्रा. सरस्वतीच्या 'Indian Sculpture' वरूनही येऊ शकते. वेगवेगळ्या पदार्थांच्या साह्याने अभिव्यक्त होणारी कला, एकापुढे एक वा समांतर असा विकास दाखवीत नाही ही गोष्ट श्री. गोडसे लक्षात घ्यावयास तयार नाहीत असे दिसते. त्यामुळेच त्यांनी शिल्प, चित्र यांचा आणि दगड, धातु, लाकूड, हस्तिदंत, माती इ. उपादानांचा वेगवेगळा विचार न करता, छंद्त जातकाच्या सोयीनुसार म्हणा किंवा योगायोगाने म्हणा, निवडून घेतलेल्या विविध अभिव्यक्तीची त्या त्या काळाची एकूण प्रकृती व गती लक्षात न घेता ठोकळेबाज मीमांसा केली आहे. त्यांच्या पुस्तिकेतील एका लहानशा उदाहरणावरूनही त्यांचा विस्कळित व विसंगत दृष्टिकोण स्पष्ट होतो. श्रीज्ञानेश्वरांचे श्रीगजाननाचे रूपक व समर्थांचे श्रीगणेश वर्णन यातला फरक श्री. गोडसे यांनी दाखविला आहे. श्रीज्ञानेश्वर कलेच्या सांकेतिक अवस्थेतले व म्हणूनच त्यांचे रूपक निसर्गापासून फार दूर, अवास्तव, काल्पनिक आणि म्हणून हीन व त्याज्य. श्रीसमर्थांबद्दल श्री. गोडसे लिहितात, 'हत्तीच्या भव्यवितंड व्यक्तिमत्वाचे त्याच्या सर्व स्वभावविशेषांसह मोठे मनोज्ञ व वस्तुनिष्ठ शब्दचित्र रामदासांनी रेखले आहे.' (पृ. १११) इथे कलाविकासाचा स्रोत सांकेतिक अवस्था सोडून मुरडून पुनः वस्तुचित्रणाच्या अवस्थेस वळला असेच श्री. गोडसे प्रतिपादितात हे उघड आहे. म्हणजे Unilincar evolution जाऊन कला-प्रवाहातील आगाऊ हिशोब करता न येणाऱ्या प्रकारांची ओळख त्यांना असल्याचे दिसते.

श्री. गोडसे यांच्या अनेक भ्रमांतला एक प्रमुख भ्रम असा आहे की त्यांना भारतवर्षातला कलाविकास पश्चिम युरोपमधील कलाविकासासारखा वाटतो. असे वाटण्यास काही सबळ पुरावा आहे आणि त्यांत म्हणण्याजोगी सयुक्तिकता आहे असेही नाही. गतानुगतिकता हाच गुण त्यात असला तर असेल. कित्येक पाश्चात्य अभ्यासकांनी व त्यांनी प्रभावित झालेल्या स्वकीयांनी केलेली कलामीमांसा श्री. गोडसे कसास लावीत नाहीत, ती डोळे मिटून ते पत्करतात. त्याचाही असाच भोळा भाव दिसतो की पश्चिम युरोप हा मानवी इतिहास व कला यांच्या वाढीच्या दिशेचा आदर्श आहे. तिकडे पहावे आणि आपल्या देशाचा व संस्कृतीचा विकास रेखाटत जावा. पण शास्त्रज्ञांना आता हे कळून आले आहे की विकासाची एकच काही दिशा ठरलेली नाही. वेगवेगळ्या ठिकाणी तो वेगवेगळी दिशा घेऊ शकतो. इतकेच नव्हे तर एकाच काळात समांतर व सहअस्तित्व असलेल्या वेगवेगळ्या विकास दिशाही असू शकतात. प्रो. हस्कोंव्हिट्स याने आपल्या ग्रंथाच्या 'The evolution of Mankind' व The prehistoric development of culture या प्रकरणात जो उहापोह केला आहे तो फार मननीय आहे. इतरही तज्ञांनी या संबंधी चांगले स्पष्टीकरण केले आहे. इतिहास-पूर्व काळाचे (Prehistory) संशोधन फ्रान्स व स्पेन या प्रदेशात प्रारंभी घडले हा केवळ योगायोग आहे. युरोप, अमेरिका, आफ्रिका व आशिया यातील विकासात अनेक बाबतीत महत्त्वाचे भेद उत्तरोत्तर दिसून येत आहेत. तेव्हा भारतातील मानवाचा विकास व त्याच्या कलेची उत्क्रांती रेखाटताना ही ठळक बाब लक्षात घ्यावयास हवीच. भारतातच काहींच्या मते अशी वस्तुस्थिती आहे की "It would futile to look for uniform pattern of culture over all parts of India at any period in her long history. Stone age and Iron age have been and in fact, to some extent continue, to be contemporarise here. The same is true of history and protohistory (Archaeological Remains Monuments and Museums, part I, Introduction, P. 1-2) श्री. गोडसे उत्क्रांतीच्या विषयाकडे डोळसपणे पहात नाहीत, ते रुढीप्रिय दिसतात.

श्री. गोडसे प्रभृती अभ्यासकांची मूलभूत चूक

इथे होते की ते जडवस्तूकडून मानवाच्या मनाकडे जाण्याचा (from matter to mind) दृष्टिकोण अतिरिक्तपणे बाळगतात. मनाकडून जडवस्तूकडे (from mind to matter) गेल्याशिवाय मानवाचा अभ्यास पूर्ण होऊ शकत नाही हे ते विसरतात. सापडलेल्या वस्तूंवरून त्या त्या काळाच्या मानवाच्या मनाचा व त्याच्या संस्कृतीचा दर्जा ठरविण्याचा प्रयत्न एकांगी व दिशाभूल करणारा आहे असे शास्त्रज्ञ सांगतात. एक तर सापडलेल्या वस्तू केवळ उद्योगधंदे दर्शवितात, संस्कृती नव्हे.

प्रो. लुवीहि बजावितो की, prehistory. reveals only material phenomena and only part of them...In short it determines accurately certain phases of technology and nothing else. A picture derived solely from archaelogical sites is often grotesquely distorted..."

थोडी मीमांसा करून तो असा निर्णय देतो की "Thus, prehistory instead of being an infalliable guide required correction and conceptual purging by ethnographic treatment." The History of Ethnological Theory (P. 22) खुद्द चित्रकलेचेच उदाहरण घ्यावयाचे झाल्यास डॉ. हॅडनची सूचना उल्लेखण्याजोगी आहे. त्याने असे म्हटले आहे की पूर्वमानव मानवापेक्षा पशूची चित्रे अधिक चांगली रेखाटीत होता, म्हणून त्या सापडलेल्या चित्रांवरून तत्कालीन मानवाची कल्पना करू नये. (History of Anthropology P. 4.) भौतिक प्रगती व सांस्कृतिक प्रगती यांचे समीकरण बसविणे अयोग्य आहे असे पुष्कळशा शास्त्रज्ञांनी प्रतिपादिले आहे डॉ. हॅडनच असे म्हणतो की "Tne objects of art found in the rock shelters and caves of France and Spain off the Capsiang Aurignacian, and Magdelenian periods show that these were made, engraved and painted by gifted peoples who had gone a long way in cultural development though their material resources were very limited." (The History of Anthropology P. 90)

हीच गोष्ट मानवी शरीराची ठेवण व संस्कृती यांच्या बाबतीत सत्य आहे. शरीराची ठेवण कमी दर्जाची असली की संस्कृतीही कमी दर्जाची असते अथवा ती उच्च दर्जाची असली तर संस्कृतीही उच्च दर्जाची असते असा काही परस्पर संबंध (correlation) नाही. आणि म्हणूनच शास्त्रज्ञांनी संस्कृतीच्या संबंधात उच्च-कनिष्ठ अशा मूल्यमापक संज्ञा टाकून दिल्या आहेत. "Primitive" ही संज्ञा देखील त्यांनी आता टाळली आहे. शरीराची ठेवण व संस्कृती यातील फेरबदल स्वतंत्र आहेत, परस्परावलंबी नाहीत. उदाहरण द्यावयाचे झाल्यास हे देता येईल की युरोपमध्ये उत्तरपूर्व अश्मयुगात आलेखन व रेखाटन एतद्विषयक कलेची (graphic art) पादशः वाढ दिसते. पण नवअश्मयुगाच्या अरुणोदयी ती लुप्त होते व तिची जागा The crudest kind of aesthetic expression ही घेते. (Man and His works P. 113) दुसरे असे, की कला, नीती, धर्म इ. बाबत जगन्मान्य असे निकष नाहीत की ज्यामुळे श्रेष्ठ कनिष्ठ असा दर्जा ठरविता येईल. संस्कृतीच्या बाबतीत हे म्हणणे लागू आहे. प्रो. लुवी प्रभृतींनी ही गोष्ट चांगली निदर्शनास आणली आहे. मानवाच्या इतिहासाचा विकास डोळ्यांपुढे उभा करताना किती तरी महत्त्वाच्या गोष्टी लक्षात घ्याव्या लागतात. कलामीमांसा करणाऱ्या अभ्यासकांनाही त्या डावलता यावयाच्या नाहीत.

अतिउत्साही असलेल्या उत्क्रांतिवाद्यांची आणखीही एका महत्त्वाच्या बाबतीत दिशाभूल होत आली आहे. ती बाब म्हणजे धर्माची उत्पत्ती. या भावडया लोकांची समजूत अशी की मानवाची अशी एक पूर्वावस्था होती, की ज्यावेळी तो धर्मविरहित जीवन जगत होता. वस्तुनिष्ठ, निसर्गनिष्ठ मानवी अवस्था कल्पिण्याच्या मुळाशी हीच श्रद्धा आहे. प्रो. लुवी म्हणतो की "...To look for any living people without religion, for instance, is like trying to observe life evolving out of inorganic matter (P. 25)"

मानवाचे अस्तित्व जेव्हापासून दिसून येते तेव्हापासूनच तो आधुनिक अर्थाने, निसर्गनिष्ठता

व वस्तुनिष्ठता यांच्या पार गेलेला दिसतो. शास्त्रज्ञ आता या थरास येऊन पोहोचले आहेत की संस्कृतीच्या धर्म इ. अभौतिक घटकांच्या उत्पत्तीची मीमांसाच मुळी व्यर्थ आहे. त्यांचे मूळ सापडणे अशक्यप्राय आहे. प्रो. हर्स्कोव्हिट्सने या बाबत वेळोवेळी चांगली चर्चा केली आहे. शेवटी तोही असाच निर्णय देतो, को "Once again we must stress the futility of the search for the absolute origin of any non-material element in culture, or of seeking simple explanations for the complexities of custom" (P. 354) धर्माच्या विकासाच्या ज्या अवस्था आजवर कल्पिल्या गेल्या त्या बरोबर नाहीत, त्याचप्रमाणे भौतिक वाढ व धर्माची वाढ यात परस्पर संबंध नाही, तसेच जादू व धर्म यातला भेद व त्यांचे पौर्वापर्य या बाबतच्या आजपावेतोच्या कल्पना वास्तवास सोडून आहेत इ. इ. मौलिक सिद्धांत जमेस धरले म्हणजे जीवनाचे प्रतिबिंब म्हणून समजल्या गेलेल्या कलेच्या मीमांसेचा विद्यमान खटाटोप वायफळ कसा आहे ते चांगले लक्षात येते.

आतापर्यंत लिहिलेल्या सर्व मजकुरावर अप्रस्तुत व म्हणून निरुपयोगी असा शेरा मारला जाण्याचा संभव आहे. या आक्षेपावर मला हेच म्हणावयाचे आहे की श्री. गोडसे यांनी प्रारंभीच्या प्रकरणांमधून जी शहानिशा केली आहे, तिच्यात, प्रत्येक वेळी अगदी स्पष्ट शब्दांत व मुद्देसूदपणे जरी नव्हे, तरी या टाकाऊ व कालबाह्य झालेल्या समजूती भरपूर डोकावत आहेत. त्यांच्या पुस्तिकेतील एक उतारा मी पुढे देतो, त्यावरून त्यांच्या विचारपद्धतीतील गृहितकृत्यांची निःसंदिग्ध ओळख अभ्यासकांना पटू शकेल. ते म्हणतात "बरहुत, साची, कान्हेरी, कार्ले, भाजे, बेडसे, कोंढाणे येथील बौद्धशिल्प अथवा घारापुरी येथील ब्राह्मणी शिल्प पाहिल्यास वस्तुरूप चित्रणाच्या भारतीय आविष्काराचे दर्शन घेता येईल. या अविष्कारांच्या पोतातून होणाऱ्या जाणिवा व जीवन निष्ठा तपासल्यास ऐहिक जीवनाची जडवादी भारतीय कल्पना किती संपन्न, समृद्ध व विशाल होती हे दिसून येते. वस्तुरूप चित्रणावस्थेतील वर सांगितलेल्या सौऱ्या निष्ठा या आविष्कारामध्ये दिसून येतात, त्याच प्रमाणे अस्तुरूप आलेखनातील सर्व तंत्रविशेष, या चित्रणतंत्रातही असल्याचे दिसून येईल. एरव्ही अध्यात्मवादी म्हणून समजण्यात येणारे भारतीय, इतराप्रमाणेच ऐहिक समृद्धीचा रसिकतेने उपभोग घेऊ शकतात, ऐहिक सुखदुःखांनी हेलावतात, साऱ्यावर प्रेम करून समर्थपणे जगतात, असेच हे आविष्कार सुचवितात. बरहुत सांची, कार्ले, कान्हेरी, येथील आलेखनांतील प्रसन्न व तुष्ट प्राणिमात्र नानाविध फळांफुलांनी भरघोस डवरलेली वनराजी, धृष्ट यक्ष व मत्त यक्षिणी सुदृढ, आरोग्यसंपन्न, हसऱ्या निःसंकोच दंपती, अथवा घारापुरी येथील नवोढा पार्वती, धीट, प्रचंड द्वारपाल व अंधकासुरावर धावून जाणारी, क्रुद्ध शिवमूर्ती न्याहाळल्यास वस्तुरूप चित्रणाच्या या भारतीय आविष्कारात जडवादी ऐहिक जीवनाच्या साऱ्या छटा प्रतिबिंबित झालेल्या स्पष्ट दिसून येतील." (पृ. १५–१६) श्री. गोडसे यांच्या विचारपद्धतीतील सारी गोम या परिच्छेदात सामावली आहे, असे नक्कीच म्हणता येईल. भारतीयांची आध्यात्मिकता व ऐहिक जडवादी जीवनाची कल्पना या एका म्यानातल्या दोन तरवारीप्रमाणे आहेत असे त्यांना वाटते, एकाच तरवारीच्या त्या दोन अभिन्न बाजू आहेत असे त्यांना वाटत नाही. याचे कारण हेच की ते उत्क्रांतीच्या भलत्याच सिद्धांताच्या गळास लागले आहेत. त्यामुळेच त्यांना वस्तुनिष्ठता आणि आदर्श व संकेत यात अस्पृश्यता मानलीच पाहिजे असे फार फार वाटते.

जाता जाता श्री. गोडसे यांची आणखी एक भ्रामक व खुळी समजूत निदर्शनास आणून दिली पाहिजे. तिच्यासंबंधी थोडी चर्चा कलामीमांसेच्या ओघात येईल. त्यांनी प्रारंभीची अवस्था वस्तुचित्रणाची व पुढची अवस्था आदर्श चित्रणाची असा पक्ष मांडला आहे. ही त्यांची समजूत त्यांनी कशी करून घेतली व त्याला पुरावा काय हे गुलदस्त्यात आहे. आजवरची समजूत अशी होती व शास्त्रज्ञही पूर्वी असेच प्रतिपादीत की मानवाची प्रारंभीची अवस्था काल्पनिक सृष्टीत जगण्याची होती व तो जसजसा प्रगतीस जाऊ

लागला तसतसा निसर्गनिष्ठ, वस्तुनिष्ठ, जडवादी, ऐहिक बनू लागला. कला ही जीवनाचे प्रतिबिंब आहे असा अट्टाहास बाळगणाऱ्याने कला विकासाचा उलटा क्रम सांगावा याचे मोठे नवल वाटते. तात्पर्य असे की श्री. गोडसे पद्धतशीरपणे व सुसंगतपणे विचार करण्याच्या विरुद्ध दिसतात.

'पोत'च्या लेखकाची वैचारिक भूमिका धरसोडीची व अस्ताव्यस्त कशी आहे हे दाखविल्यानंतर आता आपण दुसऱ्या मुद्याकडे वळू. सिद्धांत व कसोटया यांच्या बाबतीत लेखक जी माहिती वाचकांस पुरवितो ती किती यथार्थ व बिनचूक आहे या बाबत काही दिग्दर्शन करणे अवश्य आहे. 'छद्दंत जातक' या हत्ती–कथेची कथावस्तु मुळातच एवढी हृद्य व प्रभावी आहे की, अतिप्राचीन काळापासून तो आजपर्यंत मानवी संस्कृतीच्या विविध साक्षेपात–मानव म्हणविणाऱ्या प्रत्येक सुहृदाला तिच्यात गोडी वाटली आहे.' (पृ. १) असे जे प्रारंभीच लेखक म्हणतो तेच मुळी त्याच्या माहितीबद्दल गैरविश्वास निर्माण करणारे आहे. भारत वर्पातील छद्दंत कथेचे बारा आविष्कार सोडले तर जगात इतरत्र साहित्य व कला यात तिचे कोणकोणते आविष्कार सापडतात याचे छोटेसे टांचण लेखकाने पुरविले असते तर बरे झाले नसते काय ? त्यांच्या अभावी असे वाटल्याशिवाय रहात नाही की अतिरिक्तपणा, बडेजाव इ. गुणविशेपण कलेच्या सांकेतिक अवस्थेचा स्वभाव होय म्हणून लेखक जे दाखवितो ते खुद्द त्याच्याच बाबतीत खरे आहे. हत्ती हा प्राणी व छद्दंत जातक ही कथा यांच्यामुळे श्री. गोडसे जे भारावून व वेडावून गेल्यासारखे झाले त्याचाच हा परिणाम असावा. प्राचीन मानवाने प्राण्यांची चित्रे जी काढली आहेत त्यांत हत्तीचेच चित्र प्रामुख्याने (पृ. १२) आढळून येते ही श्री. गोडसे यांची समजूत केवळ इष्टार्थसाधक आहे. कारण तज्ज्ञ असे सांगतात, की हत्तीबरोबर घोडा, रेनडीअर इ. प्राण्यांची चित्रेही भरपूर आहेत. हत्ती हा प्राणी सर्व प्राण्यात सद्गुणांच्या बाबतीत आदर्श वाटण्याइतपत मोठा आहे हा त्यांचा हेका आहे. कोणत्याही प्राण्याचे सद्गुण प्रत्येकाने ओळखले पाहिजे व 'गुणाःपूजास्थानम्' हा भारतीयांचा बाणा बाळगला पाहिजे यांत शंका नाही. पण म्हणून काही आंधळेपणाही धरला पाहिजे असे नाही. हत्तीचे पुराण सांगतांना श्री. गोडसे यांनी जंगली जीवनांचे जे हिशेब सांगितले आहेत ते फार साशंक करणारे आहेत असे म्हटल्याशिवाय राहवत नाहीत. हत्तीच्या तुलनेत मगर व सिंह या प्राण्यासंबंधी श्री. गोडसे अभिनिवेशाने जे लिहितात ते खरोखरच पडताळून पाहण्यासारखे आहे. प्रत्येक जंगली जीवनाची मला फारशी काही माहिती नाही अथवा शिकाऱ्यांचे अनुभवही मला फारसे ठाऊक नाहीत. परंतु जे वाचनात व ऐकण्यात आले आहे त्यावरुन असेच दिसते की 'जीवो जीवस्य जीवनं' हा जंगली जीवनाचा जवळजवळ अबाधित म्हणता येईल असा हिशेब आहे मग तो कोणताही प्राणी असो. जिथे सूर्योदय व सूर्यास्त यांचा रसरंगही धड चाखता येत नाही त्या मुंबईसारख्या शहरात जंगली जीवनाचा हिशेब कितपत कळत असेल कोण जाणे. गजेंद्रमोक्षाची कथा वस्तुनिष्ठ व निसर्गनिष्ठ नसून सांकेतिक अवस्थेतली आहे अथवा गजांतक सिंहाचे चित्रणही असेच आहे असे चावून चावून हा लेखक सांगतो. योगायोग असा की मगराच्या बाबतीत अगदी गजेंद्रमोक्ष या कथेचा उल्लेख करुन श्री. वा. दा. शेवडे यांनी आपल्या लेखात (किर्लोस्कर, ऑक्टो. १९६४, नाईलची साद) जंगली जीवनाच्या अव्यवहार्य व 'गैर हिशेबी' तऱ्हेची चुणुक दाखविली आहे. वर्णन करता करता श्री. शेवडे लिहितात: दरड संपल्यावर पाणवेलीच्या जाळ्यांतून आतल्या बाजूला गेलो तो काय. गजेंद्रमोक्षाच्या पौराणिक कथेचा कच्चा मसाला समोर उभा. दोन मगरी जबडे वासून उन्हात पडल्या होत्या आणि थोड्याच अंतरावर तीनचार हत्ती पाणी पिऊन जाळीत शिरत होते. फक्त मगरीच्या जबड्यात हत्तीचा पाय नव्हता आणि हत्तीच्या सोंडेत कमळ नव्हतं. हा योग जुळून आला असता तर गरुडावर बसलेल्या विष्णूकरिता आम्हांला फार वेळ वाट पाहावी लागली नसती. मगरीचे फोटो घेण्याचे सगळ्यांनी धडपडून प्रयत्न केले. ती गडबड ऐकून जागी झालेली एक बया सरासर आमच्या होडी-

खालीच गडप झाली तेव्हा जो काय तोवा उसळला म्हणता." विनोदी भाग खिशात ठेवून हा मजकूर समजून घेतल्यास जंगली जीवनाचा हिशोब कोणता असला पाहिजे हे कळणे अवघड नाही. भारतीय साहित्यिकांना व कलावंताना खुळचात व लुळचात (म्हणजे निसर्गनिष्ठा व वस्तुनिष्ठा यांच्या आधाराचे पाय नसणाऱ्यात) काढणारा कोणत्या मगरमिठीत गच्च रुतला असेल ते काय सांगावे ? सिंहाच्या बाबतीत श्री. गोडसे जे म्हणतात तेही असेच छानून पाहण्यासारखे आहे. भारत वर्षात वनश्री प्राचीन काळासारखी किती राहिली असेल कोण जाणे. त्यामुळे पूर्वीची वर्णने निसर्गनिष्ठेच्या कसोटीवर घासून पाहण्यात सावधपणा बाळगणे इष्ट होईल. नागपूर वऱ्हाडकडे हत्ती व सिंह यांचे जंगल नाहीत तरी माझ्या ओळखीच्या काही शिकाऱ्यांनी स्वतःचा असा अनुभव सांगितला की वाघाने देखील हत्तीस बेजार करून जेरीस आणल्याचेच नव्हे तर मृत्युमुखात ढकलण्याचे कसब दाखविले आहे. भारतीय वाङ्मयात व कलेत गजांतक सिंहाचे चित्रण जवळ जवळ प्रारंभापासूनचे झालेले स्पष्ट दिसते. 'तंतु आणि ओतु' एवढ्या-पुरताच ऋग्वेदाचा मतलबी परिचय श्री. गोडशांस नसेल, तर त्यांच्या लक्षात हे येईल, की त्यात विविध देवतांच्या बाबतीत सिंहनादाचाच दृष्टांत दिला आहे. रणावेशी पर्वतभेदी गर्जना सिंहाचीच ही समजूत ऋग्वेदापासून आढळून येते. हत्ती जितका भयंकर प्राणी तितकाच सिंहही असे जबर उल्लेख ऋग्वेदात आहेत.

ज्या गीतेच्या श्लोकांवरून व्यास व ज्ञानेश्वर यांची तुलना 'पोत' कार करतो त्यातच भीष्मादि वीरांच्या सिंहनादाचा उल्लेख आहे. हत्ती हा काही गुणांचे प्रतीक तसा सिंहही दुसऱ्या काही गुणाचे प्रतीक! पराक्रम, आवेश, रौद्रता, ढोल-दारपणा, ऐट, तुटून पडण्याचा व फडशा उड-विण्याचा स्वभाव, क्रोध, क्रूरता इ. इ. बाबतीत प्रसंगानुसार सिंहही मानवाला प्रतीक रूप वाटत आला आहे. ज्या व्यासांना प्रवृत्त जीवननिष्ठेचा वास्तववादी कवि म्हणून श्री. गोडसे गौरवितात त्यांच्या महाभारतात सर्वत्र सिंहाचे जें चित्रण झाले आहे ते गजान्तक म्हणूनच झाले आहे. काही उदाहरणे मी देतो. भारतीय युद्धात श्रीकृष्ण भीष्मांवर जेव्हा चालू गेले त्यावेळेला ते कसे दिसले याचे भारताने केलेले वर्णन असे आहे की मदान्धमाजौ समुदीर्णदर्पो। सिंहो जिघांसन्निव वारणेन्द्रम् ।। (भीष्मपर्व अ. ५९ श्लो. १२) मदांध, पिसाळलेल्या गजश्रेष्ठास सिंहाने पछाडावे त्याप्रमाणे श्रीकृष्णांनी केले. हे वर्णन प्रवृत्त जीवननिष्ठेच्या कवीचे आहे. सभासदास्सिंहाशि शुर्यथा द्विपान् (द्रोणपर्व अ. ३६ श्लो. ३१५) तिमिरवारणयूथ विदारणः । समुदियात्उदयाचल-केसरी ।। (द्रोणपर्व २०४, ८), सिंहादित-मिवारण्ये यथा गजकुलं तथा ।। (कर्णपर्व ४९, ४८१) एवं बुवाणस्तं सिंहो मत्तमिव द्विपम् ।। (सौप्तिक पर्व ८, १२३) इ. ठिकाणी जी उपमा आली आहे, ती प्रवृत्त समाज जीवनातली असल्या-मुळे श्री. गोडसेही निसर्गनिष्ठ समजतील असे वाटते. एका ठिकाणी तर ऋग्वेदाप्रमाणेच हत्ती बरोबर सिंहालाही ठेवण्याचे धाडस व्यासांनीच केले. मृत द्रोणाचार्याविषयी शोक करतांना धृतराष्ट्र त्यांची स्तुती सिंहद्विरद विक्रमम् (द्रो. प. ९, ६०) अशा शब्दात करतो. राजसिंह, नरसिंह, नृसिंह, नरेन्द्रसिंह, सिंहासन इ. इ. शब्द-प्रयोग महाभारतात भरपूर आहेत. यातील भावा-र्थात सिंहाचे प्रतीकत्व स्पष्ट आहे. आता या सर्व पुराव्यावर एका संशोधकी युक्तीने विरजण घालता येईल म्हणा. व्यासांच्या मूळ भारतात ही उपमा, शब्दयोजना नव्हती, संकेतावस्थेतील संस्करणकर्त्याने हा उपद्व्याप केला असे श्री. गोडसे म्हणतील. त्यावर माझे एवढेच म्हणणे राहील की गीतेच्या पहिल्या अध्यायांतील एकोणीस श्लोक हे मूळचे व्यासांचेच आहेत हा जो त्यांचा शोध दिसतो त्याला खास पुरावा ते देत पर्यंत वरील पुरावे व्यासांचेच मानणे इष्ट होईल.

श्री. गोडसे भास कवीवर बेहद्द खूप. कारण तो निसर्गनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ आहे. ते लिहितात, "भासानंतरच्या संस्कृत वाङ्मयातील हत्तीवर्णना-तील सांकेतिकता तर भासाच्या वर्णनात मुळातच नाही आणि हत्तीविषयी अत्युक्ती व अतिशयोक्ती तर सुतराम नाहीच." (पृ. ५२) असे जर आहे तर भासांची पुढील वर्णने निसर्गनिष्ठ आहेत असे

तेही कबूल करतील व स्वतःच्या हस्तिपुराणात दुरुस्तीही करतीलच. 'प्रतिज्ञायौगंधरायण' या नाटकात असा प्रसंग आहे : हत्तीच्या शिकारीत पटाईत व हस्तिशास्त्रांत प्रवीण असलेला उदयन राजा घोषवती वीणेच्या साह्याने हत्तींना वश करीत असतो. एकदा तो रानात शिकारीकरिता गेला असता प्रतिपक्षाने त्याला पकडण्याची नामी युक्ती योजिली. हुबेहूब असलेला एक कृत्रिम हत्ती तयार करून तो झाडा-झुडपांनी झाकून ठेवण्यात आला. नीलहत्ती म्हणून हस्तिशिक्षेत नावाजलेल्या या दिव्य व श्रेष्ठ हत्तीच्या शिकारीची खुमदुम असलेला तरबेज उदयन फसला. तो कृत्रिम असल्याचे तो ओळखू शकला नाही. देवताप्रणाम करून व वीणा घेऊन तो शिकार साधणार तोच पाठीमागच्या बाजूने सिंहगर्जना ऐकू आली. काय हे पाहण्याकरिता उदयनाचे लोक मागे वळले. तेवढ्यात, आत शस्त्रधारी लोक असलेला हा कृत्रिम हत्ती उदयनावर चाल करून आला. आता भासकवीच्या या वर्णनात तत्कालीन यंत्रतंत्रविज्ञानाचे (Technology) जसे प्रतिबिंब पडले आहे तसेच भासाच्या मनांत असलेल्या जंगली जीवनाच्या हिंशोवाचेही पडले आहे. याच नाटकात पुढेही आणखी एका प्रसंगात भासाने हाच हिशोब पुरविला आहे. उदयनाची सुटका करण्याचा पहिला बेत असा होता की प्रद्योत राजाचा नलागिरी नावाचा बलाढ्य हत्ती माजवावयाचा आणि बेफाम झाल्यावर त्याला कह्यात आणण्याकरिता तो राजा उदयनाची मदत घेतल्याशिवाय रहाणार नाही. तेव्हा घोषवती वीणेच्या साह्याने त्याला वश करून व त्याच्यावर आरूढ होऊन उदयानाने कोशांबीस सरळ निघून जावे. भास वर्णन करतो की तसे निघून जातांना विंध्य पर्वतातील वनातल्या सिंहाच्या आरोळ्या आकाशात भिडून गेल्या नसल्या तरी तिथून वेगाने निघून जा. (सिंहानां असमाप्त एव विरुते त्यक्ता सविन्ध्यं वनम्– अ. ३, श्लो. ५). भासाच्या जवळजवळ प्रत्येक नाटकाच्या भरतवाक्यात राजसिंह : प्रशास्तु : ही ओळ येतेच. यातील सांकेतिकता तर उघड आहे. भासास उचलून धरताना श्री. गोडसे संस्कृत वाङ्मयाचा स्वतःचा जो घनिष्ठ परिचय दाखवितात तो तोंडात बोट घालूनच पहावा लागतो. याचे कारण हे, की भासानंतरच्या संस्कृत वाङ्मयांतील जवळजवळ सारे आदर्श व संकेत भासाच्या नाटकांत नुसते आहेत नव्हे, तर ओतप्रोत आहेत.

ज्या जातक कथातून छद्दंतजातक श्री. गोडसे यांनी सहेतुकपणे निवडून घेतले आहे, त्यांतच सब्बदाठ जातक आहे. (क्रमांक २४१). त्यांत सर्वदंत नावाच्या कोल्ह्याने सर्व प्राण्यांना अंकित करून राज्य कसे केले याची विनोदपूर्ण कथा आहे. सिंह व हत्ती यांच्या जंगली जीवनाच्या हिशोबाचे नाते या कथेत जे आले आहे त्यावरून कलेची सांकेतिक अवस्था म्हणून काही भारतवर्षांत दिसत असेल तर तिची प्राचीनता स्पष्ट होईल. कौटिलीय अर्थशास्त्राच्या बळावर हत्तीचे सर्वश्रेष्ठत्व सांगताना एक गोष्ट लक्षात घेणे अवश्य आहे. अस्तित्वांत असलेल्या प्राचीन वाङ्मयावरून असे दिसते की युद्धाच्या दृष्टीने हत्तीची उपयुक्तता महाभारत कालापासून रूढ झाली, तत्पूर्वी या प्राण्याचे एवढे प्रस्थ नसावे. ऋग्वेदात लक्षावधि सैनिक गारद झालेली युद्धे नमूद आहेत. त्यात लुटीत घोडा या प्राण्याचा खूपच उल्लेख येतो, पण हत्तीचा येत नाही. हत्तीवर मिरविणाऱ्या राजाचा उल्लेख अथवा तसाच दुसरा उल्लेख ऋग्वेदात आहे. डॉ. दिवेकर यांनी आपल्या पुस्तकात (महाभारतपूर्वकालीन राजकीय व सांस्कृतिक इतिहास) म्हटल्याप्रमाणे ज्या रुद्राध्यायात सैन्य व शस्त्र यांचा भरपूर उल्लेख आहे, तिथे हत्तीचे नाव देखील नाही. ग्रीकांना जसे घोड्याने तसे भारतीयांना हत्तीने वेड लावले होते. (पृ. ५३) हा श्री. गोडसे यांचा समज अर्धवट आहे. भारतीयांनी कोणा एकाच प्राण्याचे स्तोम माजविले नाही याची साक्ष वाङ्मय व कला ठसठशीतपणे देतात. पक्षपातानेच बोलावयाचे झाल्यास घोड्याच्या वेडाच्या बाबतीत ग्रीक भारतीयापुढे फिकेच ठरतील. ऋग्वेदकाळापासून परवापर्यंत झालेल्या अश्वमेध यज्ञाची परंपरा व त्याची महती एवढी देखील गोष्ट लक्षात घेतल्यास माझे विधान श्री. गोडसे यांच्या राजपुराणासारखे अतिशयोक्तीचे वाटणार नाही, असे मला नक्की वाटते.

ग्रीकांमधील अश्ववाचक नावे श्री. गोडसे यांना दिसतात व भारताच्या पूर्वकाळातील अनेक वंशात अश्वान्त विशेषनामांची लयलूट जी झाली ती दिसत नाही, हा भारतीयांच्या इतिहासाचा परिचय कितपत अभिनंदनीय आहे ?

आता श्रीगणेश या देवतेबद्दल श्री. गोडसे यांनी लढविलेली कलात्मक कल्पना थोडी तपासून पाहू. त्यांच्या मते श्रीगजाननाची मूर्ती ही कलेच्या सांकेतिक अवस्थेनंतरच्या विलगीकरणाच्या अवस्थेतली घडण आहे. त्याचा काळ त्यांच्या मते सातवे शतक आहे. ते म्हणतात "सहाव्या शतकातील आत्मबलिदानाची परमावधी गाठणारा महात्मा—अशा आशयाच्या चढत्या श्रेणीने उत्क्रांत होत होत पुढील शतकात देवत्व पावला व अखेर त्याचा विघ्नराजु धुंडिराज 'गणराज गजानन' झाला. (पृ. ७५) हत्तीचे चित्रण ही कलामीमांसेची किल्ली ठरवून श्री. गोडसे यांनी श्रीगजाननाच्या मूर्तीवरून भारतीय कलेची कनिष्ठ अवस्था विवृत केली आहे. यात दोन प्रकारच्या घोडचुका अगदी स्पष्ट आहेत. एक प्रकार असा की श्री. गोडसे यांना भारतीयांची विश्वकल्पना (Cosmology) परकीय ओळखतात तितकीही ओळखीची दिसत नाही. कलेत विश्वकल्पनेचा फार मोठा भाग असतो याचे भान त्यांना नाही. खुद्द छंद्दंत जातकात पुनर्जन्माचे सूत्र जे गोवले आहे ते कोणत्या निसर्गनिष्ठेचे द्योतक व वस्तुनिष्ठेचे आहे ? अगदी प्राथमिक अवस्थेच्या माणसाचीही काही तरी विश्वकल्पना असतेच असे आज शास्त्रज्ञ प्रतिपादितात. श्री. गोडसे या गोष्टीकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करतात या मुद्याचा पुढे काहीसा सविस्तर ऊहापोह व्हावयाचा आहेच. दुसरा प्रकार असा की हतीला देवत्व देऊन श्रीगजानन देवता बनविली गेली ही माहितीही साफ चुकीची आहे. कारण कला व वाङ्मय या दोहोंतही या देवतेचा आढळ सातव्या शतकाच्या कितीतरी पूर्वीपासून आढळतो. मथुरा वस्तु संग्रहालयात ज्या श्रीगजानन मूर्ती आहेत त्यांचा जुना काळ कमीतकमी इ. स. चे तिसरे शतक असल्याचे डॉ. जोशी (त्या वस्तू संग्रहालयाचे प्रमुख) यांनी मला पत्राद्वारे कळविले आहे. पूर्वीचे क्यूरेटर श्री. वासुदेव शरणजी यांनी दुसरे शतक हा काळ सांगितला होता. पूर्व गुप्त काळातल्या मूर्तीही तिथे आहेत. श्री. ग. ह. खरे यांनी आपल्या लेखात (पुरुषार्थाचा श्रीगणेशांक, सप्टें. १९३६) श्रीगजाननाच्या प्राचीन शिल्पाचा जो ऊहापोह केला आहे त्यात त्यांनी असे दाखविले आहे की या देवतेच्या मूर्तीची घडण इ. स. च्या पहिल्या शतकाच्या पूर्वीच्या काळात जाते. वाङ्मयाचा पुरावा तर अगदी खणखणीतपणे सांगतो की...वेदकाली विशेषत: ऋग्वेदेतर वेदकाली मूर्तिपूजा प्रचारात आली असल्याने रुद्रादि देवतांप्रमाणे गणपतीच्या मूर्तीही प्रचारात असल्या पाहिजेत. (श्री. ग. ह. खरे) मैत्रायणी संहिता तैत्तिरीय, आरण्यक, महानारायण उपनिषद, वरदपूर्व-तापनी उपनिषद, बौधायन धर्मसूत्र, बौधायन गृह्यसूत्र इ. ग्रंथात श्रीगणेशाचा उल्लेख असून वक्रतुंड, दंती, हस्तिमुख इ. विशेषणांनी तो वर्णिला आहे. डॉ. केतकरांनी ज्ञानकोशांत (बुद्धोत्तर जग पृ. ११२) वेदकाळी शैवादि संप्रदायाचे अस्तित्व या उपमथळचाखाली मैत्रायणी संहितेचा उतारा दिला असून व काटकसंहितेत (१७११) असाच उतारा असल्याचा उल्लेख करून असा अभिप्राय दिला आहे की या देवतांचे अस्तित्व केवळ वेदोत्तर नसून वेदकाळीच श्रौतेतर प्रचलित परमार्थ साधनात होते. श्री गणपति अथर्वशीर्षतर वेदभाग म्हणून सर्वमान्य आहे. जाता जाता श्री. ग. ह. खऱ्यांच्या एका विधानाबद्दल थोडे आश्चर्य प्रकट करावेसे वाटते. ते म्हणतात गणपती अथर्वशीर्षातील वर्णन फार विस्तृत व संपूर्ण असल्याने ते सूत्रकालाच्याही अलीकडचे असावे असे वाटते (पृ. १४९) या उथळ कारणाचे हसू आल्याशिवाय राहत नाही. मैत्रायणी संहितेत गाणपत्या : (२५३ : २, ७, २) असा गणपति सांप्रदायिकांचा उल्लेख श्री. खरे पुराव्यादाखल देतात. मग गणपतीचे सविस्तर वर्णन का अस्तित्वात असू नये ? आणि पुनः असे की वर्णनाची सविस्तरता हे अर्वाचीनत्वाचे गमक असलेच पाहिजे कां ? असो. बुद्धपूर्व काळातले हे उल्लेख नमूद केल्यावर बुद्धोत्तर काळातले नमूद करणेही अवश्य आहे. लो. टिळकांनी गीतारहस्यात साधार दाखविले

आहे की महायान पंथाच्या उत्पत्तीच्या बुडाशी श्रीगणेशाची उपासनाही आहे. नागार्जुनाचा गुरू राहुलभद्र हा गणेशोपासकही होता. इ. स. च्या ३२० व्या कालावधीपर्यंतच्या जैन वाङ्मयात इतर देवतांबरोबर श्रीगजाननाचाही उल्लेख पुष्कळ आढळतो. (The history and culture of the Indian people Vol. II. The age of imperial unity PP. 468-469)

प्रा. भट्टाचार्यांनी केलेली एतद्विषयक चर्चा वाचण्याजोगी आहे. डॉ. बॅनर्जी यांनी याच खंडात श्रीगणेशाच्या जैनात आढळणाऱ्या मूर्तीचाही जो उल्लेख केला आहे तोही या संदर्भात लक्षात ठेवण्याजोगा आहे. (पृ. ४३०) भासकवीच्या प्रतिज्ञा – यौगंधरायणात गणपतीचा उल्लेख असल्याचे काही विद्वान दाखवितात. (भासाची नाटके : श्री. किरात) पोतच्या लेखकाच्या मते भास कवी. इ. स. च्या पूर्वीच्या दुसऱ्या शतकाच्या आधी होऊन गेला आहे.) थोडक्यात असे की श्री. गोडसे आपली कलामीमांसा अज्ञानावर अधिष्ठित करतात व उगाच तिच्यात प्राणवायूचा संचार करण्याचा आटापिटा करतात.

श्रीगणेशाच्या आकाराची परंपरा वेदकालापासूनची आहे ही गोष्ट लक्षात घेतली की कलाविकासाची गोडसेप्रणीत दिशा व विलगीकरण इ. अवस्थांची कल्पना हवेत विरून जाईल. एक गंमत पहाण्याजोगी आहे. धारापुरी येथील लेण्यात श्रीगणेशाची मूर्ती सुंदर कोरली गेली आहे व हे लेणे लेखकाच्या मते वस्तुरूप चित्रण आविष्काराचे उदाहरण आहे. (यासंबंधी लेखकाने घेतलेल्या कोलांटउडया मोठया मजेशीर आहेत. पृ. १६) ओंगळ तंत्राने माखलेला बेडौल धुंडिराज ही आत्मसंभावित भाषा काय दर्शविते हे काय सांगावयास हवे.

श्री. गोडसे यांनी षड्दंत जातकाच्या चित्रणाला मार्क्सवादी साऱ्या इतिहासाचे सूत्र व प्रेरकत्व उत्पादक साधने व उत्पादक शक्ती (Productive means & Productive forces.) यांना बहाल करतात त्याच थाटात भारतातील कलांच्या इतिहासाचे श्रेय दिले आहे. मार्क्सवादाप्रमाणे त्यातही एकांगीपणा, आग्रहीपणा, धसमुसळेपणा, अतिरेक इ. दोष शिरले आहेत. उदा. अजंठा शैलीच्या बाबतीत श्री. गोडसे पुढील प्रमाणे अभिप्राय देतात या आविष्कारातील साऱ्याच स्त्रियांच्या केशभूषेतील वैचित्र्य, साजशृंगाराचा सोस ही इतरत्र क्वचितच पाहावयास मिळतील. जवळजवळ प्रत्येक स्त्रीची केशभूषा वेगळी व नाविन्यपूर्ण आहे. अंबाडयाच्या वेगवेगळया थाटघाटांची व हिरेमोत्यांच्या जडावांनी मढविलेल्या विविध साजशृंगाराची ही नटवी केशभूषाच आज 'अजंठा शैली' म्हणून प्रसिद्ध आहे. (पृ. ७१) श्री. गोडसे सहाव्या–सातव्या शतकातील चित्रकला सांकेतिक अवस्थेतील समजतात. तत्पूर्वीच्या आदर्शचित्रणावस्थेतल्या स्त्रीपुरुषाचे चित्रण साधे व सोज्वळ होते असे म्हणतात. याचा अर्थ असा की साधेपणा, सोज्ज्वळपणा इ. गुण मादकपणा, नटवेपणा, भडकपणा इ. गुणापेक्षा उच्च आहेत असाच निघतो. पण स्वतः तेच बरहुत, सांची, धारापुरी इ. लेण्यांची वास्तवता वर्णन करताना ऐहिक जडवादी इ. विशेषणे वापरून धृष्ट व मत्त यक्षिणीची आवर्जून प्रशंसा करतात. एक तर कलावस्था ठरविण्यातली कसोटी कलाबाह्य क्षेत्रातली श्री. गोडसे घेतात आणि दुसरे असे की मादकपणा नटवेपणा, भडकपणा इ. गुण जणू निसर्गबाह्य आहेत असे भासवितात. त्यांच्याच म्हणण्याप्रमाणे आदर्श निसर्गबाह्य असतात. हे त्यांचे आवडते प्रमेय त्यांच्याच या प्रतिपादनाशी कसे जुळते व आदर्शावस्था पूर्व व उच्च कशी ठरते हे त्यांचे तेच जाणोत. परंतु हा मुद्दा सोडून दिला तरी माहितीच्या दृष्टीने त्यांची चूक ही आहे की अजंठा शैली म्हणून त्यांनी जी सांगीतली ती फार पूर्वीपासून आढळून येते. अर्थात चित्रकलेच्या ऐवजी शिल्पकलेत. कारण चित्रकलेचे प्राचीन अवशेष जवळजवळ शिल्लकच नाहीत म्हटले तरी चालेल. शिल्पकलेत नग्न, मादक मूर्ती इ. स. च्या पूर्वीपासून आढळतात. मग संकेतावस्था केव्हा सुरू झाली असे म्हणता हा प्रश्न श्री. गोडसे यांनीच सोडवावा. उदा. शुंग–कण्व काळातल्या मृन्मय मूर्तीत (Terra-cotta) अंबाडयांचा थाटमाट व हिरेमोत्यांचा जडाव भरपूर आढळतो.

अनुक्रमणिका

त्रिभंग मूर्ति आलेखन हे सांकेतिक अवस्थेतले आहे हे म्हणणेही बरोबर नाही. कारण तज्ज्ञांच्या मते समभंग, अभंग, त्रिभंग व अतिभंग या उभ्या राहण्याच्या पद्धती गुप्तकाळातल्या होत व श्री. गोडसे गुप्तकाळाला आदर्श चित्रणावस्थेत ठेवतात. भारताचे नाटयशास्त्र, संस्कृतसाहित्य इ. त आसनमुद्रा इ. चा वापर भरपूर झाला आहे आणि तो अजंठाशैलीच्या पूर्वीचा आहे. श्री. गोडसे अर्धवट ज्ञानावर कलमीमांसेचा इमला उभा करतात हेच खरे. आत्मविसंगती हा कला-मीमांसेचा अलंकार आहे की काय कोण जाणे.

चुकीच्या माहितीने ही पुस्तिका पुष्कळच भरली याचे इतरही पुरावे देता येण्यासारखे आहेत. पण चुकांचीच यादी लांबवावी तरी किती ? म्हणूनच मी आता श्री. गोडसेच्या इति-हासविवेचनाकडे वळतो. दोन बाबतीत इथे विचार करणे जरूर आहे. महानुभावीय वाङ्मया-वरून रामदेवरायाचा जो इतिहास श्री. गोडसे चितारतात व त्यावरून श्रीज्ञानेश्वरीचा कलात्मक दर्जा ठरवितात ही एक बाब. दुसरी बाब भारतवर्षाच्या कलांच्या प्रत्यक्ष इतिहासाची. आपली कलामीमांसा आकारास आणताना श्री. गोडसे या दोन्हीही बाबतीत डोळस राहिलेले दिसत नाहीत. कसे तेच थोडक्यात पाहू.

जीवन व कला यांचा बिंब-प्रतिबिंबन्याय आहे किंवा नाही याबाबत छाननी पुढे करू. तूर्त श्री. गोडसे यांनी महानुभावीय वाङ्मयावरून यादवकालीन इतिहासाचे जे कथन केले आहे, त्यातले तथ्य पाहू. महानुभावीय वाङ्मयाबद्दल काही गोष्टी सदैव लक्षात ठेवावयास पाहिजेत. पहिली ही की अतिशय महत्त्वाच्या बाबतीत (उदा. चक्रधरांचे देहावसान व त्याचा काळ) वाङ्मयात मतभेद व विरोध आहे व उपलब्ध माहितीची विश्वसनी-यता संदिग्ध आहे. दुसरी ही की त्याची संस्करणे पुष्कळ झाली आहेत व त्यात एकसूत्रता टिकून राहिली आहे असेही नव्हे. महानुभावीय संप्रदाया-तच भांडणे आहेत. तिसरी अशी की पंथीय अभिनिवेशाचाही परिणाम महानुभावीय वाङ्मया-वर झाला आहे. चौथी ही की अनेक उलथा-पालथीमुळेही त्यात विस्कळितपणा आला आहे. तात्पुरत्या एवढ्या गोष्टी लक्षात ठेऊन यादवकालीन इतिहासाची मूर्ति आपण डोळ्यापुढे उभी करू. ती उभी करताना आणखीही एक गोष्ट लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. ती म्हणजे मुसल-मानी वाङ्मयाचा आधार. बढाईखोर मुसलमानांनी जो इतिहास नोंदून ठेवला आहे तोही भरवसेशीर कसा नाही याची सविस्तर चर्चा इतिहासकरांनी चांगली केली आहे. उदा. 'The history and culture of the Indian People ' ह्या मालेच्या सहाव्या खंडातील विवेचन मननीय आहे. (The Delhi Sultan at p.p. 26-27) यादवकालीन इतिहासाच्या बाबतीत एक विशेष गोष्ट ही आहे, की महानुभाव व मुसलमान हे सोडले तर वैदिकधर्मीय लोकांचा महत्त्वाचा असा कोणताच पुरावा सापडत नाही. पंथीय अभिनिवेश व बढाईखोरपणा यांच्या जंजाळातून मार्ग काढून रामदेवरायाचा इतिहास पडताळून पाहण्यास अवघड त्यामुळेच जाते. तरीही उपलब्ध पुराव्या-वरून असे दिसते की श्री. गोडसे यांची कलाप्रसू कल्पनाशक्ती स्वैरच सुटली आहे.

जे पुरावे पुढे आले आहेत त्यावरून असे वाटते की संभाजी राजाप्रमाणे त्याचा पूर्वज असलेला रामदेवराव दुर्दैवी ठरला आहे. श्री. सेतुमाधव पगडी यासारखे आधुनिक इतिहासकार असे दाखवितात की आजवर समजले गेले त्या प्रमाणात संभाजी राज्यकारभारात नादान व कलंकित चारित्र्याचा नव्हता. रामदेवरायाच्या बाबतीतही असे म्हणता येईल की काय असे वाटू लागते. रामदेवराय गादीवर आला त्यावेळी व त्यानंतरचा काही काळ यादवांच्या कारकिर्दीच्या नाव-लौकिकांत भर घालणाराच होता. श्री. पानसे लिहितात : एकंदरीत पाहता यादव साम्राज्याचा जास्तीत जास्त विस्तार रामदेवाच्या कारकिर्दीमध्ये झाला. (यादवकालीन महाराष्ट्र पृ. ३५) कोकण पासून नागपूर भंडाऱ्यापर्यंतचा विस्तार पेलणे हे काही लहान काम नव्हते. मुसलमानांना वाराणशी-मधून हाकलून दिले व तेथे शारंगपाणीचे एक सुवर्णमंदिर बांधले. (Archology of the Deccan, P. 162 च्या आधारे यादवकालीन

महाराष्ट्र पृ. ३४) ही घटना रामदेवरायाच्या मूळ प्रकृतीवर प्रकाश टाकणारी आहे. होयसळांशी युद्धप्रसंग तर जवळ जवळ नित्याचाच. प्रत्यक्ष अल्लाउद्दीन खिलजीशी आलेल्या संबंधातही रामदेवरायाचा स्वभाव काही अंशी प्रतिबिंबित होतो. रामदेवरायाच्या पराभवाच्या बाबतीत व महानुभावाच्या वाङ्मयाच्या ऐतिहासिक प्रामाण्याच्या बाबतीत थोडे पुढे पाहू. पण जो इतिहास सांगितला जातो त्यात देखील असे दिसते की रामदेवराय प्रमाणाबाहेर बदनाम झाला व हतभागी ठरला. अल्लाउद्दीनच्या स्वारीबद्दल खुद्द मुसलमान इतिहासकारातच मतभेद आहेत. श्री. पानसे, डॉ. मुजुमदार, रियासतकार सरदेसाई प्रभृतींनी ही गोष्ट निदर्शनास आणलीच आहे. रामदेवरायाचे सैन्य दुसरीकडे गुंतले असता अल्लाउद्दीन देवगिरीच्या दाराशी अचानकपणे येऊन उभा राहिला. रामदेवराव गाफिल होता हे खरे. त्याच्या एका कान्हा नावाच्या अधिकाऱ्याने दोन स्त्रियांच्या मदतीने अल्लाउद्दीनला लासूरच्या खिंडीत मोठ्या हिंमतीने व बळाने थोपवून धरले होते व त्याचा पराभव करून तो देवगिरीपाशी आला होता. राजकारण व युद्धकला यात रामदेवराय कमी पडला, शिथिल ठरला ही गोष्ट निःसंशय. पण त्यामुळे तो नादान होता त्याच्यावेळचे सैन्य अवडंबरी, दिखाऊ, अस्ताव्यस्त, नामर्द होते. इ. गोडसेप्रणीत ऐतिहासिक सत्ये कसोटीस उतरण्याजोगी दिसत नाहीत. रामदेवरायाने आयत्यावेळी जमवाजमव करून तयार केलेल्या सैन्याने देखील अल्लाउद्दीनला तोंड दिले. फितुरी होऊन म्हणा किंवा कुटिलतेने म्हणा देवगिरीच्या किल्ल्यात दाणागोटा भरताना धान्याऐवजी मिठाची पोती भरली गेली होती तेव्हा सामुग्रीच्या तुटवडचामुळे रामदेवरायास तडजोडीची बोलणी करावी लागली आणि श्री. पानसे यांनी म्हटल्याप्रमाणे आपली ताकद ओळखून अल्लाउद्दीनही काही अटीवर रामदेवाचे म्हणणे कबूल करण्यास तयार झाला. (पृ. ३६) रामदेवाचे खरे व मोठे सैन्य आले तर आपली धडगत नाहीं हे अल्लाउद्दीन ओळखून असावा. त्याने युद्धातील डावपेचाचे अंगी असलेले कौशल्य इथेही उपयोगात आणले. स्वतःच्या सैन्य शक्तीचा व पराक्रमाचा आत्मविश्वास असल्याशिवाय रामदेवाचा मुलगा सिंघण (शंकर हे नाव बरोबर नाही असे आता सिद्ध होऊ पहात आहे. पहा. The History and culture of the Indian People, Vol. 6 P 48 Appendix B) याने अल्लाउद्दीनला आव्हान देणे अशक्य होते. त्या आव्हानानुसार अल्लाउद्दीनला त्याने चांगलेच जेरीस आणले होते. सिंघणाचा जय होणार अशावेळेस योगायोगाने एक घटना घडून आली व सिंघणाच्या तोंडातला यशाचा घास हिरावून घेतला गेला. हा केवळ योगायोग. रियासतकार सरदेसाई यांचा अभिप्राय लक्षात घेण्याजोगा आहे. ते म्हणतात, युद्धात विजय किंवा पराजय होणे केवळ यदृच्छापर आहे असे जे अनेक युद्धविशारद सांगतात, त्याचा प्रत्यय वरील देवगडच्या लढाईने चांगला येतो. हिंदुस्तानच्या इतिहासात ह्या प्रकारची पुनरावृत्ती वारंवार झालेली दिसून येते. (मुसलमानी रियासत, भा. १, पृ. ११५–११६ आ. ४ थी) अल्लाउद्दीन देवगिरी लुटून गेला, त्याने आपल्या चुलत्यालाही फसविले व ठार केले आणि दिल्लीचे तख्त बळकाविले. रामदेव व सिंघण, श्री. गोडसे रंगवितात त्याप्रमाणे असते, तर अल्लाउद्दीनची खंडणी थकवून आपल्यावर आपत्ती ओढवून घेण्याचा आत्मघातकीपणा ते करते ना. उमेद, सैन्यशक्तीचा व पराक्रमाचा विश्वास इ. च्या बळावर त्यांनी अल्लाउद्दीनला खिजविल्यासारखे केले असले पाहिजे. मलिक काफूरला सन १३०७ मध्ये देवगिरीवर स्वारी करण्यास पाठविले व त्या वेळीही रामदेवाचा पक्ष लंगडा पडला व त्याला दिल्लीस नेण्यात आले. अल्लाउद्दीनने त्याला स्नेहभावाने व सन्मानाने वागवून रायरायन ही पदवी, काही प्रांत व द्रव्य देऊन इतमामाने परत पाठविले. या घटनेचा अर्थही वेगळा असू शकतो. एक रामदेव शिथिल होऊन कर्तव्यच्युत झाला असला, तरी देवगिरीचे इतर शूरवीर कारभारी व सैन्य यांची धाकधूक अल्लाउद्दीनलाही वाटत असली पाहिजे. आणि म्हणूनच क्रूर, कपटी, अमानुष अशा सुलतानाने रामदेवाला परत

त्रिभंग मूर्ति आलेखन हे सांकेतिक अवस्थेतले आहे हे म्हणणेही बरोबर नाही. कारण तज्ज्ञांच्या मते समभंग, अभंग, त्रिभंग व अतिभंग या उभ्या राहण्याच्या पद्धती गुप्तकाळातल्या होत व श्री. गोडसे गुप्तकाळाला आदर्श चित्रणावस्थेत ठेवतात. भारताचे नाटयशास्त्र, संस्कृतसाहित्य इ. त आसनमुद्रा इ. चा वापर भरपूर झाला आहे आणि तो अजंठाशैलीच्या पूर्वीचा आहे. श्री. गोडसे अर्धवट ज्ञानावर कलमीमांसेचा इमला उभा करतात हेच खरे. आत्मविसंगती हा कलामीमांसेचा अलंकार आहे की काय कोण जाणे.

चुकीच्या माहितीने ही पुस्तिका पुष्कळच भरली याचे इतरही पुरावे देता येण्यासारखे आहेत. पण चुकांचीच यादी लांबवावी तरी किती ? म्हणूनच मी आता श्री. गोडसेच्या इतिहासविवेचनाकडे वळतो. दोन बाबतीत इथे विचार करणे जरूर आहे. महानुभावीय वाङ्मयावरून रामदेवरायाचा जो इतिहास श्री. गोडसे चितारतात व त्यावरून श्रीज्ञानेश्वरीचा कलात्मक दर्जा ठरवितात ही एक बाब. दुसरी बाब भारतवर्षाच्या कलांच्या प्रत्यक्ष इतिहासाची. आपली कलामीमांसा आकारास आणताना श्री. गोडसे या दोन्हीही बाबतीत डोळस राहिलेले दिसत नाहीत. कसे तेच थोडक्यात पाहू.

जीवन व कला यांचा बिंब-प्रतिबिंबन्याय आहे किंवा नाही याबाबत छाननी पुढे करू. तूर्त श्री. गोडसे यांनी महानुभावीय वाङ्मयावरून यादवकालीन इतिहासाचे जे कथन केले आहे, त्यातले तथ्य पाहू. महानुभावीय वाङ्मयाबद्दल काही गोष्टी सदैव लक्षात ठेवावयास पाहिजेत. पहिली ही की अतिशय महत्त्वाच्या बाबतीत (उदा. चक्रधरांचे देहावसान व त्याचा काळ) वाङ्मयात मतभेद व विरोध आहे व उपलब्ध माहितीची विश्वसनीयता संदिग्ध आहे. दुसरी ही की त्याची संस्करणे पुष्कळ झाली आहेत व त्यात एकसूत्रता टिकून राहिली आहे असेही नव्हे. महानुभावीय संप्रदायातच भांडणे आहेत. तिसरी अशी की पंथीय अभिनिवेशाचाही परिणाम महानुभावीय वाङ्मयावर झाला आहे. चौथी ही की अनेक उलथापालथीमुळेही त्यात विस्कळितपणा आला आहे. तात्पुरत्या एवढ्या गोष्टी लक्षात ठेऊन यादवकालीन इतिहासाची मूर्ति आपण डोळयापुढे उभी करू. ती उभी करताना आणखीही एक गोष्ट लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे. ती म्हणजे मुसलमानी वाङ्मयाचा आधार. बढाईखोर मुसलमानांनी जो इतिहास नोंदून ठेवला आहे तोही भरवसेशीर कसा नाही याची सविस्तर चर्चा इतिहासकरांनी चांगली केली आहे. उदा. 'The history and culture of the Indian People' ह्या मालेच्या सहाव्या खंडातील विवेचन मननीय आहे. (The Delhi Sultan at p.p. 26–27) यादवकालीन इतिहासाच्या बाबतीत एक विशेष गोष्ट ही आहे, की महानुभाव व मुसलमान हे सोडले तर वैदिकधर्मीय लोकांचा महत्त्वाचा असा कोणताच पुरावा सापडत नाही. पंथीय अभिनिवेश व बढाईखोरपणा यांच्या जंजाळातून मार्ग काढून रामदेवरायाचा इतिहास पडताळून पाहण्यास अवघड त्यामुळेच जाते. तरीही उपलब्ध पुराव्यावरून असे दिसते की श्री. गोडसे यांची कलाप्रसू कल्पनाशक्ती स्वैरच सुटली आहे.

जे पुरावे पुढे आले आहेत त्यावरून असे वाटते की संभाजी राजाप्रमाणे त्याचा पूर्वज असलेला रामदेवराव दुर्दैवी ठरला आहे. श्री. सेतुमाधव पगडी यासारखे आधुनिक इतिहासकार असे दाखवितात की आजवर समजले गेले त्या प्रमाणात संभाजी राज्यकारभारात नादान व कलंकित चारित्र्याचा नव्हता. रामदेवरायाच्या बाबतीतही असे म्हणता येईल की काय असे वाटू लागते. रामदेवराय गादीवर आला त्यावेळी व त्यानंतरचा काही काळ यादवांच्या कारकिर्दीच्या नावलौकिकांत भर घालणाराच होता. श्री. पानसे लिहितात एकंदरीत पाहता यादव साम्राज्याचा जास्तीत जास्त विस्तार रामदेवाच्या कारकिर्दीमध्ये झाला. (यादवकालीन महाराष्ट्र पृ. ३५) कोकण पासून नागपूर भंडाऱ्यापर्यंतचा विस्तार पेलणे हे काही लहान काम नव्हते. मुसलमानांना वाराणशीमधून हाकलून दिले व तेथे शारंगपाणीचे एक सुवर्णमंदिर बांधले. (Archology of the Deccan, P. 162 च्या आधारे यादवकालीन

महाराष्ट्र पृ. ३४) ही घटना रामदेवरायाच्या मूळ प्रकृतीवर प्रकाश टाकणारी आहे. होयसळांशी युद्धप्रसंग तर जवळ जवळ नित्याचाच. प्रत्यक्ष अल्लाउद्दीन खिलजीशी आलेल्या संबंधातही रामदेवरायाचा स्वभाव काही अंशी प्रतिबिंबित होतो. रामदेवरायाच्या पराभवाच्या बाबतीत व महानुभावाच्या वाङ्मयाच्या ऐतिहासिक प्रामाण्याच्या बाबतीत थोडे पुढे पाहू. पण जो इतिहास सांगितला जातो त्यात देखील असे दिसते की रामदेवराय प्रमाणाबाहेर बदनाम झाला व हतभागी ठरला. अल्लाउद्दीनच्या स्वारीबद्दल खुद्द मुसलमान इतिहासकारातच मतभेद आहेत. श्री. पानसे, डॉ. मुजुमदार, रियासतकार सरदेसाई प्रभृतीनी ही गोष्ट निदर्शनास आणलीच आहे. रामदेवरायाचे सैन्य दुसरीकडे गुंतले असता अल्लाउद्दीन देवगिरीच्या दाराशी अचानकपणे येऊन उभा राहिला. रामदेवराव गाफिल होता हे खरे. त्याच्या एका कान्हा नावाच्या अधिकाऱ्याने दोन स्त्रियांच्या मदतीने अल्लाउद्दीनला लासूरच्या खिंडीत मोठया हिंमतीने व बळाने थोपवून धरले होते व त्याचा पराभव करून तो देवगिरीपाशी आला होता. राजकारण व युद्धकला यात रामदेवराय कमी पडला, शिथिल ठरला ही गोष्ट निःसंशय. पण त्यामुळे तो नादान होता त्याच्यावेळचे सैन्य अवडंबरी, दिखाऊ, अस्ताव्यस्त, नामर्द होते. इ. गोडसेप्रणीत ऐतिहासिक सत्ये कसोटीस उतरण्याजोगी दिसत नाहीत. रामदेवरायाने आयत्यावेळी जमवाजमव करून तयार केलेल्या सैन्याने देखील अल्लाउद्दीनला तोंड दिले. फितुरी होऊन म्हणा किंवा कुटिलतेने म्हणा देवगिरीच्या किल्ल्यात दाणागोटा भरताना धान्याऐवजी मिठाची पोती भरली गेली होती तेव्हा सामुग्रीच्या तुटवडयामुळे रामदेवरायास तडजोडीची बोलणी करावी लागली आणि श्री. पानसे यांनी म्हटल्याप्रमाणे आपली ताकद ओळखून अल्लाउद्दीनही काही अटीवर रामदेवाचे म्हणणे कबूल करण्यास तयार झाला. (पृ. ३६) रामदेवाचे खरे व मोठे सैन्य आले तर आपली धडगत नाहीं हे अल्लाउद्दीन ओळखून असावा. त्याने युद्धातील डावपेचाचे अंगी असलेले कौशल्य इथेही उपयोगात आणले. स्वतःच्या सैन्य शक्तीचा व पराक्रमाचा आत्मविश्वास असल्याशिवाय रामदेवाचा मुलगा सिंघण (शंकर हे नाव बरोबर नाही असे आता सिद्ध होऊ पहात आहे. पहा. The History and culture of the Indian People, Vol. 6 P 48 Appendix B) याने अल्लाउद्दीनला आव्हान देणे अशक्य होते. त्या आव्हानानुसार अल्लाउद्दीनला त्याने चांगलेच जेरीस आणले होते. सिंघणाचा जय होणार अशावेळेस योगायोगाने एक घटना घडून आली व सिंघणाच्या तोंडातला यशाचा घास हिरावून घेतला गेला. हा केवळ योगायोग. रियासतकार सरदेसाई यांचा अभिप्राय लक्षात घेण्याजोगा आहे. ते म्हणतात, युद्धात विजय किंवा पराजय होणे केवळ यद्रच्छापर आहे असे जे अनेक युद्धविशारद सांगतात, त्याचा प्रत्यय वरील देवगडच्या लढाईने चांगला येतो. हिंदुस्तानच्या इतिहासात ह्या प्रकारची पुनरावृत्ती वारंवार झालेली दिसून येते. (मुसलमानी रियासत, भा. १, पृ. ११५-११६ आ. ४ थी) अल्लाउद्दीन देवगिरी लुटून गेला, त्याने आपल्या चुलत्यालाही फसविले व ठार केले आणि दिल्लीचे तख्त बळकाविले. रामदेव व सिंघण, श्री. गोडसे रंगवितात त्याप्रमाणे असते, तर अल्लाउद्दीनची खंडणी थकवून आपल्यावर आपत्ती ओढवून घेण्याचा आत्मघातकीपणा ते करते ना. उमेद, सैन्यशक्तीचा व पराक्रमाचा विश्वास इ. च्या बळावर त्यांनी अल्लाउद्दीनला खिजविल्यासारखे केले असले पाहिजे. मलिक काफूरला सन १३०७ मध्ये देवगिरीवर स्वारी करण्यास पाठविले व त्या वेळीही रामदेवाचा पक्ष लंगडा पडला व त्याला दिल्लीस नेण्यात आले. अल्लाउद्दीनने त्याला स्नेहभावाने व सन्मानाने वागवून रायरायन ही पदवी, काही प्रांत व द्रव्य देऊन इतमामाने परत पाठविले. या घटनेचा अर्थही वेगळा असू शकतो. एक रामदेव शिथिल होऊन कर्तव्यच्युत झाला असला, तरी देवगिरीचे इतर शूरवीर कारभारी व सैन्य यांची धाकधूक अल्लाउद्दीनलाही वाटत असली पाहिजे. आणि म्हणूनच क्रूर, कपटी, अमानुष अशा सुलतानाने रामदेवाला परत

पाठविले असावे. इतिहास या म्हणण्याची साक्षही देतो. स्वतंत्र होण्याच्या खटाटोपात असलेला रामदेवाचा एक मंत्री पुरुषोत्तम याने कोणती कामगिरी बजाविली याचे चित्र शके १२३२ च्या ताम्रपटात आले आहे. त्यावरून यादव शासनाची धडपड स्पष्ट लक्षात येते. पुढे रामदेवाचा मुलगा सिंघण याने सुलतानास खंडणी न पाठविल्यामुळे मलिक काफूर दुसऱ्यांदा देवगिरीवर चालून आला. सिंघणाच्या वधाने खचून न जाता रामदेवाचा जावई हरपाळदेव याने यादवाचे राज्य टिकविण्याकरिता उठाव केला होता. देवगिरीच्या मुसलमान अधिकाऱ्यांना त्याने हाकलून दिले. अल्लाउद्दीनचा कांटा काढून स्वतःच सुलतान बनलेल्या मलीक काफूरने मुबारक खुश्रुखानास देवगिरीवर पाठविले. डोंगराच्या आश्रयाने लढणाऱ्या हरपाळदेवास पकडून त्याचा वध केला गेला व त्याचे शिर वेशीवर टांगले गेले. याच लढाईत रामदेवाचा प्रतिनिधी असलेला राघव नावाचा अधिकारी जबर जखमी झाला आणि अखेरीस ठार केला गेला. याचा अर्थ हा आहे की अल्लाउद्दीनशी झालेल्या लढाईपासून (डॉ. मुजुमदाराच्या इतिहास लेखनानुसार हा सन १३२४ नसून १३२६ आहे.) खुश्रुखानाच्या लढाईपर्यंत सतत २४-२५ वर्षे देवगिरीकर यादव इस्लामशी प्राणपणाने टक्कर देत होते. व आपली शिकस्त करीत होते. श्री. गोडसे भासवितात तितके यादवीय सैन्य नालायक असते तर ही गोष्ट मुतराम अशक्य होती. मूळ ज्योत पूर्वीसारखीच धगधगत होती असे दिसते.

या इतिहासकथनाचा हेतू स्पष्ट आहे. श्रीज्ञानेश्वरीचे कलामीमांसेच्या दृष्टीने मूल्यमापन करण्याचा प्रदीर्घ प्रयत्न श्री. गोडसे यांनी जो केला आहे, त्याचे मूल्यमापन आपल्यास करावयाचे आहे. यादवकालीन जीवनाचे प्रतिबिंब श्रीज्ञानेश्वरीत ठळक उमटून पडले आहे असे श्री. गोडसे यांचे प्रमेय. त्यासंबंधी लिहिण्याच्या अगोदर इतिहासदृष्ट्या तत्कालीन जीवन खरोखर कसे होते हे पाहणे आवश्यक म्हणून वरचा व पुढचा थोडा प्रपंच करणे ओघास धरून आले. श्रीज्ञानेश्वरांनी रामदेवरायांची मुक्तकंठाने प्रशंसा केली आहे. आणि महानुभवीय वाङ्मयाने त्याची तितक्याच मुक्तकंठाने निंदा केली आहे. एकाच वस्तूची ही दोन परस्पर विरुद्ध प्रतिबिंबे तत्कालीन वाङ्मयात का पडावी हा मोठाच प्रश्न आहे, आणि तो सोडविण्याचा वकूब गोडसेप्रणीत कलामीमांसेत दिसत नाही. 'सकल कळा निवासु न्यायाते क्षितीशु' असे श्रीज्ञानेश्वराचे वर्णन श्री. पानसे म्हणतात त्याप्रमाणे (१९८) सिंहाधिष्ठित राजाचा गौरव म्हणून होते की काय हा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. ही गोष्ट खरी की चक्रधर आणि त्याचे शिष्य व अनुयायी यादवांच्या राज्यकारभाराशी निकट संबंध ठेवणारे होते, प्रसंगी त्यात ढवळाढवळ करणारेही होते. श्रीज्ञानेश्वर प्रभृती वैदिक संत त्यापासून अलिप्त होते. आणि म्हणूनच असेही म्हणता येणे शक्य आहे की त्यांचे ठसे अधिक यथार्थ असतील आणि महानुभावीय लोकांचे ते पक्षपाती असल्यामुळे अतिरंजित भ्रामक व अयथार्थही असतील. पंथप्रचारास ते जसे सोकावले होते, तसे वैदिकमार्गी नव्हते आणि म्हणूनच इस्लामशी सोयर अथवा मर्जी राखून समाजात वावरण्याचा अट्टाहास बाळगण्याचे त्यांना कारण नव्हते. महानुभावीय लोकांचा तसा अट्टाहास असावा असे मला वाटते याची थोडी फोड मी करणारच आहे.

श्रीज्ञानेश्वरांनी भावार्थदीपिका लिहिली शके १२१२ मध्ये. म्हणजे सन १२९० मध्ये. डॉ. मुजुमदाराचे प्रभृतींच्या हिशोबाप्रमाणे अल्लाउद्दीनची स्वारी झाली सन १२९६ मध्ये. ते प्रमाण न मानले तरी सन १२५४ हा काळ श्रीज्ञानेश्वरीच्या लेखनानंतरचा येतो. रामदेवाचा प्रतिनिधी राघव जो हरपाळदेवांशी व इस्लामियांशी झालेल्या लढाईत मारला गेला. याने खोदविलेला एक शिलालेख रामटेकच्या मंदिरात आहे. त्याचे वाचन डॉ. मिराशींनी केले आहे. (संशोधन मुक्तावली, सर ३ रा पृ. १९९) त्यात राघवाने यादववंशाचा इतिहास देऊन रामदेवरायाबद्दल असे म्हटले आहे की (गुं)णगौरव प्रणयिनं श्रीरामचंद्रः प्रभुर्यसाम्राज्य समृद्धिसुंदरताचः पात्रंविधायित्वः क्रोडोदयानतले पि (खि)

लोच्च–लक्ला किलागृहस्त्रीजनालाय– (१७) या वरून असे दिसते की, राजतरंगिणीकाराने अनेक काश्मिरी राजांच्या बाबतीत म्हटल्याप्रमाणे रामदेवाचेही झाले. उपभोगात शिरलेला रामदेवराय राज्यकारभारास काही वर्षानंतर ढिला झाला. व त्यामुळे खिलजीपुढे तो निस्तेज व दुबळा ठरला. श्री. पानसे यांनी हे मान्य केले आहे की, असेच दिसते. (पृ. १९७) ते म्हणतात ज्याने चिमुटभर सैनिकांच्या सहकार्याने देवगिरीचा किल्ला कबजात घेऊन संबंध साम्राज्य आपल्या मुठीत आणले त्या रामदेवाला पराक्रमाची पारख नव्हती असे म्हणणे चुकीचे आहे. तसेच ज्याने साम्राज्याची सीमा वाढविण्याची कमाल केली त्याच्या अंगी धैर्याचा अभाव होता असे समजणेही रास्त नव्हे. वैभवाचे शिखर गाठल्यावर स्वत: ऐषआरामात राहून रामदेवाने राज्यकारभाराची धुरा पूर्णपणे प्रधानाकडेच सोपविली. त्याचे प्रधानसुद्धा कमी पराक्रमी नव्हते. रामदेवाच्या नावाने बोटे मोडण्याची ही कबुली आहे हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. रामदेवाच्या स्वभावाने महानुभावीय वाङ्मयातील चित्रण मला काही कारणांनी कलुषितपणाचे वाटते. त्याची थोडक्यात फोड अशी—

रामदेवराव क्रूर स्वभावाचा होता, त्याने आमणदेवाचे डोळे काढून त्याचे हालहाल केले व स्वत: गादीवर बसला इ. प्रवाद महानुभावीय वाङ्मयांत आढळतात. पण त्यावर किती विश्वास ठेवावा हे सांगणे कठीण, रामदेवास बदनाम करण्याचे कांकण महानुभावीयांनी बांधले होते की काय अशीही पुसटशी शंका येते. रामदेव वैदिक धर्माचा कट्टर अभिमानी व अनुयायी होता हे पंढरपूरचा चौऱ्यांशीचा लेख. इ. वरून स्पष्ट होते. महानुभावीयांबाबत कदाचित् तो दोन कारणांनी ग्रह बांधून असावा. एकतर ते वारकरी पंथ व वैदिक धर्म या बाबत तुसडेपणा, तुच्छता व परकेपणा बाळगीत असावेत. लीळाचरित्रातच याचा पुरावा आढळतो. (उत्तरार्ध ४२३) स्वत: चक्रधर विठ्ठलाबद्दल जी समजूत बाळगीत होते तीच मोठी अनादराची व लागट होती. श्री. पानसे लिहितात, अन्यपंथीयांच्या देवपूजेची अवहेलना करू नये असा आपल्या अनुयायांना उदारतेचा उपदेश केला. हे खरे असले तरी दक्षिणेस पूज्य असलेल्या विठ्ठलाबद्दल मात्र स्वत: चक्रधराचे मत अगदी अनुदार होते. चक्रधराच्या सांगण्याप्रमाणे विठ्ठल हा एक ब्राह्मण दरोडेखोर होता. तो नामदेव नावाचा एक कोळी व म्हाया नामक गुरव या साथीदारांच्या साह्याने वाटसरूंना लुबाडून त्यांचे खून करी. एकदा हे तिघे मंगळवाड्यातील काही गुरे चोरून पळून चालले होते. तेव्हा गावकऱ्यांनी त्याचा पाठलाग केला. पैकी म्हाया गुरव निसटला. पण विठोबा मारला गेला. त्या जागेवर स्मृती म्हणून त्याच्या मुलांनी एक भडखांब उभारला. त्या खांबाची दररोज पूजा करून विठ्ठलाची स्तोत्रे गाण्याची पद्धत सुरू केली. स्तुतीस्तोत्रे गाण्याकरिता त्याच्या मुलांनी रचलेले अभंग आणि पदे लोकांमध्ये प्रसृत झाल्यामुळे विठ्ठलाची कीर्ती वाढत गेली. विठ्ठलासंबंधीची ही गोष्ट साहजिकच वारकरी भक्तांच्या मनात खेद उत्पन्न करणारी आहे. अशाप्रकारे आपल्या परमपूज्य देवतांबद्दलच्या भावना दुखावल्या गेल्यामुळे वारकरी लोक महानुभावांपासून आपोआप बरेच दूर गेले. (पृ. १५९) महानुभावांचे आचारविचार समाजास रुचणारे नव्हते, हे त्यांच्या वाङ्मयाचे अभ्यासक अधिकारी सांगतातच. सारस्वतकार भावे यांनी या बाबत पूर्वी चांगले विवेचन केलेच होते. त्यानंतर अलिकडे डॉ. तुळपुळे यांनी सारस्वताच्या पुरवणीत त्यासंबंधी पुन: उत्तम चर्चा केली आहे. (महाराष्ट्र सारस्वत आवृत्ती पाचवी, १९६३) शेवटी त्यांनी असा निर्णय दिला आहे की, आमच्या मते या अप्रियतेचे रहस्य पंथाचे संस्थापक व प्रेरक म्हणजे अनुक्रमे चक्रधर व गोविंदप्रभू यांच्या काही विशिष्ट आचारात असावे. या दोनही व्यक्ती थोर व विशुद्ध मनाच्या असतील. परंतु त्यांच्या हातून समाजाच्या दृष्टीने विपरित असे वर्तन घडल्याचे निर्देश खुद्द म्हाइंभट्टाच्या चरित्रग्रंथातून आढळतात. मार्गोधारे वर्तावे हे ज्ञानेश्वरांचे तत्त्व वरील दोघांच्या आचारात तितके दिसत नाही. चक्रधर व गोविंदप्रभू हे स्वत: जीवन्मुक्त असतील, पण जीवन-

मुक्तेनेही लौकिक सांभाळून वागावे लागते या तत्वाचा विसर पडल्याने त्यांचा पंथ समाजात अप्रिय होऊन बसला आहे. (पृ. ६८३) यावरील टीपेत डॉ. तुळपुळे पुढे लिहितात, चक्रधरांच्या चरित्रात आक्षेपार्ह गोष्टी अनेक आहेत. उदा. आउसाचे नवनृत्य (लीळाचरित्र उत्तरार्ध ४३५) या गोष्टींचे समर्थन करून चक्रधर जीवनमुक्त होते, स्थितप्रज्ञ होते व वरील प्रसंगी त्यांचे हेतू असल्याचे त्यांच्या कृती आक्षेपार्ह ठरत नाहीत. असे सिद्ध करण्याचा डॉ. कोलते (श्रीचक्रधर-चरित्र पृ. १५-२२२६२-२६८) व प्रा. डोळके (चक्रधरांचे चरित्र, सत्यकथा, जून १९५४) यांनी प्रयत्न केला आहे. परंतु ही समर्थने मनास पटत नाहीत, डॉ. कोलत्यांनी चक्रधरांच्या वधा-बद्दल काही तर्क ठरविले आहेत तसेच याही बाबतीत लढविलेले दिसतात. चक्रधरांच्या वधाचा रामदेवरायाशी कितपत संबंध येतो हे थोडक्यात पुढे पाहू. महानुभावीयांच्या समाज-विद्रोही बाजूबद्दल श्री. वा. ना. देशपांडेही असाच अभिप्राय देतात. की, महानुभाव पंथात इतरास न रुचतील अशा काही बाबी अवश्य असतील, नव्हे, आहेत. (स्मृतिस्थळ, प्रस्तावना, पृ. २७) या पार्श्वभूमीवर जर विचार केला तर तत्कालीन वैदिक पंडितांना धर्मशास्त्राच्या बाबतीत काही विशेष खटपट का करावीशी वाटली असेल, ते सहज लक्षात येईल. हेमाद्रीने चतुर्वर्गचिंतामणी सारखे ग्रंथ लिहून समाजाला वैदिक व्रत-आचारा-वर नेण्याचा अट्टाहास बाळगला असल्यास त्याला दूषण देणे अयोग्य होईल.

महानुभावीय लोकांच्या आणखी एका अंगामुळे रामदेवराय त्यांच्याबद्दल प्रतिकूल ग्रह बांधून असावा. राजकारणात शिरून असलेल्या महानु-भावांचा मुसलमान धार्जिणेपणा रामदेवास फार सलला असावा. रियासतकार सरदेसायांनी आपल्या ग्रंथांत (मराठोंका नवीन इतिहास, २ री आ. १९६३) डॉ. कोलत्यांच्या आधारावर चक्रधरांच्या खुनाचा इतिहास दिला आणि शेवटी असा कयास बांधला, की महानुभावी कार्यकर्त्यांनी अल्ला-उद्दीनला रामचंद्राच्या ढिलेपणाची बातमी दिली असावी व त्याला आक्रमणास प्रोत्साहित केले असावे. या घटनेत सत्यांश किती असेल ते सांगणे कठीण आहे. परंतु एक गोष्ट स्पष्ट दिसते की, खुद्द चक्रधरांपासून महानुभावीयांचा इस्लाम-धार्जिणेपणा उमटून पडतो. लीळाचरित्रांतला काही पुरावा यादृष्टीने नजरेखाली घालणे अवश्य आहे. उत्तरार्धाच्या ५०४ या लीळेत चक्रधरांचा मन्सुबा, आता हे म्लेच्छामध्ये असेल; उत्तरापंथे गमन, असा असल्याचे नोंदण्यात आले आहे. इतकेच नव्हे तर ५०६ व्या लीळेत काही लोकांनी त्यांना म्लेच्छामध्ये पाहिले असल्याचेही नोंदले गेले आहे. यादृष्टीने श्री. पानसे यांनी जे विवरण केले आहे ते महत्त्वाचे आहे. ते म्हणतात, महानु-भावपंथ प्रणेत्यांनीसुद्धा मुसलमानांशी सलोखा ठेवला म्हणून त्यांनाही काबूलकंदाहारकडे पंथप्रसार करण्यास चांगले यश आले. उत्तरेत जाऊन म्लेंच्छामध्ये राहण्याचा आपला विचार स्वतः चक्रधराने सांगितला, 'एवढेच नव्हे तर काही लोकांनी त्याला म्लेंच्छामध्ये राहिलेले प्रत्यक्ष पाहिले होते. चक्रधराच्या पूर्वी चांगदेव राऊळांनी म्लेंच्छमंडळात अहमद सुलतानाचे पतित उत्थापन केले मग तेथे शतवर्षे राज्य केले. स्त्रियांशी विषयलक्षणसंबंध दिसला मग तयाचा भाऊ महमद राजधर केला : ते राज्य परित्यजुनी तेणें पूरेसी (देह) कलंदराचेनिवेषे नीगाले...'(पृ. १४६) तात्पर्य असे की कोणत्याही कारणामुळे का असेना, महानुभावी लोकात प्रारंभापासून इस्लामचा सलोखा नांदत होता आणि तो लक्षात येणाऱ्यांना त्याच्या विषयी अनादर व द्वेष वाटणे अस्वाभाविक नव्हते, अशक्य नव्हते.

प्रमुख महानुभावीय ग्रथांच्या बाबतीत एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे, की त्याचे संशोधन व संकलन इस्लामच्या सत्तेच्या काळात झाले दक्षिणेत अल्लाउद्दीनच्या स्वारीनंतर व मलीक काफूरच्या स्वारीच्या आत इ. स. १३०० मध्ये दिल्लीहून शेकडो सुफी आले. वेरूळजवळ खुल्दाबाद येथे त्यांनी तळ दिला. पण पुणेपासून तो गुलबर्गा-गोवळकोंड्यापर्यंत इस्लाम प्रचार खूप केला. प्रसंगी रक्तपातही केला. सन १३०९ मध्ये पुनः दुसरी लाट आली. आणि सन १३२४

मध्ये तिसरी. त्यानंतर महंमद तघलकाची राजकीय लाट आली. महंमद तघलकाने दिल्लीवरून देवगिरीला राजधानी आणली, (इ. स. १३२६–१३२७) त्यावेळी दिल्ली केवढी ओस पडली होती याची तत्कालीन वर्णने वाचण्याजोगी आहेत. त्यावरूनच हे लक्षात येईल की देवगिरीमध्ये मुसलमानाचा केवढा प्रचंड लोंढा लोटला असेल व ती केवढी इस्लाममय झाली असेल. त्यामुळेच असेही होणे संभवनीय आहे की आपला पंथ सुरक्षित ठेवण्याकरिता महानुभावांना इस्लाम धार्जिणेपणा मानवला असेल. कुमाराम्नाय कोठीच्या बाबतीत परंपरीत झालेली समजूत डॉ. य. खु. देशपांड्यासारखे अभ्यासक सत्य असल्याची जे सांगतात (महानुभावीय मराठी वाङ्मय आ. २ री, पृ. ८९) ते या संदर्भात लक्षात घेण्याजोगे आहे. कै. नेने यांनी म्हटल्याप्रमाणे लीळाचरित्राचा मूळ खरडा हरवल्यावर केलेले संशोधनाचे प्रयत्न तेराव्या शतकाच्या अखेर व चौदाव्याच्या पूर्वार्धात केले गेले. (संशोधन लेख संग्रह : भाग पहिला, पृ. १२०) हा सर्व इतिहास लक्षात घेतल्यास, रामदेवरायाच्या बदनामीचा काही अंश स्पष्ट होण्याजोगा आहे.

रामदेवाने आपण देवाचे डोळे काढले इ. कथा लीळाचरित्राच्या हिराईसा पाठातच दिसतात. (लीळाचरित्र भाग ४, पूर्वार्ध खंड ३ रा; पृ. ४६) इतर कथा लेखक त्याबाबत का चूप बसतात कोण जाणे. खुद्द रत्नमालास्तोत्रही फक्त राज्यांतरवार्ता सांगतात, ही कथा सांगत नाहीत. रामदेवरायाच्या कारकीर्दीवरून यादव साम्राज्याच्या अंतकाळाचे भविष्य चक्रधर, नागदेव इत्यादींनी वर्तविले होते असे जे सांगण्यात येते, तेही जरा जपूनच मान्य केले पाहिजे. महाराष्ट्री असावे अशा प्रकारे मुक्त प्रशंसा करणारे चक्रधर त्यालाच शिव्याशाप द्यावयाला का प्रवृत्त होतात याचे मर्म शोधण्याजोगे आहे. भक्तिभाव-पंथाभिमान इ. बाजूस ठेवून व भविष्य वर्तविता येण्याची शक्यता मान्य करूनही शुद्ध ऐतिहासिक दृष्टीने पाहिल्यास महानुभावीय वाङ्मयाचे प्रामाण्य मनात भरत नाही. 'काळें करूनि या राष्ट्राचे समूळचि विनश्यांती ऐसे होईल गा :' ही चक्रधरांची भविष्यवाणी असल्याचे सांगण्यात येते. पण साधुसंतांचा छळ करण्याइतपत रामदेवराय निष्ठुर व अमानुष होता हे खरे मानता येईल काय? स्मृतिस्थळात नागदेवाचार्यांच्या तोंडी 'तो संतामहंताचेया बोखटे या प्रवर्तला असे' असा मजकूर देण्यात आला आहे. स्मृतिस्थळाचा मजकूर वाचताना अभ्यासकांस खटकते ती नागदेवचार्यांची आत्मप्रौढी. रामदेवराय पकडला गेला असला तरी तो, सुटेल, कारण ना मी वर्ते तवं म्हांटें वर्तेल : यावरी भटोवासीं हा श्लोकु म्हणितला : यस्मिन् देशे वसेत् ज्ञानी योगी स्वाध्यात्म चेतस : तन्मंडळं पवित्रंच प्रयाति निमिषाद्धवं : १ (स्मृतिस्थळ ८६) इतिहासदृष्ट्या असल्या उद्गारांना किती महत्त्व द्यावे हे अवघड नाही. या उद्गारांच्याच पुढे नागदेवचार्यांचा वर उल्लेखिलेला उद्गार आहे व त्याचा शेवट, परि हे हातवणी : जेवण ते पुढां उरलेचि असे ८६ : असा आहे. नागदेवचार्यांच्या निधन कालाबद्दलही वाद आहेतच. सांप्रदायिक निधनकाल शके १२२४ आहे. श्री. वा. ना. देशपांड्यांच्या मते तो शके १२३१ ते शके १२३४ च्या दरम्यान हा आहे. (स्मृतिस्थळ प्रस्तावना, पृ. २४) स्मृतिस्थळाच्या काळाबद्दल श्री. वा. ना. देशपांडे आपला अभिप्राय असा देतात की, तेव्हा शालिवाहनाचे चौदावे शतक हा त्याचा सदर संस्करणाचा व स्मृतिस्थळाचा काल ठरणे क्रमप्राप्त आहे. (प्रस्तावना पृ. ७) नागदेवानंतर मलेकोधावा १२० वर्षांनी येतो. संस्करणकार याचा समकालीन. म्हणजे सध्याचे स्मृतिस्थळ नागदेवानंतर किती तरी पुढे बनलेले. पुढच्या पुढच्या ग्रंथकारांत रामदेवाच्या बदनामीची स्पर्धा होती की काय न कळे. महिकावतीची बखर तर रामदेवरायाच्या बदनामीत अग्रेसर असल्याचे प्रसिद्ध आहे. श्री. वा. ना. देशपांड्यांनीच दाखविले आहे, की मुसलमानांनी रामदेवाच्या राण्या भ्रष्टविल्या असे स्मृति समुच्चयाने जे सांगितेले आहे ते प्रक्षिप्त अतएव अर्वाचीनत्वसूचक आहे. (पृ. ६–७) स्मृतिस्थळाचे ऐतिहासिक दृष्ट्या शिथिल व खिचडी सारखे स्वरूप दिसते आणि श्री. गोडसे त्यांच्या आधारावर कला-

मीमांसेच्या ऊंचऊंच उडया मारीत आहेत. त्यांचा पुढील मजकूर पहा : "अल्लाउद्दीनाच्या पहिल्याच धडकीने महाराष्ट्राची कशी तारांबळ उडाली याचे प्रत्यक्ष वर्णन महानुभाव ग्रंथ–स्मृतिस्थळ – यात दिलेले आहे. ते काव्य नसून घडलेला वृत्तांत जशाचा तसा कथन करणारा इतिहास आहे. महानुभाव ग्रंथाखेरीज फारशी कागदपत्रे व इतर ग्रंथातूनही अल्लाउद्दीनाच्या या धाडीची हकीकत कळते. हे सारे पुरावे एकच गोष्ट सांगतात–ती ही की, केवळ धाक दाखवून अल्लाउद्दीनाने यादव सम्राटाची समृद्ध देवगिरी लुटून सहाशे मण सोने, ७ मण मोती, २ मण रत्ने, एक हजार मण रुपये व चार हजार रेशमी वस्त्रे एवढी अफाट संपत्ती नेली. महानुभाव पंडित नागदेवाचार्य यांचे घटनेवरील भाष्य फारच विदारक आहे. आचार्य सांगतात, अल्लाउद्दीनाचा हा पहिला हल्ला म्हणजे हे हातवणी जेवण ते पुढां उरलेची असे. (पृ. १०४)" परशुराम बास व नरेंद्र यांच्या मूळ स्मृतीस्थळास पुढे कसे स्वरूप प्राप्त झाले ते थोडक्यात आपण पूर्वी पाहिलेच आहे. प्रत्यक्ष वर्णनाची किंमत त्याला नाही. इतकेच नव्हे तर ऐतिहासिक प्रसंग ही संदिग्धतेनेच त्यात नमूद आहेत. उदा. श्री. गोडसे अल्लाउद्दीनच्या स्वारीचे वर्णन म्हणून जे समजतात त्या बद्दल श्री. वा. ना. देशपांडे आपले मत पुढीलप्रमाणे देतात. शके १२१७ तील अल्लाउद्दीनची व शके १२२९ तील मलिक काफूरची या पैकी ही कोणती स्वारी आहे, ते साधनाभावी ठरविता येत नाही. मात्र रामदेवाच्या धरण्या–सुटण्यावरून ही शके १२२९ तील स्वारी असावी, एवढाच तर्क बांधता येतो. (प्रस्तावना पृ. १८), श्री. गोडसे यांची विधाने किती जबाबदारीने केलेली असतात हे यावरूनही नीट कळेल. महानुभाव ग्रंथांची ऐतिहासिकदृष्टया ही तऱ्हा. ज्या फारशी कागदपत्राचा श्री. गोडसे यास मोठा भरवसा व त्याचा प्रकार श्री. पानसे यांनी उघड करून दाखविलाच आहे. (पृ. ३६)

यादवकालीन इतिहासाच्या आणखी दोन तीन गोष्टींचा थोडक्यात ऊहापोह करून, प्रस्तुत कलामीमांसेशी या साऱ्या विवरणाचा कसा संबंध येतो हे पाहू. प्रथम काही किरकोळ गोष्टींबाबत श्री. गोडसे यांचा दुराग्रह स्पष्ट करू. यादव कालीन असुरक्षितता, अव्यवस्था, अस्थैर्य इ. चे साम्राज्य होते असे श्री. गोडसे यांनी दाखविण्याचा खटाटोप केला आहे. पण गोडसे ग्रह रहित होऊन पाहिले तर असे लक्षात येते की बळकट राज्ययंत्रणा असलेल्या समाजात देखील, आजच्या युरोप, अमेरिका, रशियन, इंग्लंड इ. देशांत सुद्धा यादवकाळाचे म्हणून खास वाटणारे प्रकार चालू असतात. पुंड अधिकारी व चोरदरवडेखोर हा समृद्ध समाजाचा एक अपरिहार्य घटकच असतो जणू काही. महानुभावीय वर्णने ग्रहण करताना, त्यातील ऐतिहासिक व सामाजिक सत्य यांचे तारतम्य बाळगण्याची खबरदारी घेतली पाहिजे. श्री. गोडसे उत्तर यादवकालाबद्दल नाकास रुमाल लावूनच पदोपदी बोलताना दिसतात. देवगिरीची समृद्धी पराक्रमहीनतेमुळे, भोगकपरायणतेमुळे, पापपुण्याच्या विचारातच दंग झाल्यामुळे झाली होती असे तर श्री गोडसे यांना म्हणावयाचे नाही ना ? खुद्द अल्लाउद्दीनच्या तोंडास या समृद्धीचे पाणी सुटले होते आणि म्हणूनच तो कुरा येथून स्वारीस निघाला. हेमाद्रीच्या चतुर्वर्गचिंतामणीबद्दल तिरस्काराने लिहिताना श्री. गोडसे लिहितात, या दोन हजार व्रतांच्या सांगतेकरिता देण्यात आलेल्या पक्वान्नाच्या यादीवरून नजर फिरविली तरी तत्कालीन देवब्राह्मणांच्या खादाडपणाची कल्पना येते. (पृ. ११७) महानुभावांच्या समाजरुचीस न पटणाऱ्या लोकविलक्षण आचार–विचाराच्या पार्श्वभूमीवर (तसा जैन, लिंगायत काही अंशी नाथपंथ यांचाही त्या दृष्टीने समावेश केला पाहिजे) हेमाद्रीच्या कृतीचा विचार होणे अवश्य आहे. एक तर शास्त्रातील यादी ही पुष्कळाअंशी समावेशक व विस्तृत असणे अपरिहार्य असते. त्यावरून समाज जीवनाची कल्पना करता येईलच असे नव्हे. दुसरे असे की हेमाद्री प्रभृती यादवांचे कारभारी श्री. गोडसे लिहितात तितके तुच्छ व फालतु नव्हते. त्यांच्या नावाने काहीदा खडे फोडणाऱ्यांनाही असे म्हणावेच लागले आहे की, यादवांचे नागरस, सोविदेव, शिवराज, खोलेश्वर, हेमाद्री, लक्ष्मीदेव इ. ब्राह्मण

सेनापती जसे शस्त्रनिपुण होते तसेच ते शास्त्र विद्यापारंगत होते. हे कुशाग्रबुद्धीचे दण्डनायक राजनीतीत मुरलेले असल्या-कारणाने कोणत्याही खात्यातील कार्यपद्धतीचे तंत्र आणि तत्त्व यांची सांगड घालणे त्यांना कठीण नव्हते. (पृ. ४६) यादवांचा राजकीय उत्कर्ष साधणाऱ्या शूर सेनानी अधिकाऱ्यांपैकी हेमाद्रिसारखे काही थोडे शुक्ल यजुर्वेदी सोडले तर खोलेश्वर, बीचण, मल्लिसेटटी, चौंड, कृष्ण इत्यादी किती तरी ब्राह्मण ऋग्वेदी होते. (पृ. ११०), यादवांच्या साम्राज्याला हातभार लावणारे प्रधान मात्र बहुतेक सर्व ब्राह्मण होते. त्यांचे सेनापती देखील व्युत्पन्न पंडित होते. पण त्यांच्या पराक्रमाचा इतिहास पाहिला तर ते ब्राह्मण होते हे सांगिल्याशिवाय कळणार नाही. इतके सर्वजण युद्धकलेत क्षत्रियांच्या वरताण होते. (पृ. २००) या सर्वांचा हाच अर्थ आहे की श्री गोडसे यादव-कालीन जीवनाचे जे काळेकुट्ट चित्र चितारतात, ते ग्रहदूषित व एकांगी आहे. त्यामुळे त्यांची कलामीमांसाही तशीच झाली आहे.

रामदेवरायावर झालेल्या आणखी एका आळावरून महानुभाव ग्रंथाच्या ऐतिहासिक प्रामाण्याबद्दल मन उतरून जाते. चक्रधरांचा वध केला गेला, त्यांचा नैसर्गिक मृत्यू झाला नाही इ. प्रवाद त्याची बदनामी करण्यातला हुकुमी एक्का म्हणून म्हणता येईल. चक्रधरांच्या, अंतकाळाबद्दल इतकी परस्परविरोधी माहिती महानुभावीय ग्रंथांमध्ये कशी येऊ शकते याचे खरोखरच आश्चर्य वाटते आणि त्यामुळे इतिहास-दृष्टया त्या वाङ्मयाचा भरवसा वाटत नाही. हेमाद्रीने चक्रधरांचा वध घडवून आणला असे जे प्रतिपादन डॉ. कोलत्यांनी केले होते, ते डॉ. मिराशींनी ताम्रपटाच्या आधारे समर्पकपणे खोडून काढले आहे. (संशोधन मुक्तावली, सर २ रा पृ १३९–१४६) प्रा. डोळके यांनीही आपल्या एका व्याख्यानात (चक्रधराचा वध झाला काय– ५ एप्रील १९५४) हा विषय चांगला हाताळला आहे. खुद्द लीळाचरित्रावरूनच हा वध असंभवनीय असा आहे हे त्यांनी चांगले दाखविले आहे. स्मृतिस्थळांत चक्रधराच्या नैसर्गिक मृत्युचेच चित्रण दिसते, असे श्री. वा. ना. देशपांडे ह्यांनी दाखविले आहेच. श्री. चक्रधर चरित्रात डॉ. कोलत्यांनी असा युक्तिवाद केला आहे, की वध वर्णनाची कल्पना चरित्रकारांना सहन होणे शक्य नव्हते, म्हणून त्यांनी तो गाळला आहे. परंतु त्यांनीच आऊंसाचे नग्ननृत्य इ. आक्षेपार्ह लीळाचे किती हिरीरीने समर्थन केले आहे. चरित्रकारांना जर गाळण्याची गरज वाटली नाही, तर वधाच्या संबंधीचीच का गाळण्याची गरज वाटली ! कोलत्यांचा हा एक खास विशेष आहे की ते खुमखुमीने वाद उकरून काढतात व तो अंगावर घेऊन पडतात.

येथे मला एवढे सांगून टाकलेच पाहिजे की रामदेवाचे वकीलपत्र घेतल्यासारखे करून त्याचे समर्थनच करीत बसावयाचे या हेतूने मी यादवकालीन इतिहासाचा छडा लावीत नाही. रामदेव जिथे चुकला, कमी पडला, हीन ठरला, तिथे तो तसाच समजून घेतला पाहिजे. पण त्याच्या अभागीपणामुळे तो जिथे उगीचच बदनाम ठरला, तिथे त्याला उचलूनही धरले पाहिजे. आणि हे सर्व करावयाचे कशाकरिता तर वाङ्मयावरून कलामीमांसा करताना श्री. गोडसे-सारखे चोखंदळ, रसिक व विवेचकाची चित्तसृष्टी चितारून भुरळ पाडतात, ती मायावी आहे हे अभ्यासकांच्या लक्षात आणून देण्याकरिता. इतर कला व वाङ्मय यातला मूलभूत भेद ध्यानात ठेवला पाहिजे. शब्द हे कलेचे माध्यम अनंतशक्ती असलेले आहे त्याची प्रवृत्तीच अशी आहे, की अवास्तवाची सृष्टीच उत्पन्न करावयाची ठरल्यास लेखन त्याच्या अतिशय लवचिकपणाचे हवे ते उपयोग करून घेऊ शकतो. मयसभेत दुर्योधनाची झालेली फजिती काहीच नाही, इतकी लेखक शब्दाच्या सहाय्याने वाचकांची फजिती करू शकतो. पतंजलीने शब्द, अर्थ, प्रत्यय यांचा अभ्यास सांगण्यात (योगसूत्रे ३, १७) शब्दाच्या लवचिकपणाची त्याच्या विशाल व विविध स्वरूपाची त्याच्या अनेकविध आवरणांची व संकरांची आणि त्याच्या अपार पल्ल्यांची जी जाणीव आपल्याला करून दिली आहे, ती बहुमोल आहे. अनंतपार किल शब्दशास्त्रम् या उक्तीची

इथे या संदर्भात आठवण करून द्यावयाला हरकत नाही. श्री. गोडसे यांनी ही अतिशय महत्त्वाची गोष्ट नजरेआड केली आणि म्हणूनच ते असे लिहितात की 'एखाद्या चित्रकाराच्या कलाकृतीचे पोत तपासावयाचे झाल्यास, तज्ज्ञ लोक प्रथम ते सबंध चित्र झाकून टाकून त्याचा विशिष्ठ भाग तेवढाच उघडा ठेवतात व फक्त ह्या उघड्या भागाचे सूक्ष्म निरीक्षण करतात. कलाकृतीच्या ह्या उघड्या भागात आढळणाऱ्या आकार अवकाशाच्या न्यासावरून रंग व रेषा यांच्या आलेखनावरून व कलम चालविण्याच्या विशिष्ट तंत्रावरून परीक्षकांना कलाकृतीच्या पोताचा अंदाज बांधता येतो. याच पद्धतीने त्याच कलाकृतीच्या अधिक भागाचे निरिक्षण करून त्यात प्रतीत होणाऱ्या पोताच्या तौलनिक अभ्यासाने मूळ कलाकृतीच्या एकंदर प्रकृतीच्या कल्पना करणे शक्य होते. कलाकृतीचे पोत तपासण्याची ही पद्धत एवढी अचूक आहे की महान् चित्रकाराच्या नावावर खपविण्यात येणाऱ्या अनेक खोट्या चित्राची तोतयेगिरी या पद्धतीने उघडकीस आलेली आहे. आत्माविष्कार हेच जर कोणत्याही कलेचे मुख्य गमक असेल तर, चित्रकलेतील आविष्काराच्या बाबतीत उपयुक्त ठरणारी वरील पद्धती, वाङ्मयीन आविष्काराच्या बाबतीतही तेवढीच उपयुक्त ठरावी असा विश्वास वाटतो. (पृ. ७८) श्री. गोडसे इथे चाचरत लिहितात हे खरे असले तरी त्याचे प्रमेय त्यांना विवादातीत वाटते. 'पोत' या पुस्तिकेचीच या पद्धतीने परीक्षा केली तर? पण ते असो. शब्दमाध्यमात्मक कलेचा काही विशेष प्रभाव व प्रकार असतो ही गोष्ट लक्षात घेतल्यास कलामीमांसेत बिंब प्रतिबिंब न्याय किती तोकडा व हास्यास्पद ठरेल तेही लक्षात येईल.

पूर्वी उल्लेखिलेल्या इतिहासविषयक विवेचनाच्या दोन बाजूंपैकी एकीची आतापर्यंत आपण चर्चा केली. आता दुसऱ्या म्हणजे भारत वर्षाच्या कलांच्या प्रत्यक्ष इतिहासाची चर्चा करून कलामीमांसेच्या साक्षात् विश्लेषणाकडे वळू. श्री. गोडसे यांनी भारतीय कलाचा इतिहास भरहुतपासून सुरू केला आहे. वास्तविक तसे करण्याचे काही खास प्रयोजन नव्हते. चित्रकलेचा प्रत्यक्ष पुरावा सापडत नसल्यामुळे तो सोडून दिला तरी शिल्पकलेचा पुरावा, आधुनिक इतिहास-पद्धती प्रमाणे, मोहांजोदारा व हराप्पा या पासून सांपडतो. श्री. गोडसे त्याची दखल घ्यावयास तयार नसल्याचे कारण स्पष्ट आहे. कलामीमांसेची गुरूकिल्ली षड्दंत जातकाचा आविष्कार ही त्यांनी आपल्या मनाशी ठरविली असल्यामुळे त्यांनी कलेच्या प्रत्यक्ष इतिहासाच्या बाबतीत झापड लावून घेतल्यासारखे दिसते. असे पुष्कळांचे झाले आहे पुरावे सतत उपलब्ध होत असतानाही कलेतिहास तयार झाला नाही याचे कारण हेच. याबाबत Charles L. Fabri या रसिक विवेचकाने आपल्या छोट्याशा पण बहुगुणी लेखात जे उद्गार काढले आहेत ते मननीय आहेत. तो म्हणतो... "Indian art history is in its infancy. It is difficult to see the way out of our troubles as long as the impcortant differences in methodology between archaeology and art history are not recognized. Whilst archaeology in India is fuly grown up and has admirable achievements to its credit, with a methodology equal to the best in the world, art history is hardly recognized here, and its methodology is well nigh unknown. Barely any of our universities in India have a chair of art history, an astonishing and deplorable state of things, a fact that makes it natural that most archaeologists do not realize that the methodology of art history is one they have not been brought up on.

Perhaps the first requisite is to recognize that archaeology is not art history and that iconography and epigraphy, these handimaids of the archaeologist, do not constitute art history either. And until this distinction is made manifest in the establishment of university chairs of pure art history, it will remain difficult to produce scholars properly equipped to treat of the great but hither to neglected, art

अनुक्रमणिका

of this country." (Cultural Forum, Special Issue January 1964, p. 99)

उतारा फार मोठा आहे पण अतिशय उद्‌बोधक असल्यामुळे मुद्दाम दिला आहे. या अभिप्रायाच्या अगोदर त्याने जे थोडे दिग्दर्शन केले आहे तेही प्रस्तुत मुद्याच्या दृष्टीने चिंतनीय आहे. एक प्रा. एस्. के. सरस्वती सोडले (ज्याने कलेतिहासाचा गाभा असलेल्या रूपात्मक घटकांवरच [फॉरमल एलिमेंटस्] प्रकाशाचा झोत टाकला आहे) तर बाकीचे, कलेतिहासाशी फारसे सोयर नसलेल्या वाङ्मयीन आशयाच्या विवरणातच गुंतून पडले आहेत व त्यामुळे ते मूर्तिविज्ञानावरच (Iconography) थबकले आहेत. प्रो. बॅशोफर व डॉ. कुमार स्वामी यांनी प्रारंभ केल्यापासून कधी इथे तर कधी तिथे विद्यमान कलेतिहासात तत्संबंधींची काही लहानशी रत्ने आढळतात. तरीही प्रो. झिमर अथवा प्रो. राउलंड यांच्या मोठमोठ्या ग्रंथांत देखील कलेतिहासाचा साक्षात अभ्यास (ज्यात रूपविकास, (Formal development) सौंदर्यमूल्ये (aesthetic values) आणि आविष्काराचे विशेष (character of expression) यांचा परामर्श घेतला जातो)—नाही. या वैगुण्यामुळे भारतीय कलांची नीटनेटकी मीमांसा झालीच नाही म्हटले तरी चालेल. श्री. गोडसे यांनी छद्दंत जातक निवडले, पूर्वी Vogel याने 'Indian Serpant Lore' या पुस्तकात असाच काहीसा प्रयत्न केला होता. प्रारंभीच्या भारतीय शिल्पांच्या वेगवेगळ्या पंथात सर्पाचे विविध आविष्कार कसे झाले आहेत याचा विमर्श त्याने घेतला आहे. तसे पाहिले तर कलाक्षेत्रांतील कोणताही प्राणी हत्तीऐवजी सिंहही, एवढेच कशाला, कोणत्याही निर्जीव वस्तूचा आविष्कार निवडून कलामीमांसेचा खटाटोप करता येण्याजोगा आहेच आहे. परंतु त्यांत सर्व कला, त्यांच्या सर्व तऱ्हा, त्यांची चक्रनेमिक्रम दशा इ. चे सखोल व रसग्राही अवगाहन व विश्लेपण होईलच असे नाही. श्री. गोडश्यांची कलामीमांसा कमालीच्या एकांगीपणामुळे मनाची पकड घेत नाही.

प्रा. सरस्वतींनी आपल्या मार्मिक व सुंदर ग्रंथात (A Survey of Indian Sculpture) च्या इतिहासावर प्रकाश टाकण्याचा झटून प्रयत्न केला आहे. त्यावरून हे नीट लक्षात येते की श्री. गोडसे भरहुतपासूनच कलाविमर्श जो सुरू करतात तो केवळ मतलबी आहे. पाश्चात्यांनी येथील इतिहासाचा अभ्यास सुरू केला व वाढविला आणि योगायोगाने त्यांच्या लक्षात जे आले व जे त्या त्या वेळी हातात पडले तदनुसार त्यांनी कालक्रम ठरविला. सर अलेक्झांडर कॅनिंगहम याला भरहुतचा शोध लागला, तिथपासूनच त्याला महत्त्व आले. ऱ्हीस डेव्हिडस् याने त्यावरील जातकांच्या कालनिर्णयाकरिता कनिंगहमच्या स्पष्टीकरणाचा उपयोग करून घेतला. भरहुतच्या शिल्पांत देखील केवळ छद्दंतजातकच आहे असेही नव्हे. अनेक जातकांचे शिल्प भरहुत येथे आकारास आले होते. आकाशवाणीतील भाषणात मी म्हटल्याप्रमाणे हे लक्षात ठेवणे आवश्यक आहे की ... तत्कालीन कलावंत सृष्टीचे व हत्तीचे चित्रण करीत नव्हते, तर जातकांचे चित्रण करीत होते. भरहुतला शिल्पकलेचा प्रारंभ झाला असे समजणे विपर्यस्तपणाचे आहे. भरहुतच्या पूर्वी शिल्पकला होती. मौर्यकाळातील शिल्पावशेष प्रसिद्धच आहेत. प्रा. सरस्वतींचा अभिप्राय विचारणीय आहे. ते म्हणतात. "But the fact remains that though stone as a medium of plastic expression was new, it was handed with such a perfect skill and efficiency as to pre-suppose etc. (P. 26) अशोकाच्या पूर्वीचे काही स्तंभ व काही यक्ष—यक्षिणींच्या मूर्ती उपलब्ध आहेत. अशोककालीन स्तंभाची कल्पना तत्पूर्वी अस्तित्वात असलेल्या वैदिक धर्मीय स्तंभावरून सुचलेली दिसते. काही मृण्मय मूर्तीही (terracotta) उपलब्ध आहेत. याचा अर्थ असा दिसतो, की अशोकपूर्व काळातही दोन परंपरा होत्याच. कौटीलीय अर्थशास्त्रात नगरातील देवतामूर्तींचा असंदिग्ध निर्देश आहे. यावरूनही हे स्पष्ट दिसते की, शिल्प त्याही वेळी चांगले प्रगत असावे. चंद्रगुप्त मौर्यांच्या राजप्रासादाबद्दल ग्रीक लेखकांनी असे लिहून ठेवले आहे की, "...adorned with gilded pillars

clapsed all round with a vine embossed in gold and decorated with silver images of birds" (Vol. 2, P. 67, The history and Culture of the Indian people.)

एक प्रकारे हे वर्णन तत्कालीन प्रगत शिल्पाच्या अस्तित्वाची अप्रत्यक्ष साक्षच आहे. भासकवीच्या नाटकात (प्रतिमा) जे वर्णन आले आहे ते त्यांच्या काळाच्या शिल्पाचा दर्जा निश्चितच व्यक्त करते. भारत आपल्या मामाच्या गावाहून परत अयोध्येस येतो त्यावेळी तो एका प्रतिमागृहात उतरतो. त्याला वाटते हे कोणत्या तरी देवतेचे मंदिर आहे. परंतु ते असते त्याच्या दशरथादी पूर्वजांच्या प्रतिमांचे मंदिर. या प्रतिमा पाहून तो जे उद्‌गार काढतो ते तत्कालीन शिल्पाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहेत. तो उद्‌गारतो, अहो, या माधुर्य पाषाणाम् अहो भाव–गतिराकृतीनाम्. आधुनिक कलेतिहासाचे मर्मज्ञ यापेक्षा दुसऱ्या कोणत्या भाषेत आपले रसग्रहण व्यक्त करतात ? भासाच्याच प्रतिज्ञायौगंधरायणांत, उदयन हस्ति-मृगयेस जातो त्या वेळी त्याला एका ठिकाणी तलावात हत्तीचा कळप दिसतो. तो कसा दिसतो तर शिल्पकर्म अर्धेच राहिले आहे अशा स्थितीत शिला ओबडधोबड दिसावी त्याप्रमाणे. (वटाकपङ्के क्षिप्तं अर्धनिर्मित शिलाकर्म इव विषमदर्शनं दुष्टं नो नागयूथम्) भासाचे हे वर्णन व एका टेकडीतून कोरून काढलेली अशोककालीन धौलीची भव्यरम्य हत्तीची मूर्ती यातले साम्य विस्मयकारक आहे. खुद्द अशोकाच्या राजवाड्याचे वर्णन का–ह्यान याने जे केले आहे ते असे: "...Spirits piled up the stones reared the walls and gates and executed the elegend carving and inlaid sculpture work in a way which no human hand of this world could accomplish." (Vol. 2, P. 86, The History and Culture of the Indian People)

प्रत्यक्ष जातकांमध्ये शिल्पाचे अनेक उल्लेख आहेत. इतर बौद्ध वाङ्मयातही मूर्ती इ. चा पुष्कळ तत्सम निर्देश आहे. तात्पर्य असे, की भरहुतच्या पूर्वी भारतात शिल्पाचा इतिहास फार मोठा होऊन गेला आणि त्याची दखल घेतल्याशिवाय कोणतीही कलामीमांसा पूर्ण होऊ शकणार नाही. निसर्गनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ अवस्था भरहुतपासून सुरू करताना श्री. गोडसे तत्पूर्व इतिहास डावलतात. कां डालवतात याचे एक संभवनीय कारण आहे. ते म्हणजे भरहुतपूर्वी छद्दंतजातकाचे, शिल्प वा चित्र यापैकी कशातही चित्रण नाही. (क्रमशः)

□ □

भाषाविकासावरील आघात

मोहन जोशी

एशियाटिक भाषाशाखेतून (Indo Jurmanic) वैदिक भाषा. वैदिकमधून आर्यभारतीय भाषांची जननी संस्कृत. आणि संस्कृतमधून प्राकृत व विविध प्रादेशिक भाषा अशी भारतीय भाषांची वंशवेल काढता येईल, भारतीय भाषात या संस्कृतोद्‌भवीं भाषांशिवाय असणाऱ्या संस्कृतपूर्व स्थानिक भाषात, दाक्षिणी म्हणजेच द्राविडी भाषांचा समावेश केला गेला आहे. तथापि संस्कृतोद्‌भवी भाषांचे प्रमाणच अधिक असल्याचे दिसून येते. जागतिक भाषासंस्थांचा अभ्यास करताना एक गोष्ट प्रामुख्याने नजरेत भरते ती म्हणजे, भारताचे भाषावैविध्य ! जागतिक भाषेच्या इतिहासात भारत हा एकमेव देश आढळून येतो की, जेथे शेकडो भाषा अस्तित्वात आहेत. नुसत्या अस्तित्वातच नव्हे तर ह्या भाषाभगिनी गुण्यागोविंदानी नांदताहेत. आप-आपल्या सौष्ठवात भर घालून अधिकतर विस्तारी, वैभवी बनण्याचा प्रयत्न करताहेत.

भारतीय भाषांची विस्तारणारी ही वंशवेल पाहून कोणीही भाषाशास्त्रज्ञ मोहून गेल्यास नवल नाही. तथापि अंतर्गत राजकारण, समाजकारण, व्यापार, विविध चांगल्यावाईट चळवळी, शैक्षणिक वातावरण अशा विविध गोष्टींचा परिणाम भाषांवर झाल्याखेरीज राहात नाही. भारतीय भाषांपुरता ह्या दृष्टीने विचार करावयाचा झाल्यास याबाबतीत जरा अंतर्मुख बनावे लागेल. भोवतालच्या परिस्थितीचे परिणाम भाषेच्या बाबतीत थोडक्या कालावधीत नजरेत न भरण्या-सारखे असतात. हे परिणाम दूरगामी असतात. त्यादृष्टीने विचार करू पाहाता, भारतीय स्वातंत्र्योत्तर काल हा भारतीय भाषांना पोषक ठरला आहे काय ? का मारक ठरला ? व त्यादृष्टीने भाषांचे व त्यांच्या विस्तारवैभवाचे भवितव्य काय ? अशा ह्या भाषाविषयक प्रश्नांची उत्तरे शोधताना भाषाशास्त्रज्ञांच्या पदरी थोडी निराशाच पडेल.

परिस्थितीला अनुकूल रूप धारण करणारी भाषा टिकून राहाते हे जरी खरे असले तरी, ज्या गतीने भाषांची प्रगती अपेक्षित असते त्या प्रगतीच्या वेगाकडे पाहून निराश व्हावे लागेल. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडाकडे पाहता भाषांच्या पोषणाच्या दृष्टीने वातावरण लाभलेले नाहीच. पण सर्वार्थाने संकुचित असेच वातावरण कळत न कळत तयार होत गेल्याने भाषांच्या प्रगतीत आणखी अडथळे येत गेले.

भाषावार प्रांतरचना हा भाषाविकासाच्या दृष्टीने एक मोठा अडथळा आहे. विशिष्ट भाषिक लोकांची एक चौकट बांधून, आपल्या सोयीसाठी राज्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न झाला. भारताच्या भौगोलिक विस्ताराच्या दृष्टीने घटक पाडणे हे इष्ट होते. तरीही भाषिक घटकामुळे भाषा-भाषांतील सलोख्याऐवजी कटुताच निर्माण झाली आहे. आणि ती पद्धतशीरपणे पोसवली गेली हे नाकारता येणार नाही. आजतर भाषिक भाषि-कांच्या परस्पर कटुतेचे चित्र चटकन् नजरेत भरावे इतके स्पष्ट दिसून येत आहे. केरळ—कर्नाटक, कर्नाटक—महाराष्ट्र, आंध्र-कर्नाटक, स्वतंत्र केरळची मागणी अशासारख्या सीमावादाची परिस्थिती हेच भाषावार प्रांतरचनेचे कटू फल आपणहोऊन आपल्या पदरी घेतले आहे. राजकीय स्वार्थापोटी पक्षोपपक्ष या वादांचा पुरेपूर फायदा घेतात. अर्थात् राजकीयदृष्टया काय परिणाम

झाले काय नाहीत याच्याशी आपल्याला कर्तव्य नाही. पण भाषा भाषांवर व त्यांच्या पोषणावर किती दूरगामी परिणाम होतात ह्याचा विचार झाला पाहिजे.

विशिष्ट भाषिक लोकांना एकत्रित आणून राजकीयदृष्टचा एका चौकटीत बांधून ठेवण्याचा, राज्यकर्त्यांनी त्यांच्या सोयीचा मार्ग अवलंबिला तरी, याचा एक दूरगामी परिणाम असा झाला की, विशिष्ट भाषिकांनी आपापल्या भाषाप्रांतात स्वतःस कोंडून घेण्याचा मार्ग अवलंबिला. हे त्यांच्या कौटुंबिक सुरक्षिततेच्या दृष्टीने अधिक सोयीचे होते हे कबूल. तरी हेही लक्षात घेतले पाहिजे की, मुक्तपणे कोठेही संचार करणारा माणूस भाषावार रचनापद्धतीमुळे कोंडीत राहू लागल्याने एकंदरीने भाषाभाषांच्या शब्दांची देवाण घेवाण व्हावी त्या मुक्तवेगाने होण्याऐवजी दिवसेंदिवस रोडावत गेली आहे. समृद्ध भाषांकडे पाहून याची जाणीव होईल. हे विधान मी दूरगामी परिणामावावत करीत आहे. जे मूठभर लोक मुक्तपणाने संचार करीत राहिले त्यांच्याकडून भाषेच्या देवाण–घेवाणीचे होणारे कार्य काही लक्षणीय नव्हे. विभागवार प्रांतरचना (Zonal System) पद्धतीचा अवलंब झाला असता तर भाषा भाषांमधील सलोखा वाढत जाऊन, सर्व भाषांचे पोषण अधिक चांगल्या रीतीने झाले असते. त्याचबरोबर सीमावादासारखे सतत डोकेदुखी निर्माण करणारे, राज्यकर्त्यांपासून सामान्य माणसाच्या दैनंदिन जीवनात अडथळे आणू पाहाणारे प्रश्न मुळातच उद्‌भवले नसते. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट अशी की, विविध भाषा एका राज्यविभागात गुण्यागोविंदाने नांदत राहून, बहुभाषिकांची संख्या आपोआपच वाढली असती. भाषासमृद्धीचे कार्य बहुभाषिक उत्तम रीतीने करतो यात शंका नाही.

व्यापारी वर्ग हा बव्हंशी बहुभाषिक असतो. निरनिराळ्या कंपन्यांचे एजंट, विक्रेते, खरेदीदार अशा लोकांना विविध प्रांतात खरेदीविक्रीसाठी जावे–यावे लागते. त्यामुळेच त्यांना विविध भाषा अवगत असाव्या लागतात. नोकरी करणारा माणूस आपला प्रांत सोडून फारसा दूर जाण्यास नाराज असतो. गेलाच तर विविध प्रांतातून तो सहसा फिरत नाही. त्यामुळे बहुभाषिकत्वाच्या दृष्टीने त्याच्याकडून फारसे कार्य होऊ शकत नाही. व्यापारी वर्ग मालाच्या खरेदी–विक्रीवरोवर कळत नकळत अवगत भाषांची खरेदी विक्रीही करीत असतो. देवाण घेवाण हे भाषाविकासाचे महत्त्वपूर्ण साधन आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात हळूहळू एक एक बंदी येत गेली. जिल्हाबंदी, राज्यबंदी इत्यादि व्यापारी अडथळे आर्थिक विकासाला मारक आहेतच. पण भाषाविकासाची गती खुंटविणारेही आहेत याबद्दल कोणाचेही दुमत होणार नाही. यासाठीच व्यापार खुला हवा. वस्तुमूल्यांचा समतोल, सलोख्याचे वातावरण, वस्तूंचा पुरवठा यावरोवर भाषासमृद्धीची गतिमानता हाही एक बहुमूल्य फायदा आहे.

भाषेच्या समृद्धीवर वा ऱ्हासावर इतर कुठल्याही गोष्टीपेक्षा परिवर्तनाचा अधिक खोल परिणाम होतो. भाषाशास्त्रानेही हे तत्त्व मान्य केले आहे. भाषेचे कालिक भेदही राजकीय कालखंडानेच मोजले जातात. त्या दृष्टीकोणातून भारताची स्वातंत्र्योत्तर कारकीर्द राजकीयदृष्टचा कशी होत आली हे स्थूलमानाने कां होईना पाहणे जरूरीचे आहे. विश्वभाषेची देणगी इंग्रजाकडून भारतास मिळाली, राष्ट्रभाषा हिन्दी असावी हेही सर्वमान्य झाले. भाषावार प्रांतरचनेच्या प्राधान्याने विविध प्रांतातील भाषांना मातृभाषा म्हणून राज्यभाषेच्या दरबारी मानाचे स्थान मिळाले. राज्यकर्त्यांनी हिंदीस पुढे आणण्याचे जोरदार प्रयत्न केले. दक्षिणी घटकांना हिंदीपेक्षा इंग्रजी अधिक जवळचे असल्याने राज्यकर्त्यांचे हे प्रयत्न तितकेसे रुचले नाहीत. परिणामी 'हिंदी हटाव'ची मोहीम दाक्षिणी प्रांतांनी सुरू केली, जोपासली पुढील निवडणुकावर डोळा ठेवून ह्या वादांची पक्षोपक्षांनी जोपासना केली. राज्यकर्ता पक्षही याला अपवाद नाही. हे प्रश्न सतत ज्वलंत ठेवणे त्यांच्या हिताचे होते. राजकीय वा विरोधी पक्षांनी आणखी काही नवे प्रश्न निर्माण करण्याचाही प्रयत्न केलेला आढळून येईल. सामाजिक अस्थिरता तर निर्माण झालीच पण भाषाभाषातील लोकात परस्पर कटुता निर्माण होत गेली. वाढत

अनुक्रमणिका

गेली. एका प्रांतातील शेजारी मापिकाचा वेळोवेळी विध्वंस करावा. त्याला, त्याच्या कुटुंबियाला समाजजीवनातून उठविण्याचा प्रयत्न करावा असेही प्रयत्न अधून मधून घडत असतात. ह्या कटु वावींचा समाजविघातक प्रवृत्तीवरोवर भापांवर परिणाम होणे साहाजिक होते. भापाविकासाच्या ओघावर असे नित्य आघात होत आल्याने, विकासाच्या दृष्टीने एक प्रकारची कुतरओढ होत आली आहे.

एका वाजूने वरीलप्रकारे कटुफल देणाऱ्या वृक्षांची जोपासना होत आली. तर दुसऱ्या वाजूने हिंदी, इंग्रजीचा प्रसार करण्याची मोहीम चालू होती. अर्थात ही मोहीम कटुचळवळीपुढे पासंगाला टिकणारीही नव्हती हे लक्षात घेणे जरूर आहे. माणसाच्या मनात जोपर्यंत कटुभावना आहेत तोपर्यंत; चांगल्या गोष्टीस चांगले म्हणणे अशक्य. वरील बाबतीत हीच गोष्ट दिसून येते.

हिंदीचा विविध मार्गांनी प्रसार, इंग्रजीस महत्त्व, प्रादेशिक भापांतील वाङ्मयासही येत जाणारे महत्त्व, साहित्य अकादमीसारख्या शासकीय स्तरावरील संस्थांतर्फे एका भाषेतील वाङ्मय विविध भाषांत नेऊन भापा समृद्ध बनविण्याचे चाललेले कार्य. हे सर्व स्तुत्य असले तरी काहीसे वाङ्मयीन स्तरावरील आहे. म्हणजेच उच्चस्तरीय आहे. भापासमृद्धी ही सामाजिक स्तरावरून अजमावावी लागते. भापा समृद्ध होते, ती वोलीमुळे ! ग्रंथ हा त्यानंतरचा दृश्य परिणाम म्हणता येईल. अकादमीसारख्या संस्थांचे कार्य साहित्यिकदृष्ट्या मोलाचे असले तरी भापासमृद्धीच्या दृष्टीने फारसे उपयुक्त आहे असे मला वाटत नाही. ग्रंथ आणि वोली यात भापासमृद्धी होते ती वोलीमुळे. कारण वोलीत समाजाभिमुखता असते. यासाठीच शासकीय कारभार निकोप, निरोगी असावयास हवा. घटक राज्यातून सलोखा हवा. व्यापार, परस्पर सामंजस्य, परस्परावलंबित्वाच्या जाणिवेची जपणूक इत्यादी गोष्टीकडे लक्ष दिले गेले पाहिजे. शेजारी राज्यांची भापा आणि आपली भापा यात भगिनीचे नाते आहे. त्यांना त्यांच्या कलाप्रमाणे वाढू देता येईल असे वातावरण तयार व्हावयास हवे.

आणि वरील सर्व दृष्टीने पाहता आज असे निकोप, निरोगी वातावरण आहे काय ? वरे तसे वातावरण तयार होण्याची आशा कितपत आहे ? सर्व वाजूंनी अस्थिरता, कटुता वाढत असता भापाशास्त्रज्ञांनी भापेच्या समृद्धीच्या वेगावावत आशा धरावी तरी कशी ?

□ □

विठ्ठल वाघ यांची कविता

मधु जामकर

अलिकडे विठ्ठल वाघ यांना मराठी कवी संमेलनातून अपूर्व प्रतिसाद मिळतो. मराठी रसिक-वर्ग या कवीच्या कविता टाळयांच्या गजरात पुन: पुन: ऐकतो. महाराष्ट्रात बहुतेक ठिकाणी महाविद्यालये किंवा व्यासपीठे त्यांनी गाजवून दिली आहेत. याशिवाय चित्रपट सृष्टीत त्यांनी केलेला प्रवेश व त्यांच्या गीतांना मिळालेली अपूर्व प्रसिद्धी त्यांच्याभोवती यशाचे एक तेजोवलय निर्माण करू पाहते. यापूर्वी अशाच प्रकारचे यश कविवर्य ना. धों. महानोर यांच्या वाटयाला आले होते. महानोर यांच्या 'रानातल्या कविता' मराठी रसिकांनी डोक्यावर घेतल्या. आपल्या रसाळ अभिरुचीत त्या सुस्नात केल्या, तोच विठ्ठल वाघांची याच धर्तीची कविता मराठी रसिक वर्गास खेचून घेऊ लागली. या दोन्ही कवीत कमालीचे साम्य व कमालीचा विरोध आहे. महानोर यांची कविता 'रानातली' होती पण ती 'रानाची' नव्हती. तशी वाघांची कविता शेतीचा संदर्भ घेऊन शेतकऱ्याची वाटते. या दोन्ही कवींनी आजवर मराठी कवितेला अनभिज्ञ असलेले दालन दाखविण्याचा प्रयत्न केला. पण हे दालन ज्या दृष्टिकोनातून दाखविण्याचा प्रयत्न झाला तो आज आधुनिक कवितेतील स्वच्छंदवादी संप्रदायाचाच आहे. महानोर यांच्या कवितेत प्रमाण भाषेचा सोस असूनही ही कविता नागर मनाची एक ग्रामीण पोझ घेतलेली कविता वाटते. तर वाघ यांच्या कवितेत विदर्भ बोली असूनही ती देखील नागर मनाने एका ग्रामीण पातळीवर घेतलेली पोझ वाटते.

विठ्ठल वाघ यांनी आपल्या एका संग्रहास 'वैदर्भी' हे नाव दिले आहे. काव्यशास्त्रात वामनकृत रीतीभेदात विदर्भात रूढ असलेली ती वैदर्भी असा उल्लेख आहे. शिवाय सर्व गुणांनी संपन्न अशी वैदर्भी रीती वामनास स्वीकारणीय वाटते. वामनाच्या मते अभ्यासाने वैदर्भीरीती आत्मसात करता येणे शक्य नाही. तो म्हणतो 'रेशमी वस्त्र विणण्याचे कौशल्य प्राप्त करून घेण्यासाठी गोणपाट विणण्याचा अभ्यास काय कामाचा ?' रसिकाच्या हृदयात काव्यार्थाचे प्रतिबिंब तात्काळ उमटावे हा हेतू वैदर्भीमध्ये असतो. वैदर्भी रीती आणि वैदर्भी बोली यात अशा प्रकारचे साम्य आहे काय व असल्यास ते वाघांच्या कवितेत कितपत उतरले हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे 'वैदर्भी' या काव्यसंग्रहावर या कवीने चक्रधराने स्थापन केलेल्या महानुभाव पंथाच्या आद्य आचार्यांचे भटोवासाचे एक वचन उद्धृत केले आहे ते असे—'नको गा : केशवदेवा : तुमचा अस्मात कस्मात मी तेणेंगा: एणे माझिया स्वामीचा: सामान्य परिवास नागवैल की : श्रीचक्रधरे: महा-राष्ट्रीचि निरूपिली : तियेंसीचि पुसावे ।' या भूमिकेने पाहता विठ्ठल वाघांना आजपर्यंतची मराठी कविता 'अस्मात कस्मात' वाटली. त्यांना 'महाराष्ट्रीचि निरूपिली' अशी अस्सल मराठी कविता हवी आहे. अशी कविता म्हणजे केवळ विदर्भाच्या बोलीतून अभिव्यक्त झालेली मराठी कविताच ना ! त्या कवितेत 'अखोजीच्या चिचोन्याची, दिवाईच्या पुरनाची' मौज आहे, ती कविता प्रादेशिक पातळीवर जर राहत असेल तर तिचे स्वरूप कवीच्या व्यक्तिमत्वाच्या मर्यादा ओलांडणारे नाही असेच म्हणावे लागेल वामनाने ज्या वैदर्भीय रीतीचा विचार समग्र कवितेचा अपूर्व आस्वाद घेण्याच्या संदर्भात केला, तीच

वैदर्भीय बोली वाघांच्या कवितेत केवळ प्रादेशिक पातळीवर राहून स्वतःचे रूप संकुचित करते हे म्हणणे भाग आहे.

वाघांची कविता वाचताना असे जाणवते की या कवीने आपल्या भावानुभव स्वच्छंदवादी, पांढरपेशी पद्धतीने घेतला आहे व त्या भावानुभवाची अभिव्यक्ती मात्र वऱ्हाडी बोलीतून केली आहे. त्यामुळे ही बोली आणि भावानुभव परस्परापासून वेगवेगळे झाले आहेत. त्यांच्या 'पऱ्हाटी' या कवितेकडे पाहिल्यास ही बाब अधिक लक्षात येते. किंबहुना 'पऱ्हाटी' ही कविताच त्यांच्या समग्र काव्यविषयक प्रकृतीची मूलभूत जाणीव देण्यास समर्थ आहे. या कवितेत जी अलंकारप्रचुर अभिव्यक्ती आली आहे तिचा डौल वैदर्भीय बोलीतून आला असला तरी तो आपल्या रोमँटिक भावानुभवास आशयघन करण्यास अपुराच झाला आहे. शिवाय वाघ जेव्हा लिहितात—

'काल टोंग्या टोंग्या होती ।
आज छात्यामांडचा झाली
परकरातली पऱ्हाटी ।
जसी लुगडचात आली.'

तेव्हा त्यांना 'पऱ्हाटी'च्या निमित्ताने एका स्वच्छंदवादी मनाचेच दर्शन घडवायचे असते. केवळ वऱ्हाडी बोली असल्याने या कवितेचे नवेपण अजमावणे कठीण आहे त्यापेक्षा समग्र 'पऱ्हाटी' चे अधिक आत्मनिष्ठ पद्धतीने वर्णन आले असते तर त्यामागील विशुद्ध भाववृत्तीने ते अधिक कलापूर्ण होते. अशावेळी वऱ्हाडी बोली या कवितेत विरघळून जे रसायन मिळते ते 'वैदर्भी' च्या प्रवृत्तीशी मिळतेजुळते राहिले असते. केवळ बोली भाषेचा अभिमान व तिची कवितेतून अभिव्यक्ती हा प्रकार कवितेच्या जुन्या परंपरेत बसणारा आहे. अशा कवीने 'तुमचा अस्मात कस्मात मी नेणेगा.' हे म्हणणे योग्य नव्हे. अर्थात एक प्रकारची विशिष्ट पोझ घेऊन आपल्या कवितेचे आगळेपण सांगणे ही बाब निराळी वाटते.

वाघांच्या कवितेचे वैशिष्टच हे की ती एकटचाने वाचताना दुर्बोध वाटते. परंतु हीच कविता कवी जेव्हा व्यासपीठावरून म्हणून दाखवितो तेव्हा तिचे अर्थ सामर्थ्य जाणवू लागते. म्हणजे या कवितेचे अर्थ सामर्थ्य हे तिच्या ओघवत्या काव्याविष्कारापेक्षा तिच्या वाचनपर सामर्थ्यावर अधिक अवलंबून आहे. ही कविता दुर्बोध आहे म्हणजे ती नवकवितेतील दुर्बोधता प्रकट करते असे नव्हे तर ती ज्या वैदर्भी बोलीतून प्रकट होते ती बोली आपणास अनोखी असल्याने ती समजत नाही. पण याच वऱ्हाडी बोलीला जी एक अंगभूत लय व धून आहे तिच्या माध्यमातून कवी जेव्हा ती आपल्यासमोर मांडतो तेव्हा तिचे अर्थसौंदर्य अधिक जाणवते. शिवाय या कवितेतील भावानुभव हा स्थूल आणि बहिर्मुख असल्याने चिंतनाने एकाग्र पातळीवर तिचे स्वरूप पाहणे कठीण जाते. हा भावानुभव सामान्याच्या बोलीतून अभिव्यक्त होणे हेच या कवितेचे खरे रूप असल्याने तिचे नाटकीपण मनाला भुरळ पाडणारे झाले आहे. ही कविता ऐकावी वाटते, पुनः पुनः ऐकावीशी वाटते. पण ती अंतर्मुख होऊन एकदा तरी तपासून पहावी असे मात्र वाटत नाही. सहाजिकच या कवितेचा गोडवा हा कारागिरीचा वाटतो.

ही कविता खऱ्या अर्थाने विदर्भातील शेतकऱ्यांची देखील नाही. कारण शेतकरी जीवनातील विषय घेऊन ही कविता एका मध्यमवर्गीय अभिरुचीच्या नागरीमनाने लिहिलेली कविता आहे. या कवीच्या नागरी व्यक्तित्वाला वैदर्भीय झालर आहे एवढेच. त्यामुळे या कवितेतील प्रेमभावना, कल्पना आणि नाटकी प्रसंग तादात्म्य पावलेले दिसत नाही. या कवितेत काव्यात्म कल्पना आणि अलंकाराचा सोस शुष्क प्रमाणात आविष्कार करून जातो. कारण मूळ भावनानुभवावर कवीने आपल्या पांढरपेशी भावना आणि कल्पना आरोपित केल्या आहेत. त्यांची गाजलेली 'तिफन' ही कविता पाहता ही गोष्ट विशेष करून जाणवते. वस्तुतः 'तिफन' ही शेतकरी जीवनात वेगवेगळा भावानुभव देऊ शकते. पण त्या समग्र वैविध्य अशा भावानुभवाचे चित्र आत्मनिष्ठ पद्धतीने या कवीने टिपले असते तर ही कविता आज जशी प्रसिद्ध पावली आहे तशी

झाली नसती. कारण भावानुभव जेवढा स्थूल व नाटकी, तेवढा तो रसिकास ओढून घेणारा असतो– वाघ जेव्हा—

'काटा पायात रुतते लाल रगत सांडते
लाल रगत सांडते हिर्व रूप न फुलते'

असे नाटयपूर्ण वाचन रसिकापुढे करतात, तेव्हा टाळ्या मिळणे उघड आहे. कारण ही अभिव्यक्ती नाटकी व सर्वसामान्यास भुरळ पाडणारी आहे. शिवाय वरवर पाहता ही शेतकऱ्याची तिफन वाटते. पण तिचे खरे स्वरूप सर्वसामान्याच्या मनाशी लागेबांधे देणारे असते. अशी कविता प्रादेशिकही होत नाही आणि प्रदेशाच्या सीमा ओलांडून तिला सार्वत्रिकताही येत नाही. सार्वत्रिक कवितेचे वैशिष्टय हे की ती एकटयाने वाचूनही अंतर्मुख करते व ती समूहमनास देखील एकाग्र करणारी असते. जे 'तिफन'च्या बाबतीत झाले तेच 'बिल्लोर' या कवितेबाबतही झाले आहे. एक भावपूर्ण मन व त्याचे नाटयपूर्ण दर्शन येथे घडण्याऐवजी रसपूर्ण नसलेला पण अलंकारपूर्ण असा काव्यबाज आलेख मात्र दिसतो. या कवितेचा शेवट नाटयपूर्ण आहे. पण त्याने रसिकमनाशी एकरूपता मात्र दिली नाही. याचे कारण ही कविता भावसमाधी घेऊन वाचता तिचे वेगडी रूप स्पष्ट होते आणि उरते ते—

'कण्ण्या हाताच्या येलाले जशा लोंबावल्या शेंगा
ताऱ्यापरिस कन्नोर होते घालत व पिंगा'

या शब्दातून आलेले मूळ कवितेपासून तुटलेले अलंकारिक रूप. मग ते भले विदर्भ बोलीतून आलेले असले तरी त्याची प्रकृती मात्र परंपरेच्या अभिरुचीसंपन्न शैलीशीच नाते जोडणारी आहे. वाघ जेव्हा 'ज्या डोयात अथांग होता भरेल सागर' असे लिहितात तेव्हा ही अभिव्यक्ती सभा बोलीमुळे एका प्रदेशाची वाटते. अन्यथा ती परंपरावादीच आहे. म्हणून तिचे नाविन्य बोली-पुरते मर्यादित आहे.

शृंगार रस हा विठ्ठल वाघांचा आवडता रस आहे. तोही हा कवी वैदर्भीय अभिव्यक्तीतून स्वीकारतो. पतिपत्नीच्या प्रेमभावना या कवीने आपल्या कवितेतून अप्रत्यक्षपणे, संयमाने व्यक्त केल्या आहेत. त्याचबरोबर लोकसाहित्याच्या धूनीतून ही भावना व्यक्त होताना ती अधिक सूचक होते. पण अशी सूचकता या कवितेत फारच थोडी आली आहे.

'गुलबासाची शप्पत तूं ये सय संध्याकाई
नाही तं व आज माही रात येनारच नाही'

यातील सूचकता मनाशी पिंगा घालणारी आहे. पण पुढे या कवितेत जे निवेदन येते ते मात्र पाल्हाळ व वटवटीतपणा देनारे आहे. काही वेळा या निवेदनात अलंकाराची पुनरावृत्ती होते. जसे :–

'गुलाबासाचा वायन तुले बरा सापळते
तुया पायानं पायेट सय संध्याकाई येते'

अशा वेळी हा कवी बोलीच्या आहारी तर चालला नाही ना असे वाटते. बोलीला एक उपजतच धून, लय असल्यामुळे व आपली कविता गाऊन रसिकाला मोहित करण्याच्या हव्यासामुळे ही कविता बोली-खालीच चेंगरते. त्यामुळे ती गुणगुणावी वाटते. पण मनाशी जवळीक मात्र करीत नाही. आपण जो भावानुभव घेतो तो आपणास एका विशिष्ट बोलीतूनच व्यक्त करायचा आहे आणि तोही एका समूहास गाऊन दाखवायचा आहे, हे एकदा तंत्र ठरले की कवितेकडे पाहणे अगदी बाळबोध होते. वाघांची कविता अभिजात कलेपासून फारकत घेते ती यामुळेच. साहजिकच त्यांची प्रादेशिक प्रेमकविता प्रवेशाबाहेरील प्रेमानुभव व्यक्त करीत नाही. म्हणून येथे प्रियकर-प्रेयसीच्या संबंधावर आधारलेल्या कवितेतून वैदर्भीय बोलीतले चित्र दिसते. या कवितेतून वैदर्भीय जीवनातील रोमॅंटिक वृत्ती दिसण्यापेक्षा त्यातून कवीची एक नाटकी पोझच दिसते.

वस्तुतः वाघांची समग्र कविताच एक पोझ घेणारी आहे. तिच्यात वऱ्हाडी बोली व संस्कृतीचे दर्शन आहे. ती काही वेळा प्रसंगनिष्ठ वाटते. ती वैदर्भीय जीवनातील नाटयही टिपते. त्यातून निसर्गचित्रे, कल्पना, विचार आणि भावनाही कथन केल्या जातात. पण या सर्वांतून जो एक सुसंगत अपरिहार्य निर्मितीचा स्रोत यावा तो मात्र येत नाही. त्यामुळे वऱ्हाडी बोलीचे दर्शन होऊन वऱ्हाडी मनाचे स्पंदन या कवितेत दिसत नाही. या कवीस वैदर्भीय जीवनाची ओढ आहे पण वैदर्भीय व्यक्तिमत्वाने प्रेरित होऊन तो कविता

मात्र लिहित नाही. त्यामुळे या कवितेतून सुसंस्कृत, मध्यमवर्गीय जीवनमूल्याचे परिणाम झालेले मन व्यक्त होते आणि त्याभोवती वैदर्भीय बोलीचे कुंपण घातले जाते. कवीच्या शब्दात या कवितेची प्रकृती अशी--

'तुया नजरीच्या संगं सर मिरगाची आली
माया मनातली माती त्यानं सुवासिक झाली.'

ही कविता विदर्भातील शेतकऱ्यांची कविता आहे, असे जेव्हा म्हटले जाते, तेव्हा शेतकऱ्यातील सुख दुःख आणि त्याचे भावविश्व तरी ही कविता प्रामाणिक राहून चित्रित करते का ? वाघ जेव्हा लिहितात—

'चांदन्याचा केला, लोन्यावानी चुना
इगारली जीभ, करते चवना'

तेव्हा ही अभिव्यक्ती शेतकऱ्यांचा कोणता प्रामाणिक भाव प्रगट करणारी आहे? हा शेतकरी जेव्हा—

'माया वऱ्हाळी मायचं करू कितीक कीर्तनं
ईच्या दुवावरची साय किस्न खाये वरपून'

असे सांगू लागतो. तेव्हा त्याचे सांगणे एका परंपरेची पुन्हा नवी आवृत्तीच करणारे असते. अशावेळी ज्या वैदर्भी बोलीतून ही कविता येते ती वाचून विदर्भातील शेतकरी तरी तिच्याशी एकरूप होईल काय? जेव्हा शेतकऱ्याच्या भावजीवनातील स्पंदने कलारूप घेऊन येतात तेव्हाच ती खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्याची होते. म्हणून या कवितेत विदर्भाची बोली, संस्कृती आहे. मात्र विदर्भाचे काव्यपूर्ण मन नाही. यामुळेच 'साई' सारखी चैतन्यपूर्ण नवखी कविता फसली आहे. उरला तो शब्दाचा फापटपसारा. तो असा--

'मले वायको आतासी सियी भाकर वाटते
साई भगुन्यात जसं कोनी पुरन शिजोते'

आकर्षक कल्पना आणि काव्यात अलंकार यांचा वापर करून वैदर्भीय बोलीचा त्यावर साज चढविला की कविता साकार होत नाही तर तिचे सृजन ज्या मनोभूमीतून सजलेले असते ते आपल्या व्यक्तिमत्वासह वर यावे लागले. एरवी तिचा पसरटपणा नाविन्यपूर्ण असूनही तो कलापूर्ण नसतो. या कवीचा 'वानीचा हुळ्‌ळा' या दृष्टीने पाहण्यासारखा आहे. यात जी शेरवजा अभिव्यक्ती आली आहे. त्यात रोमँटीक वृत्तीशिवाय काहीच हाती लागत नाही. येथे वैदर्भीय शेतीचे वातावरण केवळ ही कविता बोलीतून अभिव्यक्त होते म्हणून आले आहे. शिवाय हा कवी शृंगार या रसाव्यतिरिक्त इतर रसांकडे जात नसल्याने या कवितेला नकळत अशा मर्यादा आल्या आहेत. पुन्हा शृंगार रस देखील वेगवेगळ्या पातळीवर वेगवेगळ्या छटा घेऊन येत नसल्याने हा 'हुळ्‌ळा' एका आवर्तनात सापडला आहे. काही वेळा या शृंगाराने अभिरुचीच्या मर्यादा देखील ओलांडल्या आहेत. त्यामुळे त्यात वरीचशी ग्रामीणता आली आहे.

चार झाले दो हाताचे नाही लोटलं वरीस
कुपातल्या कवठाचा कसा तुलेच ये वास ?

शेतकऱ्याचे भावविश्व यापेक्षा अधिक वळणाने प्रामाणिक राहून सांगता आले असते. पण आशय अभिव्यक्तीतील वटवटीतपणाच कवीवर अतिक्रमण करीत असल्याने ही कविता 'सामान्याने, सामान्यपणे, सामान्यासाठी'— लिहिल्यासारखी वाटते. या कवितेने आपल्या नखऱ्यातून सांगितले ते काय ?

'माया जीवाले असं तं कही वाटलंच नोतं
तुले पाहून कयलं राधा किसनाचं नातं'

विठ्ठल वाघांच्या कवितेचा विचार करता एका गोष्टीचा आवर्जून उल्लेख करावासा वाटतो तो हा की या कवीने मोजक्या कविता लिहूनही कमालीची प्रसिद्धी कशी मिळविली ? प्रसिद्धीच्या झोतात असताना या कवीला आपल्या कवितेकडे अंतर्मुख होऊन पाहण्यासही सवड नसावी, एवढी ही कविता आज प्रसिद्ध आहे. याचे कारण मराठी रसिकाच्या परंपरेत शोधावे लागेल. रविकिरण मंडळापासून मराठी कविता काव्यगायनाच्या स्वरूपातून रसिकासमोर आली. समोर बसलेल्या रसिकाची नाडी या मंडळाने ओळखली. व त्यादृष्टीने त्यांचे वाचन होऊ लागले. जी कविता वाचनप्रिय असते तिला श्रोतृवर्गावर मदार टेवून पुढे यावे लागते. रविकिरण मंडळाचे कार्य ऐतिहासिक म्हणून महत्त्वाचे आहे. पुढे हा धागा घेऊन करंदीकर, बापट आणि पाडगांवकर यांनी

'काव्यदर्शन' या नावाखाली आपली कविता रसिकापुढे ठेवली. या कवितेचा दार्शनिक भाग देखील पुढील रसिकवर्गाकडे नजर ठेवून लिहिला गेला. महानोर आणि विठ्ठल वाघ यांनी देखील काव्यवाचन करताना हाच पारंपारिक धागा मनाशी बांधून रसिकांना वेडे केले आहे. दर दहा वर्षांनी मराठी कविता बदलते त्या बरोबर मराठी रसिकही बदलतो. प्रत्येक दहा वर्षात कविता ही साधन आणि साध्य या द्वंद्वात सापडलेली असते. कविता जेव्हा साधन म्हणून येते तेव्हा ती रसिक सन्मुख होऊन जाते. ही साधने अधिक लोकप्रिय होतात. प्रसिद्धीच्या लाटेत सापडतात. लाट ज्या वेगाने उफाळून येते त्याच वेगाने नामशेषही होते. अर्थात याही घुमश्चक्रीत ज्या अभिजात कविता असतात त्या मनावर ठसा देतातच.

विठ्ठल वाघ यांच्या कवितेला ज्या प्रसिद्धीच्या लाटेने स्वतःवर आरूढ केले आहे ती सवंग लोकप्रियतेकडे झुकणारी आहे काय ? ही कविता श्रवणीय आहे याचा अर्थ ती वाचनीय नाही का ? या कवितेला दैववादाने एक धक्का दिला की, तिच्यामागे एक धडपडणारे कवी मन आहे ? असे अनेक प्रश्न निर्माण करण्याचे सामर्थ्य या कवितेत आहे. जी कविता प्रश्न निर्माण करते ती निश्चितपणे अपेक्षा निर्माण करणारी असते. आज वाघ चित्रपटसृष्टीत जाऊन एक नवी लोकप्रियता घेऊ पाहतात. कवी जेव्हा मोहाच्या जंजाळात कळत, नकळत सापडला जातो, तेव्हा लोकप्रियतेचे दडपण त्यावर येऊन ज्या कवितेमुळे आपण इथपर्यंत आलो ती कविताच त्याला भुरळ पाडते. एखाद्या कवीला कविता जेव्हा खेळवते तेव्हा कवीचे सामर्थ्य मावळलेले असते. अशा वेळी एकच नम्र सल्ला राहतो—

विठ्ठल वाघ, अजूनही वेळ गेलेली नाही.

□ □

आगपड्या

पद्मनंदन देवगांवकर

सकाळी सात वाजल्यापासून आम्ही पाचसहाजण शिवाजी चौकात गाड्या लावून उभे होतो. आता जवळ जवळ आठ वाजायला आले होते. एक सुद्धा गाडी अजून हललेली नव्हती.

"आण्णा, जरा कंगवा दे!" फकीराचा कटोरा उपडा ठेवल्याप्रमाणे डोक्याचा पूर्ण गोटा झालेल्या आणि एखाद्या भिंती ढासळलेल्या पडक्या घराप्रमाणे अवस्था झालेली मोडकाळ ६८७७ ही रिक्षा काढणाऱ्या टकलू आण्णाकडं एकानं ब्लगु पाना मागावा त्या सहजतेनं कंगव्याची मागणी केली.

मागचे पुढचे सर्व खिसे चाचपल्यासारखं करून आण्णा म्हणाला, "नाही रे! विसरलो बघ घरातच." टकलावरून हात फिरवीत पुढं आण्णा म्हणाला, "आता आज बोंब होणार, बघ सगळी!"

तोपर्यंत मागच्या बाजूनं येऊन एकानं त्याच्या टकलावरून हात फिरवला आणि ओरडला, "थांब टकलूऽऽ भांग पाडतोऽऽ!"

आण्णा स्टॉपवर थांबला की नेहमीच त्याची अशी काही ना काही तरी चेष्टामस्करी चालायची आणि आपल्या स्वभाव वैशिष्टयांनी तोही या चेष्टा–मस्करीला खतपाणीच घालायचा,

आण्णाचे हे स्वभाववैशिष्टच त्याच्या पेहेरावापासूनच सुरू व्हायचे

खाली कुठल्याही एका रंगाची किंवा निराळ्या डिझाईनची पँट असायची. कमरेपासून वर मात्र खाकी मनिला असायचा. त्या मनिल्याला निरनिराळे असे खाली–वर, आत–बाहेर जवळजवळ सात–आठ खिसे त्याने करून घेतले होते. एकप्रकारे त्याचा तो गल्लाच होता. आता हॉटेलवाले किंवा इतर व्यापारी आपल्या गल्ल्यांचा बंदे रुपये, पन्नासपैसे, पंचवीस पैसे, दहा–पाच पैसे आणि नोटा अशी विभागणी करण्याकरिता उपयोग करतात. पण टकलू आण्णाची–विभागणी अगदी वेगळ्या प्रकारची होती.

पॅसेंजर्सकडून मिटरप्रमाणं घेतलेलं यथायोग्य–म्हणजे अधिकृत भाडं तो अगदी वरच्या मुख्य आणि अधिकृत खिशात ठेवायचा. वेटिंग चार्जचं भाडं त्या बाजूच्या खिशात ठेवायचा. लगेजचं भाडं खालच्या आडबाजूच्या खिशात ठेवायचा. परवाना दोन सिटांचा असताना त्यानं तीन सिटा बसवून भाडं केलं असेल तर त्या भाड्याचे जादा पैसे तो खालच्या आडबाजूच्याच पण दुसऱ्या खिशात ठेवायचा. आणि भाड्यापेक्षा अधिक अवाजवी रक्कम त्यांने पॅसेंजर्सकडून भांडण–तंटा करून मिळवली असेल तर ती जादाची अनधिकृत रक्कम तो आतील गुप्त व अनधिकृत खिशात ठेवून देत असे.

त्यामुळं इतर रिक्षावाले त्याला खिसेवाला आण्णा, गल्लेवाला आण्णा किंवा त्याच्या ईन्कम निरनिराळ्या ठिकाणी विभागून ठेवायच्या चोरट्या–वृत्तीमुळे चोर ××× चा आण्णा असेही म्हणत असत. आणि त्याच्या विमानतळाच्या धावपट्टीप्रमाणं तुळतुळीत असलेल्या टक्कलामुळं टकलू आण्णा हे त्याचे नाव अख्ख्या रिक्षावाल्यांच्यात न सांगताच प्रसिद्ध झाले होते.

परंतु या चेष्टेचं टकलू आण्णाला मुळीच वैषम्य वा खेद वाटत नसे. उलट या चेष्टेला त्याच स्वरात खणखणीत आणि मनमोकळं उत्तर सौहार्दाचं–देऊन तो एक प्रकारचं सौहार्दाचं वातावरण निर्माण करी. आणि म्हणूनच तो

कोणाला अप्रिय वा दुर्मुखलेपणानं नकोसा होत नव्हता.

आता सुद्धा आपल्या डोक्याला पूर्ण 'टक्कल पडलं असताना आपल्याला हिणवण्यासाठी कंगव्याची मागणी केली गेलीच अशी खेदयुक्त भावना करून न घेता, 'कंगवा विसरल्यामुळं आज सगळी बोंब होणार बघ' असं एखाद्या केस वाढविलेल्या रंडिबाज पोरानं सहजच उत्तर द्यावं त्या स्वरात अण्णाने उत्तर दिले.

फट्ट–फर्र्र्र्र...

आण्णानं किक् मारून फर्स्ट टाकला.

रिक्षा हलत नाहीत. हे ओळखून आण्णा गाडी काढून, फिरून धंदा करायच्या विचारानं निघालाय असं पाहून एकजण म्हणाला, "आण्णा, थांब की, मर्दा ! बाहेर तरी कुठं पेटालाय धंदा एवढा ! जाशील तिकडं हीच बोंब ! सगळीकडं गाड्यांच्या थप्प्याच !"

"तुम्हाला रँडॅऽऽच्यांनो, आईबापानं गावाननं वळू सोडल्यासारखं सोडलंय ! आगा ना पिछा ! माझं तसं नाही." एवढयाच वाक्यातून आपल्यातील व इतर रिक्षावाल्यांतील फरक दाखवून देऊन आण्णा झुंईऽऽकन् राजवाड्याच्या दिशेनं निघून गेला.

कुठंही एका जागी पॅसेंजर्सची वाट पहात जास्त वेळ स्थिर न राहता आपणाच गावभर चकरा मारून पॅसेंजरला हुडकून टिपणे हे एक टकलू आण्णाचं स्वभाववैशिष्ट्य होतं किंवा धंद्यातील त्याची ती पॉलिसी होती.

पाच–सहा हजार रिक्षावाल्यांच्यात अपवादात्मकरीत्या दिसून येणारा हा गुण टकलू–आण्णाच्या ठिकाणी प्रकर्षानं आढळून यायचा.

"आयला, ह्या धंद्याच्याऽऽ!" माणूस करमणुकीत जोपर्यंत असतो, तोपर्यंत त्याला वस्तुस्थितीचं भान रहात नाही. नंतर मात्र त्याला चटकन् वस्तुस्थितीचं आकलन होतं. आता सुद्धा टकलू आण्णारूपी करमणूक होती तोपर्यंत आम्हा शिवाजी चौक रिक्षा–स्टॉप समासदांना धंदा पेटलाय की विझलाय, ह्याची पर्वा नव्हती. पण टकलू आण्णा किक् मारून निघून जाताच, तासभर होऊन गेला अजून एकही गाडी हलली नसल्याचं आम्हाला जाणवलं. आणि त्याबद्दल तीव्र प्रतिक्रिया एकाच्या तोंडून निघाली.

"धंदा विझलाय नाही, कंप्लीट !" आणखी एकाचं वस्तुस्थितीचं विवरण.

"गेले दोन महिने असं चालू बघ !" सरकारनं स्थापन केलेला एखादा आयोग आपण जाहीर करतोय अशा स्वरात तिसरा.

"काय बोंबलायचं आता !"

"अरे, माणसापेक्षा रिक्षाच जास्त झाल्यात ते काय करणार !" एक रिक्षा–संख्या–वाढ तज्ज्ञ.

"हे ऽऽ बघ कुठणं भरून आलंय !" राजवाड्याकडं पाहत एकजणं म्हणाला. त्याच्या स्वरात आश्चर्यमिश्रित उद्वेग होता.

बघतोय तर, छिद्रातून दवकत दवकत एखादा पेंगूळ बाहेर पडावा त्याप्रमाणं टकलू आण्णा काढत असलेली ६८७७ राजवाड्याच्या कमानीतून बाहेर पडत होती.

–"आयला, गाव विझलंय सगळं, आणि ह्यालाच कुठला–आलाय एवढा धंदा !"

–"टक्कलेश उगीच झाला नाही !"

–"देवानं मारलीय वाटतं रॅंडेऽऽच्याची !"

–"ते कुठलं ! ह्याच देवाची मारून आला असंल !"

–"कुठलं राव, आगपड्या × × × चं हाय एक नंबरचं !"

–"बघा की, शिटा किती कोंबल्यात !"

गाडी जवळ आली तसं वाकून बघितलं तर मागच्या बाजूला चिल्ली पिल्ली मिळून सात का आठ शिटा ! आणि पुढच्या ड्रायव्हर शिटवर एकजण टकलू आण्णाच्या बाजूला आहेच !

गाडीचं डाव्या बाजूचं चाक जवळ जवळ पूर्णपणे बसल्यामुळं गाडी त्या बाजूला कलली होती. त्यामुळं एखाद्या पाय दुखावलेल्या कुत्र्यानं लंगडी घालत पळावं त्यापद्धतीनं गाडी चालली होती.

"एऽऽ आण्ण्याऽऽ, चाक बसलंय बघ, एका बाजूचं." त्याला सावध करायच्या दृष्टीनं आम्ही ओरडलो.

"काय नाही, बारीक पंक्चर हाऽय ! एवढं झालं की पंक्चरवाल्याकडंच–" आमच्या समोरून

जाता जाता 'काय विशेष काळजी करण्यासारखं नाही' अशा टाईप हात हलवत टकलू अण्णा ओरडला.

—"चाक पंक्चर आणि गाडीत एवढ्या शिटा! टायर पिचकतील नाही तर काय? बोंबलतील ?"

—"बोंबलनात ! तेच्या × × × ला सुख् का दुख ! मालक बघून घेईल की !"

—"तर ! शाहूम्हाराजची देणगी दिल्यागत हा इन्कम देणाऽर, त्यात गाडी अशी वापरणार ! मालक काय आडवा पडंल, गाडीपुढं—!"

—"अरे, मालकपण तसलाच झिंग् × × × चा असला पाहिजे ! त्याशिवाय काय तो टकलू अण्णासारख्या 'वडाप' ड्रायव्हरला गाडी देणार व्हय !"

—"गाडी, मोडकाळ × × × ची दिसतीय की !"

—"वेळच्यावेळी गाडीची कामं करून घ्यायला नकोत, आणि इन्कम मात्र दिलं तेवढा कमीच, अशा टाईप मालक असणार."

—"अरे, ते 'चिल्लर बाबतीत चेष्टा नको' वालं तेऽऽ, तेची गाडी ही !"

—"चिल्लर बाबतीत चेष्टा नकोऽऽ ? ही काय आणि तक्रार ?"

—"अरे, मागं सांगितलं नव्हतं काय मी, त्या व्ही. टी. कॉलेजपसल्या मालकाबद्दल ? ते रेऽऽ, ते ड्रायव्हर इन्कम देऊन निघाला की परत बोलवायचा आणि म्हणायचा काय राव, सगळ्या नोटाच दिल्यात आज ! एका पॅसेंजरनंपण तुम्हाला दिवसभरात चिल्लर दिली नाहीऽऽ ?' एवढं बोलूनच थांबायचा नाही तर सरळ 'चिल्लर बाबतीत चेष्टा करत जाऊ नका, राव !' असं म्हणत—ड्रायव्हरचे खिसे तपासायचा !"

—"हांऽऽ, त्या मालकाची गाडी व्हय ही !"

—"मग आसूं दे छोड ! असल्या मालकाला टकलू आण्णासारखा बाज्या × × × चाच ड्रायव्हर पाहिजेत !"

—"हपाप्पाचा माल गपाप्पाला !"

—"कर्रेऽऽक्ट् !"

—"आयला बाकी मानलं हं !"

सकाळी सातचा सुमार होता. सव्यासातला येणाऱ्या महालक्ष्मी एक्स्प्रेससाठी आम्ही रेल्वे स्टेशनच्या आवारात एकामागोमाग एक अशा रिक्षा लावून उभे होते.

स्टेशनवर येणाऱ्या रेल्वेगाड्या उभ्या राहण्यासाठी एकूण दोन प्लॅटफॉर्म. एक स्टेशन इमारतीच्या पोर्च समोर. आणि दुसरा जरा एका बाजूला, स्टेशन इमारतीच्या पूर्वेकडील बाहेरच्या बाजूला. स्टेशनमधून सुटण्याऱ्या गाड्या पोर्च समोरील (म्हणजे स्टेशन इमारतीमधील) प्लॅटफॉर्मवर उभ्या रहात. पण येणाऱ्या गाड्या मात्र सोयीप्रमाणं कधी आतल्या प्लॅटफॉर्मवर तर कधी एका बाजूला असलेल्या त्या बाहेरच्या प्लॅटफॉर्मवर येऊन थांबत. त्यामुळं एखादी गाडी येण्याच्या वेळी रिक्षावाले भाड्यासाठी स्टेशनवर जात. त्यावेळी, प्रथम आलेल्या दहा—बारा रिक्षावाल्यांच्यातले एक—दोन शहाणे रिक्षावाले आत जाऊन तिकीट—चेकरला किंवा एखाद्या लाल पगडीवाल्या हमालाला येणारी गाडी कुठल्या प्लॅटफॉर्मला लागणार आहे, हे विचारून घेत. व त्याप्रमाणं पोर्चसमोर किंवा बाजूच्या रेल्वे कंपाऊंड समोर ज्या बाजूला गाडी येणार असेल त्याप्रमाणं गाड्या लावीत. त्यानंतर येणाऱ्या रिक्षा या पहिल्या येऊन उभे राहिलेल्या दहा—बारा रिक्षांच्या मागे बेधडक येऊन लागत.

कधी कधी या पहिल्या दहा—बारात एकसुद्धा शहाण्या × × × चं डोकं निघत नसे. या बाजूला वा त्या बाजूला कुठही मनाला बरं वाटेल त्या बाजूला विना चौकशी गाड्या लावून टिवल्या—बावल्या करीत उभे राहत. पहिल्या फज्जात दहा—बारा रिक्षावाल्यांच्या नंतर येणारे रिक्षावाले काय, 'खुळा × × × आमटी भात' टाईपच ! धडाधड प्रथम उभे राहिलेल्या रिक्षांच्या मागे आपल्या रिक्षा डोळे झाकून लावीत.

बरे, लावताना रिक्षा जरी एका मागोमाग एक अशा व्यवस्थित रांगेत लावल्या असल्या तरी त्यातील सर्वच जण काही अगदी रांग सरकेल त्याप्रमाणे पुढे सरकून नंबर प्रमाणे भांडे घ्यावे या शिस्तीचे भोक्ते आहेत असे नव्हते. उलट गाडी

कुणाच्या सातआठ दहादहा किका मारल्या तरी स्टार्ट होईनात. त्यांचे चेहरे घामानं डबडले आणि किका मारायच्या अतिरिक्त श्रमानं लालभडक होऊन भाजलेल्या वांगड्याप्रमाणं फुलले तर काही जणांच्या गाड्यांची साईड मडगार्ड एकमेकाला घासली डॅश. बोंबाबोंब !

रेल्वे कंपाऊंडजवळ ज्या क्रमानं गाड्या लागल्या होत्या त्याच्या उलट्या सुलट्या क्रमानं पोर्चसमोर लागल्या.

ज्या गाड्या मध्ये होत्या त्या कडेला गेल्या. कडेला होत्या त्या मध्ये शिरल्या. प्रथम एक गाडी पुढं आणि मागं दुसरी अशी होती तर आता इथं पुढची मागं आणि मागची पुढं या क्रमानं लागली. आणि मग त्या ठिकाणी मागं गाडी असलेला ड्रायव्हर या ठिकाणी पुढं आल्यावर मघाशी पुढं असणाऱ्याकडं पाहून टडटडटाऽऽऽ, करून हसू लागला. तर त्यावेळी पुढं असलेला आणि असा मागं राहिलेला 'असू दे हो ! काय चालायचंच !' अशाटाईप चेहऱ्यानं हातात फडक घेऊन गाडीच्या काचेवर नसलेली धूळ झटकण्याची अॅक्शन करू लागला.

टकलू अण्णा शेवटच्या नंबरवरून आता एकदम फज्जात, पहिल्या नंबरला लागला आणि तिथून बोळकं फुटल्यागत हासत आम्हाला हात करू लागला. आपला पहिला नंबर असल्यानं त्याला आता एकदमच शिस्तीचं महत्त्व वाटू लागलं आणि तो रांगेतील सर्वांना उपदेशांचे डोस पाजू लागला, "एऽऽ, कुणी लाईन मोडायची नाही. सांगून ठेवतो ! प्रत्येकानं नंबर प्रमाणं भाडं घ्यायचं. सगळ्यांना भाडी मिळतायत् म्हालक्ष्मी एक्सप्रेसाय् ती ! नाही तर लाईन मोडून उगीच कालवा करून टाकाल...."

आमची ही सगळी बोंबाबोंब चाललीय् तो-पर्यंत आतल्या प्लॅटफॉर्मवरून बाहेरच्या पोर्चमधे येत एक लाल पटकेवाला, रेल्वेचा हमाल म्हणाला "अरेऽऽ हिकडं कुणीकडं लावलासा सगळ्या रिक्षाऽऽ आँऽऽ ? त्या प्लॅटफॉर्मवर लागणार हाय न्हवं म्हालक्ष्मी...!"

त्या हमालाचं हे वाक्य ऐकताच आम्ही पाच सहाजण जे शेवट होतो ते टाण् टाण् उड्या मारून गाड्यात चढलो आणि झ्झाम् झ्झाम् कीका मारून आम्ही गाड्या टाम् टाम् कंपा-ऊंडकडं नेऊन लावल्या.

आमच्या मागोमाग परत बाकीची सगळी मघासारखीच पटापट् कीका मारून त्या बाजूला यायला लागली. परत तीच धावपळ ! तीच बोंबाबोंब ! काही गाड्या परत मधेच बंद पडल्या. काही स्टार्टच होईनात. तर परत काही गाड्या एकमेकींना डॅश् देऊन, मांजरीप्रमाणं चवताळल्यागत करू लागल्या. कंपाऊंडकडं आल्यावर पुन्हा आणि उलटे-सुलटे क्रम करून गाड्या लागल्या. मघाचे 'काय, चालायचंच 'वाले ड्रायव्हर आता हसू लागले. आणि त्यावेळी टड-टडटाऽऽ करून हसणारे आता 'काय, चालायचंच' अशी चेहऱ्याची अॅक्शन करत चाकात हवा बरोबर आहे की नाही, हे बघत असल्याचा बहाणा करू लागले.

मघाशी पोर्चसमोर पहिल्या नंबरात असणारा टकलू अण्णा आता शेवटून दुसऱ्या नंबरात आला. आणि आम्ही शेवट होतो ते एकदम फज्जातल्या पाचव्या-सहाव्या नंबरात आलो.

टार्रर्रर्र ऽऽऽऽ

कुणी तरी पायताणानं ठोकल्याप्रमाणं टकलू आण्णानं चेहरा खांद्यावरून खाली पाडला होता. त्यातल्या त्यात त्याला समाधान म्हणजे, अगदी प्रथम आला त्यावेळी अगदी रांगेचा अंत्य होता, ते आता उपांत्य झाला होता.

स्टेशनमधे महालक्ष्मी एक्सप्रेस शिरली. आम्ही पटापट् आपल्या गाड्यांमधे शिरून, ड्रायव्हर-शिट्सवर अटेन्शनमधे बसलो.

प्लॅटफॉर्मपासून कंपाऊंडच्या फलाटापर्यंत ओझी, बॅगा आणि वळकट्या-बोचकी सांभाळत येणाऱ्या पॅसेंजर्सची एक तुटक तुटक रीघ लागली.

पहिलं पॅसेंजर फाटकामधून बाहेर पडत होतं. आम्ही आशाळभूतपणे बाहेर पडणारं ते पॅसेंजर रिक्षात बसणार की नाही हे अजमावत होतो-

फट्-फर्रर्रर्र ऽऽऽऽ

शेवट घालायची ती टकलू आण्णानं फाशी घातलीच !

झाडांच्या ढांपीवर बसलेला कावळा ज्या सहजतेनं पिंडाच्या दिशेनं झेपावतो, त्या सहजतेनं झूंई ऽऽ कन् आण्णानं रांगेतल्या शेवटच्या स्थानावरून जो 'सूर मारला तो बरोबर त्या फाटकापसल्या पॅसेंजरसमोर ! आमच्या प्रतिक्रियांची बांधणी व्हायच्या आधी ते पॅसेंजर आण्णाच्या गाडीत बसलं आणि फर्स्ट ओढून झॉय...झाऽऽकत गोटाकुमार स्टेशन आवाराच्या वाहेर दिसेनासा सुद्धा झाला.

मग अनुकरणवाद्यांनी काय, रांग मोडून सूर मारायची एकच झोड उठवून दिली.

झ्झाम् झूंऽऽ...झूं झाऽऽ....खड् खड् खर्रर्र... भुंई ऽऽ गुंर्रर्र...झूंई ऽऽ झूं ऽऽऽ...

आम्ही फज्जातली फज्जातच !

घ्या की शॅट्टं !

ताक पिऊन झोपा की आता !

पंचवीस-तीस पैशांच्या वादावादीवरून एका पॅसेंजरनं एका रिक्षा ड्रायव्हरला मध्यरात्री, शहराच्या आडवाजूच्या विभागात वेदम, तुंव्या मार दिला होता.

रिक्षा ड्रायव्हरने त्या विभागातील पोलीस–डिव्हिजनमधे जाऊन भाडे वुडविण्याऱ्याच्या आणि मारपिट केल्याच्या गुन्ह्यांची कंप्लेंट द्यायचा प्रयत्न केला. पण ड्युटीवर असणाऱ्या जमादाराने तुम्ही रिक्षावाले म्हणजे एकजात सर्वजण हरामखोर आहात, फसवाफसवी करता तुम्हालाच काढण्या बांधून, उलटं टांगून ठेवलं पाहिजे. आणि आता एक मिनिट जरी इथं थांबलास तर पहिल्यांदा तुलाच आत टाकीन...' वगैरे प्रकारची वक्तव्ये करून त्या ड्रायव्हरला डिव्हिजनच्या वाहेर अक्षरशः मानगुटीला धरून काढला.

दुसऱ्या दिवशी रिक्षा–युनियनच्या पुढाऱ्यांना ही गोष्ट समजताच त्यांनी डिव्हिजनमधे जाऊन त्या जमादाराला 'कंप्लेंट का घेतली नाहीस आणि रिक्षावाल्यांच्या वर्तणुकीची फुकट फौजदारी करण्याचे काम तुझे आहे, की अन्याय निवारण्याचे ?' या शब्दात त्याला जाब विचारला.

परिणाम शून्य !

पोलीसखाते या गोष्टीचा छडा लावण्यास टाळाटाळ करू लागले.

नंतर समजले की, रिक्षावाल्याला चोप देणारा तो पॅसेंजर पोलिसांचा 'अन्नदाता', म्हणजे हातभट्टीच्या दारूचा आणि मटक्याच्या वेटींगचा धंदा करणारा वॉस् होता.

पोलिसखातं दाद घेईना म्हणून शेवट युनियनच्या पुढाऱ्यांनी रिक्षावाल्यांना एक दिवस रिक्षा वंद ठेवून, जनतेचं आपल्यावर झालेल्या अन्यायाकडे लक्ष वेधून घेण्याचा आदेश दिला.

प्रत्येक रिक्षास्टँडवर आदेश गेले. हळूहळू शहरातील रिक्षावाहतूक थंडावू लागली. तरीपण तुरळक रिक्षा फिरताना दिसतच होत्या. आम्ही सातसात–आठआठ जणांची टोळकी करून, प्रमुख रस्त्यांवरून फिरत त्या तुरळक फिरणाऱ्या रिक्षांच्या ड्रायव्हर्संना थांबवून गाड्या वंद करण्याची विनंती करीत होतो. त्यातला एखादा परत दुसऱ्यावेळी दिसला की, कधी शाब्दिक धमकी देत होतो. तर कधी एखाद्याला टिंवही द्यायला कमी करत नव्हतो.

रिक्षा वंद करण्याच्या या मोहिमेवर असताना आम्ही विंदू चौकातून, खाली पद्मा टॉकीजकडं उतरत होतो.

इतक्यात जेलकडच्या कमानीतून फड्फडाट ऐकू आला. वळून पहातोय तर, साईडचं एक पॅनेल जागेवर नसल्यानं, जिवघेण्या झुंडीत एक पंख गमावलेल्या कोंवड्यानं मैदानातून आपल्या खुराड्याकडे पळ काढावा त्याटाईप ६८७७ कमानीतून बाहेर पडून कॉमर्स कॉलेजच्या दिशेनं जाताना दिसली.

"कोण रे, तो ?"

"अडुसष्ट सत्याऽहात्तर !"

"टकलू अण्णा ऽऽ !"

"आयला, काय रे, ते ! मघाशी शिवाजी चौकात गाठून सांगितलंय हं, सगळं. गाडी वंद कर जा, म्हणून. आणि—"

"नंवर एकचं आगपडं ते ! असं सांगून ऐकतय तेऽऽ !"

"आता गाठून द्यायचं काय टिंवं तेला ?"

"चला. त्याशिवाय अक्कल यायची नाही, त्या टकल्याला !"

पद्मा टॉकीजकडं निघालेला आमचा मोर्चा, आझाद चौकाकडं वळवून, टकलू अण्णाच्या मागावर निघालो.

कॉमर्स कॉलेजजवळ आलो त्यावेळी ६८७७ आझाद चौकातल्या स्तंभाजवळ थांबलेली दिसली. आतनं एका पाठोपाठ सात–आठ सीट्स खाली उतरताना दिसल्या. गाडीची बॉडी व्हायब्रेशन होत होती. त्यावरून टकलू अण्णानं गाडीचं मशीन चालूच ठेवलेलं दिसत होतं. म्हणून गडबड करीत आम्ही म्हणालो, "पळा रे ऽऽ! रेंडें ऽऽ चा गूल् होईल नाही तर !"

आम्ही धावत पळत आझाद चौकाअलिकडल्या दत्तमंदिरापर्यंत आलो. तोपर्यंत हा ६८७७ मधून खाली उतरलेल्या त्या सात आठ सिटस् बाजूच्या बोळात पांगताना दिसल्या. त्याचबरोबर टकलू अण्णानं फर्स्ट टाकून गाडी जागेवरून उठविल्याचं आमच्या लक्षात आलं.

"आण्णा ऽऽ, थांऽब !"

"आण्ण्याऽऽऽ !..."

"तुझ्या मी लावतो–टकल्या एऽऽ !"

एकवेळ गाडीतून, तुकतुकीत, पृथ्वीच्या गोळ्यासारखं टक्कल बाहेर झुकताना दिसलं. आणि गाडी उमाटॉकीजच्या दिशेनं झूंई ऽऽ खाली घुसली.

"लावा घोडा तेला !"

"शॅट् सोडायचं नाही आता !"

"सापडलं तिथं ठोकायचा !" आमची कलकल.

पण त्या संपूर्ण दिवसात आमच्या त्या परिस्थितीजन्य टेन्शनमध्ये टकलू आण्णा परत नजरेस काही पडला नाही.

सात आठ मैलांवरील कुठल्या तरी गावची जत्रा होती. संपूर्ण जिल्ह्याचं ते प्रमुख देवस्थान होतं. त्यामुळं त्यादिवशी खेडूत पुरुष, महिला आणि पोरा–टोरांची भयंकर वर्दळ शहरात होती. विदू चौकातील संपूर्ण सर्कलच्या सिटीबसेस् 'खास यात्रेसाठी' अशा पाट्या लावून फक्त त्या देवस्थानच्या दिशेनंच सुटत होत्या.

प्रत्येक बसमधे मेंढरे कोंबल्यासारखी माणसं खचाखच् भरली जात होती. तरीही बहुसंख्य यात्रेकरूंना बसमधे जागा मिळत नव्हत्या. त्यामुळं असे 'जागा न मिळालेले यात्रेकरू इतर जे मिळेल ते' वाहन पकडून सुटत होते. शहरात ज्या काही पाच–पन्नास मोडकाळ टॅक्सीज् होत्या त्यांचा धंदा तेजीत आला होता. आणि रिक्षावाल्यांचा धंदा तर काय अक्षरश: पेटलाच होता.

आमच्यासारखे काही स्थितप्रज्ञ रिक्षावाले होते ते इकडं जाऊन फिरून धंदा कर, तिकडं जाऊन पटापट् भाडी मार. किंवा विंदू चौकातील त्या 'खास जत्रेसाठी' असलेल्या सिटीबस–सर्कलवर जाऊन त्या जत्रेकरूंचं वडाप् कर. अशासारखे आगपडे उपद्व्याप न करता आपल्या नेहमीच्या रिक्षा–स्टॉपवर थांबूनच घेईल तेवढा जास्तीतजास्त धंदा आपली पत राखून करीत होते. आणि तेही जास्तीतजास्त वाहतुकीच्या नियमांचा भंग होऊ न देता. एका रिक्षात दोन प्रवासी वाहून नेण्याचा परवाना होता. तर आम्ही अगदी अटीतटीनं घेतले तर तीन प्रवासी एकावेळी घेत होतो. ते पण भीत भीत. कुठं ट्रॅफीक पोलीस आहे काय, कुठं आरटीओ इन्स्पेक्टर दबा धरून बसलाय काय, किंवा कुठं जादा चेकींग वा चेक्–पोस्ट निर्माण झालाय काय अशा सावधपणे आमचा धंदा चाललेला.

परंतु ज्या रिक्षावाल्यांनी धंद्यात 'आगपडे' म्हणून आपली ख्याती निर्माण करून ठेवली होती त्यांना कसली आलीय वाहतुकीच्या नियमांची 'काळजी !' आणि जे जन्मदात्या बापाला आयुष्यात कधी भ्याले नाहीत, ज्याच्याशी शॅट्टाचं देणं ना घेणं त्या ट्रॅफिकच्या पोलिसाला किंवा फुकटचा रुबाब ×××न्या आरटीओला भ्यायला त्यांनी काय त्या दोघांच्या बापांची कर्ज अंगावर काढली होती !

या सगळ्या आगपड्यांच्या वरताण म्हणजे आमचा ६८७७ वाला टकलू आण्णा ! त्यानं तर ताळतंत्रच नाही तर आगा का पीछासुद्धा राखला नव्हता. इतरवेळी तो अधनं मधनं का होईना स्टॉपवर येऊन थांबायचा तरी. निदान सकाळी एकदा तरी त्याची स्टॉपवर हजरी असायची ! पण आज सकाळपासूनच त्यानं जो यात्रेच्या शिटा ओढायचा रेमटा लावला होता, तो

जसा काही आज कुठल्याही परिस्थितीत गाडीचा खुळखुळा करून सोडायचाच या जिद्दीनंच !

इतर आगपडे रिक्षेवाले आपल्या गाडीनं दोन प्रवाशांचा परवाना असताना आणि जास्तीजास्त तीन प्रवासी ओढायची गाडीची क्षमता असताना आणखी 'एक' जादाची, म्हणजे चौथी सीट् आपल्या डाव्या बाजूला, ड्रायव्हर-शिटवर बसवून घेत होते. परंतु टकलू आण्णाचं एवढ्यानं समाधान होईल तर तो 'टकलू आण्णा कसला !' मागच्या कोच्वर पाय वर घेऊन आणि मागेपुढे, मागेपुढे असे चार प्रवासी. त्यानंतर त्यांनी पाय ठेवायच्या, खालच्या खोलगट भागात ओळीनं तीन डोकी. बाजूच्या उंच पळवटीवर प्रत्येकी इकडं एक झाली तिकडं एक अशी, दोन डोकी. त्यानंतर पुढं ड्रायव्हर शिटवर टकलू आण्णाच्या दोन्ही बाजूला जय-विजय-टाईप दोन डोकी. या दोन जय-विजयांच्या मधे वसून ड्रायव्हिंग करताना टकलू आण्णा अधिकच गोंडस 'आग-पड्या' दिसू लागायचा. आता इतक्या शिटा असल्यावर त्यांच्या बरोबर एकदोन कच्ची-बच्ची, चिल्ली-पिल्ली असायचीच ! ती मागच्या टेका-यच्या कोच् मागं असलेल्या फळीवर. डालग्यात कोंबडीची पिल्लं झाकून ठेवल्याप्रमाणं ठेवून दिली जायची.

इतक्या भरगच्च प्रवाशांनी 'फुल्लं' झाल्यावर टकलू आण्णाचा मोडकाळ रणगाडा स्टार्ट व्हायचा !

त्या यात्रेच्या गावी जाणारा रस्ता विंदू चौका-तून निघून आमच्या रिक्षा स्टॉपसमोरूनच जात असल्यानं टकलू अण्णाच्या हा ६८७७ ची प्रत्येक फेरी मोजण्याचा आणि त्यातील प्रत्येक प्रवासी गुणिले टकलू अण्णाची कमाई काढण्याचा मजेशीर उद्योग आम्हाला मिळाला होता.

(१) ६८७७ 'आमच्या' स्टॉपसमोरून निघाली की-"आण्णा, ही कितवी खेप ?

(२) "टकलूज, ही आठवी बघ....ही चौदावो बघ....ही सत्रावी बघ."

(३) "अरे, उद्याच्याला काय राखतोस का नाही ?"

(४) "आण्ण्या ऽऽ, आज तुला सगळा खाजाऽऽ आणि मालकाचा बाजा ऽऽ काय ?"

(५) "टकलेश आणखी दोन शिटा सहज बसल्या असत्या, की रे !"

(६) "बाळ टकलू, आज चिल्लर बाबतीत चेष्टा नसणार ?"

"आज कशी चिल्लर बाबतीत चेष्टा होईल ? दिवसभराची गोळा झालेली नुस्ती चिल्लरंच जरी त्यानं मालकाला नेऊन दिली तरी मालक कॅश्रे करायला लागल !"

"आयला व्हय"! मालक म्हणंल, "थांब टकलू, भांग पाडतो..." अशी आमची कॉमेंट्री चालू असे.

परंतु टकलू आण्णा आमच्या कॉमेंट्रीला न जुमानता किंवा न लाजता अगदी बिनधास्त असे. उलट आमच्या प्रत्येक कॉमेंट्रीला प्रती कॉमेंट्रीनं तो उत्तर देऊन डुगुडुगु निघून जात असे.

१. "काय लक्षात नाही रे !"

२. "अजून हेच्या डब्बल व्हायला पाहिजेत !"

२. "उद्याचं तुमच्यासाठी बाकी ठेवतो की !"

४. "यंदाच्या वर्षी जत्रेला बाजेच आले. नाहीत ! शिट्टी मात्र मालकाच्या पोरासाठी एक घेऊन ठेवलीय !"

५. "आणखी दोनच काय, चार शिटासुद्धा बसल्या असत्या ! पण तेवढ्यात सिटी बसचं कपाट येऊन लागलं, म्हणून—"

६. "इन्कमच कायम 'चिल्लंर' वाटंल असा देतोय आणि...."

आमच्या 'कॉमेंट्रीं'वर टकलू आण्णाची अशी प्रती कॉमेंट्री असे.

एखादी जख्खं म्हातारी आयुष्यभराचं कर्म-गतीचं ओझं पाठीवर टाकून, त्यामुळं संपूर्ण शरीर वक्रं होऊन, त्याच परिस्थितीत तिनं कण्हत, कुंथत आणि उसासे टाकत काशीयात्रेच्या वाटेला लागावं त्या प्रमाणं अमर्यादित प्रवासी सिट्सचे ओझे असह्य होऊन कधी या बाजूला कलत, कधी त्या बाजूला झुकत, तर कधी पुढचं चाक चळबळत खर्र्रर्र खट्टं, कीट्टं-कुट्टं काट्टं-कुट्टं फड्ऽऽ पट्टं...पटाऽऽक्, कर्रर्र कुर्रर्र...असे विचित्र आवाज

काढीत ६८७७ आमच्या स्टॉपसमोरून रखडत जाताना वारंवार दिसत होती.

"अरे ऽऽ, टकलू आण्णा इस्कटलंऽऽ!" यात्रेच्या ठिकाणचं भाडं सोडून येणाऱ्या एका जणानं वातमी आणली.

"इस्कटलं ?" न समजून आम्ही विचारलं. 'आरटीओ' चेकींगमधे सापडलं काय ?

"ते कुठलं, राव !" बातमीदार."

"मग ?" आम्ही.

शिवाजीपुलाच्या पलीकडं म्हैस एक आडवी आली त्याच्या गाडीला. गाडीच आवरली नाही त्याला. गेलं रोड सोडून खाली. खालच्या उतारावर दोन पलटया खाल्ल्या गाडीनं. आणि पलीकडच्या एका दगडाला जाऊन तटली गाडी. टायमिंग चांगली राव ! तो दगड नसता तर जात होती गाडी टकलूअण्णासकट खाली नदीत !

बातमी ऐकताच आम्ही सातआठ जण टाम् टाम् उडया मारून बातमीदाराच्याच गाडीत बसलो.

झूंईंऽऽझांऽऽ

त्यानं गाडी तर्राऽऽट सोडली.

शिवाजीपूल ओलांडून पन्नास पावलं पुढं गेल्यानंतर रस्त्याच्या डाव्या बाजूला, रस्ता सोडून खाली नदीच्या पात्राकडं गेलेल्या उतारावर पटके, टोप्या आणि मुंडाशी यांची एकच गर्दी आम्हाला दिसली.

आम्ही रस्ता सोडून खाली, त्या घळीवजा जागेपशी गेलो. जमलेल्या यात्रेकरू, खेडूत जमावाने पलटी होऊन कललेली. गाडी सरळ केली होती. आणि टकलू अण्णाला एका बाजूला आरामात बसवला होता. प्रथम आम्ही अण्णाचा समाचार घेण्यासाठी त्याच्याजवळ गेलो. दोन लहान खडकांच्यामधे डावा पाय पोटाजवळ ओढून घेऊन आणि उजवा पाय लांब सोडून, टक्कल चाचपत आण्णा गवतावर पडला होता.

"अण्णाऽऽ लागलं–विगलं काय, जास्त ?" एकानं आवाजात शक्य तेवढा गंभीरपणा आणून विचारलं.

ह्यावर, "लाऽवलाऽऽ... घोडा ... हेच्याऽऽ..." असं विव्हळत अण्णानं टक्कलावरचा हात बाजूला केला आणि म्हणाला, "जास्त काय नाही सोड खरंऽऽ...हीतं जरा मार बसलाय तेवढाऽऽच, बघ ! धंदा कसला पॉवरफुल्लं होता मर्दा ! खरं हेच्यामुळं...

तशा परिस्थितीतही अण्णाच्या टक्कलाचा तो टरबूजाप्रमाणं झालेला आकार पाहून आणि त्याही स्थितीत त्यानं व्यक्त केलेली धंद्याविषयीची आगपडी काळजी जाणवून आम्हा काही जणांना हसू फुटलं. ते लपविण्याचा उत्तम उपाय म्हणून, गाडीची एकून कंडिशन बघायच्या निमित्तानं आम्ही त्याच्या समोरून बाजूला होऊन, दहा बारा फुटावर असलेल्या ६८७७ कडं आलो.

पलटी घेताना, गाडी बाजूच्या दगडावर आपटून तुटली होती. त्यामुळं त्या दणक्यानं डाव्या बाजूचा डेरा प्रेस होऊन ड्रायव्हर शिटवर येऊन टेकला होता. डेरा प्रेस होताना त्याला किक्चा अडथळा निर्माण झाला होता. पण त्या अडथळचाला न जुमानता डेऱ्याचा पत्रा पुढं सरकला होता. त्यामुळं किकच्या ठिकाणी डेरा फाटून तियनं जवळ जवळ दीड फूट किक् बाहेर आली होती. काचा वगैरे फुटल्या नव्हत्या. पण फ्रेम आत सरकल्यामुळं वरचा कापडी टप् लूज् पडला होता. बस्स ! गाडीचे बाकी काही नुकसान झाले नव्हते.

तशी टकलू अण्णाची आणि ६८७७ ची वेळ चांगलीच म्हणायची. कारण ज्या दगडाला गाडी तटली होती त्या दगडापासूनची दरड सरळ खालच्या नदीच्या पात्रात उतरत होती. त्या दरडीमधूनच तो खडक बाहेर पडून, जमीन पातळीच्या जवळजवळ तीन साडेतीन फूट् वर उंचावून एखाद्या धोका–स्तंभाप्रमाणं उभा होता.

तो धोकास्तंभ जर त्या ठिकाणी नसता तर टकलू अण्णाची ६८७७ गाडीतल्या पॅसेंजरसकट खालच्या नदीच्या पाण्यात पालथीच झाली असती !

"अण्णा, पॅसेंजर कुठाय गाडीतलं ? आणि कुणाला लागलं–बिगलं काय जास्त ?" एकानं विचारलं.

"जरा उगीच खरचटण्यापलीकडं कुणालाच जास्त लागलं नाही. त्या बाजूला कललेली गाडी

जमलेल्या माणसांनी सरळ वहून उभी केल्यावर आतली सगळीजण डब्यातून उंदरं बाहेर पडावीत त्याटाईप पटापट उड्या मारून जे खाली उतरली ते मागंसुद्धा न बघता टाम्टाम् पळतच सुटली !" टरबूज गोंजारत आण्णानं माहिती दिली.

चार-पाचजणांनी गाडी ढकलून रस्त्यावर काढली. नंतर परत आण्णाजवळ येऊन आम्ही म्हणालो, "बरं, चल बरं आण्णा. आमच्या गाडीत बस चल, तू. जाता जाता कुठल्या तरी डॉक्टरकडनं लागलंय तिथं औषध लावून पट्टी बांधूया. मग तुला आम्ही घराकडं सोडतो."

क्षणभर विचार केल्याप्रमाणं करून आण्णा म्हणाला, "आणि माझी गाडी, रे ?"

"गाडी नेऊन आम्ही लावतो की मालकाच्या दारात" आम्ही म्हणालो.

"हॅं ऽऽ ! तसं कशाला !" आम्ही काही तरी विपरित सूचना करीत असल्याप्रमाणं एकदम झट-कून टाकीत आण्णा म्हणाला, "माझी मी घेऊन जातो की गाडी. मला काय शॅट्टं ऽऽ धाड भरलीय ! गाडीचं काम-बिम आणि करून घ्यायला पाहिजेच की !"

"लई कामाच्या ××× चा तू !" एकजण वैता-गून उद्गारला. "आता इथनं पुढं ह्या टायमाला कोण तुझा बाऽ काम करून देणाराय ! उद्याच करून घेणारायस् नाही ?"

"काम उद्याच करून घेणार, रे ! खरं..." लाचंकुचं करीत आण्णा म्हणाला.

ह्यावर मग आम्ही काहीच बोललो नाही. खाज आहे त्याला तर जाऊ दे त्याचं त्यालाच, असा आम्ही विचार केला.

किक् डेन्याच्या पत्र्यात अडकून बसली असल्यानं ६८७७ किक् मारून स्टार्ट करायचा प्रश्नच नव्हता. आण्णा ड्रायव्हर शिटवर बसल्या-वर मागून आम्ही दोघा-तिघांनी धक्का दिला. गाडीला जरा गती मिळाल्याबरोबर आण्णानं सेकंड गिअर टाकला. त्याबरोबर, खाड् ऽऽ-भूड्... भूड् भूड् भूड्-झाँ ऽऽ असा आवाज करीत गाडी स्टॉर्ट झाली. नंतर टकलू आण्णाचा 'बरं जातो' अशा अर्थी हलणारा हात आणि त्याचबरोबर दंडापर्यंत त्याच्या टरबूजचं दर्शन देत झूंईऽऽझूंऽऽ... अशी गती घेऊन ६८७७ शिवाजी पुलावरून पलीकडे दिसेनाशी झाली.

काय लागलेलं नाही म्हणा त्याला, जास्त.

त्याचं पण बरोबरच आहे. स्वत: प्रत्यक्ष जाऊन मालकाला सगळी परिस्थिती सांगणं निराळं आणि ..

आणि एकदा मालकाच्या दारात जाऊन स्वत: गाडी लावली म्हणजे उद्या दिवसभर तो विश्रांती घेईल. आणि पर्वा नाही तर त्यानंतर गाडीचं काम करून घेईल.

तोपर्यंत मालकच काम करून घेईल की ?

निदान टकलू आण्णा जबाबदारीतून सुटला.

व्हय ! उद्या आणि कुणी म्हणायला नको, 'दारू-बिरू प्यालं असंल. त्याशिवाय काय इतकं...' अशा रीतीनं आपापसात चर्चा करीत आम्ही पुढच्या चौकात येऊन एका हॉटेलात चहा घ्यायसाठी थांबलो.

चहा घेऊन आम्ही बाहेर पडतोय तोपर्यंत खालच्या बाजूनं एक विचित्र मॉडेलचं वाहन येताना आम्हाला दिसलं. रिक्षाचंच एखादं नवीन मॉडेल आहे की काय समजेना ! कारण उजव्या बाजूचा शेप् अगदी रिक्षाच्या डेन्याप्रमाणंच दिसत होता. तर डावी बाजू एखाद्या गावठी कुत्र्याच्या खपाटीला गेलेल्या पोटाप्रमाणं आत आकसून घेतली होती. आणि विशेष म्हणजे त्या खपाटीच्या खालच्या बाजूनं एखाद्या रानडुकराच्या जबड्यातून त्याचा सुळा बाहेर यावा त्याप्रमाणं कसलं तरी दांडकं बाहेर आलं होतं. ड्रायव्हर समोरील काच-फ्रेमच्यावर एखाद्या गाढवानं आपला लांब कान हलवावा त्याप्रमाणं वाऱ्यामुळं काही तरी मागं-पुढं होत हलत होतं.

आम्ही संभ्रमावस्थेत, चकित नजरेनं ते वाहन नजिक येण्याची प्रतीक्षा करीत होतो, तोपर्यंत आमच्यातील एकजण चरफडल्या स्वरात उद्गारला, "आयला ऽऽ ह्या टकलू आण्णाच्या ! काय आगपड्या ××× चं हाय रे हे ऽऽ ! एवढी छत्री मिटायची पाळी आली तरी..."

इतक्यात ते वाहन आमच्या समोरून झन्नाट् पुढं गेलं. विशेष म्हणजे ती आत्ता ॲक्सिडेंट्

झालेली ६८७७ च होती आणि लांबून आम्हाला डुकराच्या सुळयागत भासणारं दांडकं म्हणजे तिचा डेरा फाडून बाहेर आलेली किक् होती. गाढवाच्या कानाप्रमाणं हलता दिसणारा सिन् वास्तवात मघाच्या पल्टी प्रोग्राममधे फ्रेम आत दाबली गेल्यामुळं लूज् पडलेला तिचा टप् होता.

६८७७ आमच्या समोरून पुढं सरकली त्या-वेळी मागं बसलेल्या सात-आठ यात्रेकरू पॅसेंजर्स बरोबर टकलू आण्णा ड्रायव्हिंग करता करता काही तरी वाद घालत होता.

पुढचा डेरा चेपून आत आल्यामुळं आता त्याठिकाणी वहिवाटीप्रमाणं दोन सिट्स बसू शकत नव्हत्या. कमी होणाऱ्या त्या सिट्समुळे होणाऱ्या प्राप्तीमधे घट होऊ नये म्हणून टकलू आण्णानं आता मागील प्रत्येक उतारूमागं नवीन दरवाढ केली असावी ! आणि त्याबद्दलच बहुधा तो आता वाद घालीत असावा.

□ □

विदर्भ साहित्य संघ नागपूर

निमंत्रण

माननीय सभासद
विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर

सप्रेम नमस्कार विनंती विशेष

वि. सा. संघाच्या वतीने वर्षभर सतत विविध कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात. या सर्व कार्यक्रमांची वैयक्तिक निमंत्रणे सर्व सभासदांना पाठविणे आर्थिकदृष्ट्या व व्यवहाराशःही अशक्यच असते.

वृत्तपत्रात प्रत्येक कार्यक्रमाचे निवेदन स्थानिक / आजचे कार्यक्रम सदरात प्रसिद्ध होत असते. वि. सा. संघाच्या सर्व सभासदांना आग्रहाची विनंती आहे की हे निवेदन म्हणजेच कायमचे आग्रहाचे निमंत्रण समजून सर्व कार्यक्रमांना आपण अगत्यपूर्वक उपस्थित राहावे.

कळावे, लोभ आहेच. कार्यक्रमास उपस्थित राहून त्यात वृद्धी करावी.

आपले

मनोहर म्हैसाळकर
सरचिटणीस

राम शेवाळकर
अध्यक्ष

चित्रकलेसंबंधी

धनंजय नाकाडे

आजच्या चित्रकाराचे चित्रण चित्रणाच्या विशुद्ध रूप, रंग, तंत्र, पोत, विषय, आशय, अभिव्यक्ती आणि रूपाच्या अधिक जवळ सरकले आहे. मध्यंतरीच्या काळी ते अशा प्रकारच्या रूपाच्या थोडे दूर सरकले होते. त्याचे स्वरूप कल्पनाविस्तारात्मक, गोंडस, लोभस, मोहक, अतिसुंदर, चोपडे–गुळगुळीत बनले होते, यामुळे प्राचीन आणि मधल्या काळातील चित्रकारांची चित्रणदृष्टी व कलात्मकता कमी झालेली होती. चित्रणाचे स्वरूप हेच वैशिष्टच ठरले होते. गेल्या पन्नास साठ वर्षांपूर्वी ते चित्रण स्वरूप खऱ्या अर्थाने क्लासिकल बनले होते, त्याचा अवतार हा सर्वार्थाने 'सार्थ' होता. अनुभव शोधला गेला होता आणि त्याची जाणीव व्यक्त होऊ लागली होती. त्यातून हे चित्रण चित्रणाच्या विशुद्ध रूपाकडे अधिक झुकले गेले होते आणि मग प्रश्न निर्माण झाला की, खरे चित्रण कोणत्या रूपात अवतरते ? ह्या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्यास आम्हास आजच्या चित्रणाने बाध्य केले. चित्रणाचे माध्यम हे तिच्यातून प्रकट होऊ पाहाणाऱ्या अनुभवांचे रेखाटण कसे असते ह्या प्रकारची एक नवीन जाणीव त्याद्वारा आपणास झाली. अशा खऱ्या चित्रणातून प्रकट होणाऱ्या प्रणालीचे स्वरूप कसे असेल ? ते रंगरूपाच्या आणि विविध चित्रण शैलीच्या साधनरूप असते काय ? स्पष्टीकरण, अर्थविस्तार, शैली, स्ट्रक्चर, रूप, रंग, पोत, आकार, प्रतिमा, प्रतीके यांचा उद्देश काय ? यांची आपणास स्वतंत्रपणे जाणीव होते काय ? चित्रण शैली, रेखाटणाचे माध्यम, त्यातील प्रतिमा, आशय, विषय ह्यांची प्रेक्षकांना स्वतंत्रपणे जाणीव होणे हे कशाचे द्योतक आहे ? हेच श्रेष्ठ चित्रणाचे किंवा कनिष्ठ चित्रणाचे गमक मानावयाचे काय ? ह्या सारख्या असंख्य प्रश्नांचा उहापोह होऊ लागला आणि उत्तरे मिळविण्याचा प्रयत्न सुरू झाला.

ह्या चित्रणाने चित्रणाचा अर्थ विचारावयास लावले आणि माध्यमाचा स्वतंत्रपणे अर्थ निवडावयास भाग पाडले. ह्यासारखे प्रश्न विशेषत्वाने आमच्या समोर येऊ घातले. चित्रण जर खरोखरच चित्रण या संज्ञेला पोचत असेल तर त्या चित्राचे रूप, रंग, तंत्र, रेषा, आकार, वलय, टिंबे या सर्व माध्यमातून जन्म घेणारी कलाकृती अनन्यसाधारणच असावयास हवी आणि त्याच्या अंतरंगापर्यंत पोहचण्याचा मार्गही आपण त्यातूनच शोधावयास हवा. त्यातील प्रतिके, रंग, रेषा, आकार डोळसपणे त्याच मनानी बघितले पाहिजे. ही जाणीव ह्या चित्रणाने आमच्या मनात मुख्यतः निर्माण केली. ही जाण नवीन होती व ह्या नव्या स्वरूपाच्या जाणीवेमुळे चित्रणाचे प्रेक्षक अधिक प्रमाणात जागृत, अधिक चोखंदळ, अधिक चौकस बनले हे नाकबूल करता येणार नाही.

आधुनिक चित्रणाच्या आगमनापासूनच आपण जरा अधिक प्रमाणात चित्रणाचा अर्थ 'चित्र' या नात्याने करू लागलो. आपण एखाद्या चित्रकृतीकडे पाहून प्रश्न करू लागलो की हे चित्र 'चित्र' आहे काय ? वास्तववादी, अलंकरणकृत, घनवादी, जंगलवाद, दादाइजम, सररियालिझम, अमूर्त ह्यापैकी कोणत्या माध्यमातून हे अवतरलेले आहे. त्याही प्रश्नापेक्षा 'चित्र' कसे आहे ? चित्रणात काय आहे ? हे प्रश्न अधिक मोलाचे होऊन बसले. पूर्वीही असले प्रश्न येत होते. पण चित्रात विषय आणि आशय याला प्राधान्य मिळाले होते. रंगरूप, तंत्र, पोत यांना

मोलाचे स्थान प्राप्त झाले होते. आता प्रश्न राहातो तो हा की 'चित्र' कसे आहे. ह्याचा अर्थ असा की चित्रणात प्रमुख प्रश्न कोणते आणि गौण प्रश्न कोणते. चित्रणकलेत साधनांचा वापर करताना रंगरूपाला प्राधान्य न देता चित्रणाला प्राधान्य मिळाले. कलां साधनांचा वापर माध्यमाच्या जागी आला, साध्य म्हणून नव्हे. त्यामुळे त्याने अनन्यसाधारण रूप धारण केले आहे. ५०–६० वर्षात चित्रणाच्या विशुद्ध रूपाबद्दल आपण ज्या प्रमाणात अधिकाधिक चोखंदळ बनत गेलो त्या प्रमाणात आपल्या चित्र विचारातही अधिकाधिक निर्दोषत्व येत गेले. चित्राचे आगळे॰ पण, त्याचे प्रकृतीवैशिष्टच, त्याचे वेगळे चित्रमूल्य, आणि त्याची एक प्रकारची पृथगात्मता यामुळे नवे अर्थ लक्षात येत गेले.

चित्रकलेच्या संदर्भातील विविधप्रकारचे अनेक महत्त्वाचे प्रश्न आजच्या नव्या चित्रकलेने उपस्थित केले कित्येकांची आपणास जणू प्रथमच जाणीव करून दिली आणि चित्रणाचा विचार करीत असताना आपण आतापर्यंत लक्षात घेतलेल्या सर्वच गोष्टींचा, रंग, रूप, तंत्र, पोत, आशय अभिव्यक्ती विषय आणि असल्याच प्रकारच्या अनेकविध कल्पनांचा नव्याने अर्थ, नवा अभिप्राय प्राप्त करून दिला. चित्रणाची मर्यादा स्पष्ट करावयास ज्याप्रमाणे रेखाटणे एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत मदत करते झाले, त्याप्रमाणे विचारांचेही वातावरण निर्दोष करण्यास तिने भरपूर प्रकारे साह्य केले. हे सारे माझ्या समजूतीप्रमाणे आधुनिक चित्रकलेचे आम्हावर झालेले उपकारच म्हणावे लागेल.

मॉडर्न आर्ट म्हणजे आजची चित्रकला म्हणून आजची ही नवी चित्रकला मूलतः सर्वस्वी विश्वात्मक झाली आहे. स्वानुभवांचे रूप शोधण्यासाठी आहे, हेही खरेच आहे. परंतु तिजकडे पाहून पुष्कळदा असे वाटते की हा अवतार अनुभवाला अनुभवत्व देण्याच्या अगोदरच सुरू होत नसावा काय ? चित्रणात जीवनाभूत झालेला संबंधित अनुभव हा अर्थप्रवाहित झालेला असतो. लक्षणीय अशा अर्थाचे ऐश्वर्य जणू चित्रकार हा आपल्याबरोबर घेऊन येत असतो. त्यामुळेच त्याचे अनन्यसाधारणत्व, त्याची इतर तत्समान अनुभवापासूनची वेगळी कला आपणास जाणवत असते. प्रत्येक व्यक्त होऊ पाहाणाऱ्या अनुभवाच्या ठिकाणी हा धर्म अपेक्षित असतो. आजच्या बहुसंख्य चित्रणातून, रेखाटनातून जे जाणवते ते केवळ काही संवेदनांची चाहूल. हे नव्या संवेदनांना अर्थप्रवाहित करणारे अनुभवत्व नव्हे. त्यामुळे आजच्या पुष्कळशा चित्रणातील चित्रकारांची स्थिती, रेषा आहेत, टिंब आहेत, रंग आहेत परंतु चित्र नाही अशी होताना दिसून येते. डोळस माणसाला ते तसेच दिसते. मनालाच डोळे फुटावयास पाहिजे, तरच ते चित्र 'चित्र' दिसेल. भावनाविष्कारामुळे हे साध्य होते. ज्याला आपण अनुभव म्हणतो तो खरोखरच अनुभवत्व पावला आहे की नाही ह्याची चौकशी करावयाला आजच्या अनेक चित्रकारांना वेळच नसावा की काय ? अशी स्वाभाविक शंका येते. ही शंका ज्याप्रमाणे मनात येते त्याचप्रमाणे पुष्कळदा असेही वाटते की हे चित्रकार ज्याला आपले चित्रण समजतात ते खरोखर त्यांचेच असते काय की हे चित्रण दुसऱ्यांचे आहे या विषयी त्यांच्या मनात जेवढी साशंकता असावयास पाहिजे, त्या प्रमाणात दिसून येत नाही. हे बुद्धिपुरःसर काही विशिष्ट अभिव्यक्ती पद्धतीचे अनुकरण करतात असे नव्हे तर ह्या अभिव्यक्ती पद्धती त्यांच्या येवढ्या अंगवळणी पडून गेल्यासारख्या वाटतात की त्यांच्या खेरीज आपल्या चित्रणास अन्य तऱ्हेने रेखाटताच येणार नाही, हे त्यांच्या ध्यानातही आलेले वाटत नाही. असल्या प्रकारची प्रकृती ही अधिक कोंडमारा करणारी आहे. एखाद्याने सतत न कळताच दुसऱ्यांचे चित्रण करावे. त्याला स्वतःचे असे नवे चित्रण वैयक्तिकरीत्या सापडूच नये काय ? हे कशाचे लक्षण मानले पाहिजे ? हे तर स्वत्वशून्यतेचे लक्षण आहे. आजच्या चित्रकलेत स्वतःची रेखाटणशैली सापडलेली मला तरी दिसत नाही. जे काही चित्रण अवतरते ते अमृताशेरगीलच्या शैलीत, अवनिंद्रनाथाच्या यामीनी रॉय यांच्या चित्रण शैलीत आरा, गाडे, काजी, रझा, हैब्बर, हुसेन, अलमेलकर, आचरेकर, गुर्जर, सामंत, सावावाला, पै वगैरेंच्या चित्रण रेखाटनाच्या पलीकडे इतर

चित्रकारांचे चित्रण, रेखाटनाचे तोंडवळे दिसून येत नाही. याला काय म्हणावे ?

म्हणूनच म्हणावेसे वाटते की आजच्या बहुसंख्य चित्रकारांच्या चित्रणाचा तोंडवळा हा एकसारखाच भासू लागला आहे. एकापासून दुसरी वेगळी करण्याइतके प्रत्येकाचे प्रकृतीवैशिष्टच क्वचितच जाणवत आहे. चित्रांच्याखाली नामनिर्देश केल्यासच चित्रकाराच्या नावावरून त्या वेगवेगळ्या चित्रकारांच्या आहेत ह्याची खात्री पटत असली तरी प्रत्यक्षपणे त्यांच्यामध्ये त्यांचे स्वतःचे असे अर्थपूर्ण वेगळेपण क्वचितच आढळून येत असते. एवढेच नव्हे तर काही प्रथितयश चित्रकलावंतांच्या कलाकृतींचा तोंडवळाही एकमेकांच्या तोंडवळचासारखा दिसू लागलेला नाही काय ? ह्याचाच अर्थ असा नाही काय की अनुभव घेण्याच्या व ते आविष्कृत करण्याच्या पद्धतीत एक प्रकारचा साचेबंदपणा येऊ लागलेला आहे. हा साचेबंदपणा चित्राच्या लांबीरुंदीपासून तर स्ट्रक्चरपर्यंत जाणवू पाहात आहे. रंगाची आणि चित्रणाची मांडणी, प्रतिमांची निर्मिती व त्यांची गुंफण ह्यांतही एकसारखेपणा येत आहे. एक प्रकारच्या कल्पनाचमत्कृतीलाच चित्रकृती समजण्याचा प्रयत्न चित्रकार कलावंताकडून होऊ लागलेला दिसून येत आहे. चित्रणामधून होणारा रंगांचा विशिष्ट प्रकारचा उपयोग व कल्पनांचे आणि प्रतिमांचे विशिष्ट प्रकारचे ठसे हीच समजूत निर्माण करीत आहेत. ह्या कल्पनाचमत्कृतीपूर्ण रचनेचे स्वरूप चमत्कृतीपूर्ण, अभिनव रचनेहून भिन्न प्रकारे असले तरी कल्पनांच्या चमत्कारांच्या ठिकाणी असलेली सारी बनावट, सजावट, कृत्रिमता, खोटी परिणामकारकता येथेही दृष्टोत्पत्तीस येऊ लागली आहे. आधुनिक चित्रकलेतील जे नवे रूप अभिनव पद्धतीने समोर केले गेले ते जरी अपरिहार्यतेतून व जीवनावश्यक गरजेतून जन्माला आल्याचे जाणवलेले असले तरीपण तिच्या आजच्या स्वरूपात ही अपरिहार्यता जाणवत आहे. ह्या नवकलेच्या प्रांतात अनुभूतीचे, अभिव्यक्तीचे, कल्पनांबाबतचे काही प्रमाणात संकेत नव्याने जन्माला घातल्यासारखे दिसून येतात. काही विशिष्ट प्रकारचे आकृतिबंध चित्रकृतींतून एकसारखी निर्माण होत असल्यामुळे ती निकस, निरस, सत्त्वहीन भासते, तिच्यावर चित्रकाराच्या आत्मप्रत्ययाचा, आत्मनिष्ठेचा परिपूर्ण ठसा नसतो, तसेच त्याद्वारे काही वैशिष्टचपूर्ण जीवनानुभव व्यक्त होत आहेत त्याचाही प्रयत्न नजरेस येत नाही असे वाटते. चित्रकारिता म्हणजे मग काय ? हे नक्की सांगणे आज तरी नव्या मॉडर्न कलेच्या संदर्भात कठीण आहे. तरीपण खोटी चित्रकारिता रसिकांना बोलल्याशिवाय, भाष्य केल्याशिवाय, समजावून दाखविल्याशिवाय समजून येणे शक्य नाही.

आज बरीचशी 'अमूर्त' चित्रकला रेखाटली जात आहे. ह्या चित्रणामधून व्यक्त होऊ पाहणारा भावानुभव नाजुकपणे सौंदर्यपूर्ण नटविण्या–सजविण्याचा त्यांना अत्याधुनिकत्व देण्याचा, स्टाइलिश करण्याचा जेव्हा जेव्हा प्रयत्न होतो किंवा होताना दिसतो तेव्हा तेव्हा ही भावात्मक रेखाटने विशेषच जाणवत असतात. अशा खोटचा रेखाटनांचे प्रमाण आज एकसारखे वाढत आहे. श्रेष्ठ विचारानुभवातून प्रकट झालेले रेखाटन आज क्वचितच पाहावयास मिळते, असे रसिकांचे या संदर्भात बोलणे आहे. विचारानुभव म्हणजे तार्किक चर्चा बौद्धिकदृष्टचा चित्रणातून मांडणे नव्हे किंवा अशाप्रकारच्या चित्रण रेखाटनातून तऱ्हेवाईक व्यक्त केलेले विचारही नव्हेत. ही नवी विचारसरणी विचारगर्भ आणि जीवन व्यवहाराचा अर्थ लक्षात घेणारी अनुभूती आहे. जी अर्थात अर्थगर्भ आहे, रसिक अंतर्मुख बनतो अशा आशयाची ती आहे. अभिव्यक्तीच्या मर्यादा जीवनाची व्यापक जाणीव ठेवून आहेत. ह्याच गोष्टींचा लोप आजच्या चित्रणांतून जाणवू लागला आहे. याचे कारण असे मानले जाते की चित्रात्मकतेचा आभास मॉडर्नच्या नावाखाली निर्माण केला आहे आणि हेच चित्रण रेखाटन करून कृतार्थ झाल्याचे दाखवीत आहेत. खऱ्याखुऱ्या चिंतनशील प्रतिभेच्या अभावाचेच हे निदर्शक नव्हे काय ? आज प्रदर्शित होत असलेल्या चित्रप्रदर्शनामध्येही अशा प्रदीर्घ चिंतनात्मक चित्रांचा अभावच जाणवत आहे.

अनुक्रमणिका

ज्यांच्याकडून त्याची अपेक्षा करावयाची तेही त्याकडे क्वचितच वळत आहेत. विषयप्रधान चित्रणाचा जन्म घेऊ पाहणाऱ्या जीवनानुभूतीचा तुटवडा ह्यातून जाणवत नाही काय ? खरोखर आजचे जीवनच असे बनले आहे काय की ज्यामुळे तत्संबंधाचे प्रदीर्घ चिंतन अनावश्यक आहे ?

□ □

कवी कथाकारांसाठी

० युगवाणी नव्या-जुन्या प्रतिभावंत साहित्यिकांचे व्यासपीठ आहे. युगवाणी प्रत्येक दर्जेदार कथा कवितेची आवर्जून दखल घेते. तुमच्या नव्या समर्थ कथा-कवितांना युगवाणीत स्थान आहेच !

दृक्–श्राव्य माध्यमाची चळवळ

नंदकिशोर शुक्ल

मुंबईत ज्यावेळी दूरदर्शन नुकतेच अवतरले होते, त्यावेळी माझा एक मित्र म्हणाला, 'आता रेडिओचे (आकाशवाणीचे) महत्त्व कमी होणार. यापुढे रेडिओ फारसा कुणी ऐकणार नाही.' मी म्हटले 'चुकतो आहेस तू. दूरदर्शनचे महत्त्व सातत्याने वाढणार हे नक्की, पण दूरदर्शनचे जाळे देशाच्या कानाकोपऱ्यात पसरायला किमान पुढचे शतक उजाडावे लागेल आणि त्यावेळीही समाजाचा एक असा मोठा वर्ग अस्तित्वात असेल की त्याला आर्थिकदृष्टचा दूरदर्शन परवडणार नाही, त्यामुळे आकाशवाणीचे महत्त्व देखील दूरदर्शनवरोबर वाढतच जाणार. किंबहूना यापुढील काळात चित्रपट, आकाशवाणी, दूरदर्शन यासारख्या दृक्–श्राव्य माध्यमाचे महत्त्व छापील शब्दांपेक्षा वाढतच जाणार.'

मित्रावरोवर झालेले हे साधेच संभाषण. परंतु एका महत्त्वाच्या विषयाला आणि विचाराला चालना देऊन गेले.

ज्ञानसंपादनाची प्रामुख्याने चार साधने आहेत– लेखन, वाचन, श्रवण आणि अवलोकन. साध्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास लिहिणे, वाचणे, ऐकणे आणि पाहणे. यापैकी पहिली दोन साधने शिक्षित; किमान साक्षर माणसालाच उपलब्ध आहेत. आपल्या देशात साक्षरतेचे प्रमाण केवळ ३० ते ३५ टक्के आहे. त्यामुळे छापील स्वरूपात जे ज्ञान अथवा जे विचार उपलब्ध करून दिले जातात, त्यापासून फार मोठा समाज, की जो निरक्षर आहे, वंचित राहतो. लोकसंख्यावाढीच्या प्रमाणात साक्षरतेचे प्रमाण वाढले नाही, उलट शिक्षणाचा भरपूर प्रसार होऊन देखील ते कमीच झाले. तेव्हा शंभर टक्के साक्षरता येईपर्यंत आपल्याला थांबता येणार नाही. या समाजापर्यंत ज्ञानाची गंगा पोहचविण्यासाठी आपल्याला दृक्-श्राव्य माध्यमाची व्यापक चळवळच उभारावी लागेल.

पुणे विद्यापीठाच्या वृत्तपत्र विद्याविभागात मास–कम्युनिकेशनवर (लोक समनुयोग) झालेल्या चर्चेत बोलताना मी म्हणालो होतो, 'ज्या शिक्षित समाजाला ज्ञानसंपादनाच्या अनेक वाटा उपलब्ध असतात, त्याच्यावरच आपण सातत्याने नव्या माहितीचा, विचारांचा, ज्ञानाचा भडिमार करीत राहतो. सर्व सभा, संमेलने, चर्चा, परिसंवाद प्रामुख्याने शिक्षित लोकांसाठीच आयोजित केले जातात. त्यामुळे ज्ञानाच्या कक्षा, नवे विचार शिक्षित लोकांपुरतेच मर्यादित राहतात. हे सर्व निरक्षर अशा वहुजन समाजापर्यंत कसे पोहोचविता येईल, याचा विचार कोणीच करीत नाही.'

आज अनेक नामवंत लेखक, कवी, नाटककार, शास्त्रज्ञ, संशोधक भारतातील वहुजन समाजाला अपरिचित आहेत. याचा अर्थ दृक्–श्राव्य माध्यमांमार्फत से निरक्षर अशा वहुजन समाजापर्यंत पोहोचलेलेच नाहीत. आपल्याकडील अनेक लेखक आकाशवाणी वा दूरदर्शनसाठी लिहिणे कमीपणाचे मानतात. याऊलट पाश्चात देशात प्रामुख्याने दृक्–श्राव्य माध्यमांसाठीच लिखाण केले जाते. अनेक नामवंत लेखकांनी दृक्–श्राव्य माध्यमासाठी लिहिलेला मजकूरच पुढे ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध झालेला आहे.

मास कम्युनिकेशनच्या संदर्भात वृत्तपत्रांच्या वाढत्या खपाचे आकडे देखील फसवे आहेत. आपल्याकडे इंग्रजी वृत्तपत्रांचा आणि नियतकालिकांचा खप प्रचंड आहे. परंतु इंग्रजी

जाणणाऱ्यांचा वर्ग देशात केवळ पाच टक्के आहे, पण हा वर्ग सघन आणि सर्व देशभर विखुरलेला असल्याने इंग्रजी वृत्तपत्रांचा आणि नियत-कालिकांचा खप वाढलेला दिसतो. इंग्रजी खालो-खाल त्या त्या प्रांतातील प्रादेशिक भाषेचा वाचकवर्ग २० ते २५ टक्के आहे. म्हणजे छापील शब्दांतून जे ज्ञान प्रसृत होणार ते फक्त २५ ते ३० टक्के लोकापर्यंत जाणार, उरलेल्या ७० ते ७५ टक्के समाजाचे काय ? यासाठीच दृक्-श्राव्य माध्यमांना पर्याय नाही.

यापुढे कुणाला आवडो वा न आवडो पण मनो-रंजनाबरोबरच शैक्षणिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टीकोन देखील दृक्-श्राव्य माध्य-मांना ठेवावाच लागेल. आज घडीला या माध्यमांचा वापर मुख्यतः शिक्षित समाजाच्या मनोरंजना-साठीच केला जातो. चित्रपटासारख्या अतिशय प्रभावी असलेल्या शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक माध्यमाचा तर आपल्या देशात सर्रास दुरुपयोग सुरू आहे. लोकांची अभिरूची घडविण्यासाठी नाही तर ती बिघडवण्यासाठी आपण दृक्-श्राव्य माध्यमांचा वापर करीत आहोत.

या शतकाच्या अखेरीस छापील मजकुराचे महत्त्व आणि त्याचा वापर बऱ्याच प्रमाणात कमी होणार आहे. अशावेळी दृक्-श्राव्य माध्यमांना पर्याय राहणार नाही. कॅसेट-युगाची नुकतीच सुरुवात झाली आहे, तरी देखील त्याचा परिणाम अनेक ग्रंथविक्रेत्यांना जाणवू लागलेला आहे. यावेळी दृक्-श्राव्य माध्यमांना आपण योग्य वळण देणार की त्यांना हवे तसे भरकटू देणार याचा विचार करण्याची वेळ आलेली आहे.

□ □

कागद व मुद्रणाचे दर वाढल्यामुळे 'युगवाणी'ची वार्षिक वर्गणी रु. २५, करण्यात आली आहे.

या अंकापासून 'युगवाणी'च्या प्रत्येक अंकाचे मूल्य रु. ६ राहील, याची वर्गणीदारांनी आणि वाचकांनी नोंद घ्यावी.

संपादक
युगवाणी

चक्रधरांचे 'उत्तरापंथे गमन'

सुरेश म० डोळके

१. प्रास्ताविक

महाराष्ट्रातील एक सुप्रसिद्ध विद्वान आणि महानुभाव–वाङ्मयाचे ख्यातनाम संशोधक–संपादक डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी, डॉ. वि. भि. कोलते यांच्या "चक्रधर : शेवटचे प्रकरण" या पुस्तकावर अभिप्राय–लेख लिहिला असून तो नागपूर येथील 'तरुण भारता'च्या रविवार दि. ९–१–१९८३ च्या अंकात प्रसिद्ध झाला आहे. या लेखात त्यांनी, महानुभावपंथसंस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी यांचा वध झाला काय ?–या प्रश्नासंबंधी डॉ. डोळके व डॉ. कोलते यांच्यात सध्या चालू असलेल्या विवादाविषयी काही मते व्यक्त केली असून, याबाबतीत आपले स्वतंत्र मतही नमूद केले आहे. ते म्हणतात, "मी स्वतः या प्रश्नाविषयी आतापर्यंत साशंक होतो...पण आता मात्र दोन्ही पक्षांनी पुढे आणलेला पुरावा व मांडलेली प्रमाणे पाहिल्यावर चक्रधरांचा वधच झाला असे मला वाटते." याच लेखात ते आणखी म्हणतात, "चक्रधर उत्तरापंथाने गेले, म्हणजे मरण पावले, अर्थात त्यांचा वध होऊन मरण पावले आणि तेथेच त्यांच्यापुरते सर्व संपले..." यात डॉ. तुळपुळे यांनी दोन गोष्टी व्यक्त केल्या आहेत : (१) चक्रधरांचा वध झाला, वधाने ते मरण पावले, आणि तिथेच त्यांचे जीवन संपले; व (२) चक्रधरस्वामी 'उत्तरापंथाने गेले' म्हणजे मरण पावले. ही गोष्ट सिद्ध करण्याकरिता त्यांनी, 'उत्तरापंथे जाणे' हा वाक्प्रचार लाक्षणिक अर्थाने घ्यावा व त्याचा अर्थ 'मृत्यु पावणे' असा करावा, असेही प्रतिपादन केले आहे.

डॉ. तुळपुळे यांच्या या मतांचा विचार करण्याकरिता प्रस्तुत निबंध लिहीत आहे.

२. डॉ. तुळपुळे यांची बुद्धिवादी भूमिका

सुरुवातीलाच हे स्पष्ट केले पाहिजे की, वधाने चक्रधरस्वामींचे जीवन संपले हे डॉ. तुळपुळे यांचे म्हणणे बुद्धिवादाला धरून आहे, कारण, वध वा मृत्यू झाला म्हणजे कोणत्याही व्यक्तीचे जीवन संपते. तसे चक्रधरांचे जीवन संपले, असे त्यांनी या लेखात म्हटले आहे.

वध झाल्यानंतर चक्रधरस्वामींचे शिर व धड एकत्र आले आणि त्यांनी 'पुनश्च पुरस्वीकार' केला ही घटना डॉ. तुळपुळे यांना मान्य नाही. "पुरस्वीकाराची घटना चमत्कारांच्या सदरात जाते...बुद्धिवाद ती मान्य करणार नाही. आजच्या विज्ञानयुगात ती मान्य होणे अशक्यच" असे या बाबतीत ते म्हणतात. मी माझ्या लेखातही, "या दृष्टीने, चक्रधरस्वामींचाही वध होऊ शकतो. पण, वध झाल्यावर ते जिवंत मात्र होऊ शकत नाहीत. कारण, मनुष्याच्या देहधर्माशी ते सुसंगत नाही. आणि उपपन्नतेलाही ते धरून नाही" असे म्हटले आहे ('युगवाणी', दिवाळी-अंक, १९८१). हीच भूमिका डॉ. तुळपुळे यांनाही मान्य आहे, असे त्यांच्या लिहिण्यावरून दिसते. अशी वास्तववादी व विज्ञाननिष्ठ भूमिका स्वीकारल्याबद्दल डॉ. तुळपुळे यांचे अभिनंदन केले पाहिजे.

हेमाडपंतांनी वध केला नाही

आणखी एक लक्ष्यात घेण्यासारखी गोष्ट ही की, चक्रधरांचा वध झाला असे डॉ. तुळपुळे मानीत असले तरी, तो वध हेमाडपंतांनी केला हे त्यांना मान्य नाही. "वध हेमाडपंडिताने करविला व त्यासाठी त्याला रामदेवराव यादवाने देहान्त शिक्षा दिली असे म्हणण्यास बळकट पुरावा

नाही... त्यामुळे चक्रधरवधाशी हेमाडपंताचा संबंध सिद्ध करणे अवघड होते" असे त्यांनी म्हटले आहे. हेमांडपंताकडून चक्रधरांचा वध करण्यात आला हे जे मत डॉ. कोलते गेल्या ४०-४५ वर्षांपासून वारंवार प्रतिपादन करतात ते मत मान्य करणे, डॉ. मिराशी यांच्या शिला-लेखीय विवेचनाच्या आधारे, डॉ. तुळपुळे यांना 'अवघड' वाटते हेही वास्तवतेला धरूनच आहे.

आता मुख्य प्रश्न असे उपस्थित होतात की,—

(१) चक्रधरांचे जीवन खरोखरीच वधाने संपलें का ?, व

(२) चक्रधरांच्या बाबतीत 'उत्तरापंथे जाणे' म्हणजे 'मृत्यू पावणे' हा अर्थ होतो का ?

३ बनावट लीळा

चक्रधरांचा वध झाला, व या वधाने त्यांचे जीवन संपले, असे तुळपुळे म्हणतात. चक्रधरांचा वध झाला असे ते कशाच्या आधाराने म्हणतात ? डॉ. कोलते यांनी चक्रधरचरित्राच्या 'परिशिष्टा'त दिलेल्या (पृ. ३२१), किंवा त्यांनी लीळा-चरित्राच्या शासकीय प्रतीत छापलेल्या द घ न या पोथ्यातील लीळांच्या आधारे (पृ. ७२८, ७२९) ते असे म्हणू शकतात. तसेच, डॉ. तुळपुळे यांनी स्वत: संपादित केलेल्या लीळाचरित्राच्या 'परिशिष्टा'त (लीळाचरित्र, उत्तरार्ध : भाग २, पृ. १७६-१७७) त्यांनी ज्या लीळा उद्धृत केल्या आहेत, त्यांच्याही आधारे ते असे म्हणू शकतात. पण, कोलते यांच्या चक्रधरचरित्र-परिशिष्टोद्धृत लीळेत 'तेणेंचि घाटे वीजे केले : असेही म्हटले आहे (पृ. ३२१). तुळपुळे यांनी उद्धृत केलेल्या लीळेतही 'तेणेंचि उतरेचेनि घाटें गोसावी वीजें केलें' असे म्हटले आहे. तेथे असलेला जोगीही 'येणेंचि घाटें वीजें केलें' असे म्हणतो. "मग भटोवास तेणेंचि घाटें : धावत नीगाले" असेही या लीळेत म्हटले आहे. या उल्लेखांकडे डॉ. तुळपुळे यांनी लक्ष दिलेले दिसत नाही.

डॉ. तुळपुळे यांनी उद्धृत केलेल्या या लीळेचे स्वरूप पाहताच ही संपूर्ण लीळाच बनावट वाटते. ती उत्तरकालीन तर आहेच, पण पुराणग्रंथांतच शोभणाऱ्या कल्पनांनी व अद्‌भुतरम्य घटनांनीही ती युक्त आहे. "श्रीमूगुट वरिच्या वरी अंतरीक्ष चालीला आन मूर्ती उभीचि : मग क्षेना एका आंतराळुनि सर्वज्ञें म्हणितले...." "तवं गोसावी-याचा श्रीमुगुट आंतराळौनि येउनि श्रीमूर्तीचां ठाइं बैसला : तो उत्त्रंभन जाला : आन गोसावी नीश्चळ उभे असति : तवं आपसरा कूंकूमाचे सडे घालुनि वर मोतीयांचे चौक भरीले : आन दीव्य पूस्प वरीसावो केला : आन आंतराळीं दुंदुभी वाजों लागलीया आन आनेकापरी स्तुति करीति..." या सर्व काल्पनिक गोष्टी आहेत. वास्तवाशी त्यांचा यत्किंचितही संबंध नाही.

शिवाय, 'मग गोसावी उतरेचेनि घाटें वीजें केलें : ऐसें सदैवीं आनूकूळीं पूरजनीं देखीले' असे एकदा म्हटल्यावर पुन्हा चक्रधरस्वामी तिथे (हातियाळे येथे) आले व शेवटी पुन्हा त्यांनी 'उतरेचेनि घाटें वीजें केलें' असे म्हणण्यात (चक्रधरांच्या जीवनाच्या दृष्टीने) काही सुसंगतीही नाही. उलट, घटनांचा व्युत्क्रम मात्र आहे ! या लीळेचे स्वरूप व तिच्यातील पौराणिक थाटाचा वृत्तान्त पाहून ही लीळा उघड उघड प्रक्षिप्त आहे, असे म्हणावे लागते. [त्यांनी उद्धृत केलेली ४ थी लीळाही निश्चितपणे प्रक्षिप्त आहे.]

याच काय, पण याहूनही अधिक अद्‌भुतरम्य व चमत्कारिक मजकूर असलेल्या लीळाही, चक्रध-रांच्या इतिश्रीच्या बाबतीत, लीळाचरित्राच्या एखाद्या पोथीत आढळू शकतील.

'गोसावी उतरेचेनि घाटें वीजें केलें'

—अशा या लीळेवर विश्वास ठेवून चक्रधरांचा वध झाला असे म्हणायचे का ?—आणि विश्वास ठेवायचाच असला तर 'गोसावी उतरेचेनि घाटें वीजें केलें' यावर ठेवला पाहिजे. कारण, 'गोसावी उतरेचेनि घाटें वीजें केलें', 'तेणेंचि उतरेचेनि घाटें गोसावी वीजें केलें,' 'येणेंचि घाटें वीजें केलें' असे या लीळेत वारंवार सांगितले आहे. खरे मानायचे असले तर तेच खरे मानले पाहिजे. कारण, वाकीचा—म्हणजे चक्रधरांच्या वधाचा व त्यांनी पुन्हा पुरस्वीकार केल्याचा—वृत्तान्त अद्‌भुत

व चमत्कारमय स्वरूपाचा असल्यामुळ तो खरा मानता येत नाही.

शिवाय असे की, चक्रधरांचा वध झाला व तेथेच त्यांचे जीवन संपले असे ही लीळा सांगत नाही, तर वधानंतर चक्रधरांचे पुनरुज्जीवन झाले व त्यांनी ' उतरेचेनि घाटें वीजें केलें ' असेच ही लीळा म्हणते. अर्थात, चक्रधरांचे जीवन वधाने संपले असे डॉ. तुळपुळे जे म्हणतात ते सिद्ध करण्याच्या बाबतीत ही लीळा काय, किंवा ' चक्रधरचरित्रा 'तील परिशिष्टोद्धृत लीळा काय, मुळीच उपयुक्त नाही. उलट, या लीळेतील पूर्वार्ध मात्र, **चक्रधरांचा वध होण्यापूर्वीच** 'गोसावी उतरेचेनि घाटें वीजें केलें' असे स्पष्ट सांगतो. तोच खरा कां मानू नये ? कारण तो बुद्धीला पटतो व चक्रधरांच्या वास्तव जीवनाशीही सुसंगत ठरतो. वधाचा प्रश्नच मग उद्भवत नाही.

इथे असा प्रश्न उपस्थित होईल की, या लीळेतील, खरे मानायचेच असले तर, 'गोसावी उतरेचेनि घाटें वीजें केलें ' हेच खरे कां मानायचे? आणि त्यांचा वध करण्यात आला हे खोटे कां मानायचे ?–याची लीळांतर्गत कारणे वर सांगितलीच आहेत. शिवाय अत्यंत महत्त्वाचे कारण असे की, चक्रधरांनी उत्तरापंथे वीजे केले या विधानाला लीळाचरित्राच्या सर्व पोथ्यांचा–चक्रधरवधाची लीळा नमूद करणाऱ्याही पोथ्यांचा–आधार आहे. आणि केवळ लीळाचरित्राचाच नव्हे, तर इतर अनेक महानुभाव ग्रंथांचाही !–शिवाय, खुद्द चक्रधरांच्याही वचनाचा ! कारण, ' आतां हें म्लेछामध्यें असैल : उत्तरापंथें गमन: तयाचेयां वाजां सुपवतीयां वरि नीद्रा कीजैल :' असे स्वत: चक्रधरांनीच म्हटले आहे.

इथे हेही लक्ष्यात घेतले पाहिजे की, चक्रधरांचा वध झाल्याची घटना लीळाचरित्राच्या तुरळक (व उत्तरकालीन) पोथ्यांतच आढळते. चक्रधरांनी ' उत्तरापंथे गमन ' केले, हे मात्र लीळाचरित्राच्या **सर्व** पोथ्या सांगतात. सर्व पोथ्यांतला वृत्तान्त खरा मानायचा की अपवादात्मक पोथ्यातला ?

–आणि अपवादात्मक पोथ्यातलाही वृत्तान्त खरा मानला तरी, चक्रधरांचे शिरच्छेदानंतर पुन्हा जिवंत होणे हे अशक्य असल्यामुळे, त्याही पोथ्यांतला, चक्रधरांनी 'उतरेचेनि घाटें वीजें केलें ' (तुळपुळे-प्रत) किंवा 'तेणेचि वाटे वीजे केले' (च० च०) हाच वृत्तान्त खरा मानला पाहिजे; व चक्रधरांचा वध झाला नाही, ते जिवंतपणीच उत्तरापंथे निघून गेले, असेच म्हटले पाहिजे.

४. या लीळा प्रक्षिप्त मानायच्या का ?

डॉ. तुळपुळे यांनी परिशिष्टात उद्धृत केलेली वधद्योतक लीळा त्यांच्या लीळाचरित्राच्या मूळ संहितेत नाही. याचा अर्थ असा करायचा का, की त्यांनी संपादिलेले लीळाचरित्र त्यांना अपूर्ण किंवा अप्रमाण वाटते ? डॉ. कोलते यांनी संपादिलेली लीळाचरित्राची 'चिकित्सक' आवृत्तीही (शासकीय प्रत) डॉ. तुळपुळे यांच्या दृष्टीने मग अप्रमाण ठरेल. कारण, त्या आवृत्तीतही, चक्रधरांनी उत्तरापंथे गमन केल्याच्या लीळा आहेत. आणि तुळपुळे तर असे मानतात, की वधाने चक्रधरांचे जीवन संपले !

चक्रधरांचा वध झाला, व तेथेच त्यांचे आयुष्य संपले असे डॉ. तुळपुळे जे म्हणतात ते खरे मानल्याने आणखी एक अडचण अशी येते की, त्यांनीच संपादन केलेल्या लीळाचरित्रातील " माहादेवो पुरघाटीं पाल्हा डांगिया भेटि : वींझीं चाटेया भेटि " (उत्तरार्ध, ४८७) व " उजनीए अवस्थान " (४८८) या दोनही लीळा प्रक्षिप्त मानाव्या लागतील. व डॉ. कोलते – संपादित चिकित्सक लीळाचरित्रातील तर " माहादेओपुर घाटीं पाल्हा डांगीया भेटि " (उत्तरार्ध, ६४२), " पुनरपि सारंगपंडितां भेटि " (६४३), " वींझीं चाटेया भेटि " (६४४), आणि " उजनीए अवस्थान " (६४५) या ४ लीळा प्रक्षिप्त ठरतील. म्हणजे, आज अधिकृत म्हणून मानण्यात येत असलेले लीळाचरित्र हे ' अधिकृत ' नाही,– त्यात काही प्रक्षिप्त लीळाही घुसलेल्या आहेत, असे म्हणावे लागेल.

असे म्हणणे म्हणजे लीळाचरित्राचा पिढीपाठही प्रक्षिप्त लीळांनी युक्त आहे, असे मानणे होय. कारण, पिढीपाठाच्या लीळाचरित्रात या लीळा आहेत. व त्यांत, चक्रधरस्वामी उत्तरापंथे मार्गक्रमण करीत असल्याचा वृत्तान्तही आहे.

अनुक्रमणिका

५. लीळाचरित्र–शोधनाची आवश्यकता

अर्थात, पिढीपाढातही काही प्रक्षिप्त लीळा घुसलेल्या आहेत असे मानण्यात काही वावगे नाही. लीळाचरित्राच्या निर्मितीनंतर त्याची मूळ प्रत हरविल्यावर त्याचे पुनःस्थापन करण्याच्या काळापासूनच त्यात लीळांची भर पडत गेली. या सर्वच लीळा मूळ चरित्रात होत्या असे नाही. त्यात काही प्रक्षिप्त लीळाही असू शकतात. त्या लीळा कोणत्या हे मात्र चिकित्सक शोधनाने दाखवून दिले पाहिजे व त्यानंतर त्या लीळा प्रक्षिप्त ठरल्यास तसे स्पष्ट म्हटले पाहिजे, आणि त्या काढून शुद्ध लीळाचरित्र सिद्ध केले पाहिजे. चक्रधरांचे वस्तुनिष्ठ (Realistic) चरित्र सिद्ध करण्याची फार आवश्यकता आहे. त्याकरिता, प्रक्षिप्त वाटणाऱ्या, व 'चमत्कार' या सदरात येणाऱ्या लीळा बाजूला साराव्या लागतील. लीळाचरित्राच्या जन्मापासूनच त्याची संशोधने व संस्करणे सुरू आहेत. माहींभट्टांपासून तो मुरारीमल्लवासांपर्यंत अनेकांनी आपापल्या परीने त्याचे संशोधन व संस्करण प्राचीन काळात केले आहे. लीळाचरित्राच्या अनेक पाठपरंपराही निर्माण झाल्या असल्याचे 'त्रयोदशपाठाच्या विवर्ण गुद्या'त नमूद आहे. वासना, वासनान्तरे व 'शोध'ही कितीतरी आहेत. तेव्हा, आजच्याही काळात लीळाचरित्राचे निरनिराळ्या दृष्टींनी शोधन करण्यास काहीच हरकत नाही. चक्रधरांचे वस्तुनिष्ठ चरित्र लिहिण्याकरिता तर अशा शोधनाची फारच आवश्यकता आहे.

प्रक्षिप्त ठरणे 'अवघड'

पण, अशा शोधनानंतरही, चक्रधरांचे उत्तरापंथे गमन दर्शविणाऱ्या ज्या लीळा लीळाचरित्रात आहेत, त्या मात्र प्रक्षिप्त करणे 'अवघड' वाटते. कारण, चक्रधरांनी उत्तरापंथे प्रयाण केले असे केवळ लीळाचरित्रच सांगत नाही तर इतर अनेक महानुभाव ग्रंथही असेच सांगतात. 'स्मृतिस्थळा'-चेच उदाहरण घेतले तर त्यातही, उज्जयिनीहून आलेल्या वंदीजनांनी 'गोसावी उजनिये असति' असे देमाइसेला सांगितले (स्मृ. १३२); आणखी एक वेळ कुणीतरी 'एक' आले, व त्यांनीही 'तेथ गोसावी राज्य करीताति यैसें तेंहीं सांघितलें' (स्मृ. २३२) असे म्हटले आहे. ही चक्षुर्वैसत्यम् माहिती खोटी कशी म्हणता येईल? 'स्मृतिस्थळ' हा त्यातल्या त्यात चमत्कारांपासून मुक्त असलेला ग्रंथ आहे. त्याच्या लेखकाची भूमिका वस्तुनिष्ठ आहे. स्मृतिस्थळाइतका वस्तुनिष्ठ असलेला चरित्र–ग्रंथ महानुभाव चरित्र–वाङ्मयात दुसरा कोणताही नाही. तेव्हा, त्याच्याही आधारे, चक्रधरांनी उत्तरापंथे मार्गक्रमण केले असे स्पष्ट दिसते.

६. 'स्मृतिस्थळ' काय सांगते ?

स्मृतिस्थळातील तोतया चक्रधराची स्मृतीही या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. या स्मृतीत, म्हाइंभट प्रभृति सर्व शिष्यांचा, चक्रधरस्वामी खरोखरीच आले या घटनेवर विश्वास बसला, आणि त्यांनी भटनाकरिता गेलेल्या नागदेवाचार्यांना बोलावूही पाठविले,–असे सांगितले आहे. चक्रधरस्वामींचा जर वध झाला असता तर त्यांचे जीवन संपले असते. अर्थात, वध होऊन त्यांचे जीवन जर संपले असते तर ते परत आले या घटनेवर त्यांच्या नित्य सान्निध्यात असलेल्या त्यांच्या परिवाराचा विश्वास कसा बसला असता ? ते चक्रधरस्वामी नव्हते' व चक्रधरस्वामींचे नाव सांगणारा तो दुसराच कुणी होता हे नंतर सिद्ध झाले, ही गोष्ट खरी, पण, हे सिद्ध होईपर्यंत तरी, ते चक्रधरस्वामीच आहेत यावर त्यांचा विश्वास बसला ना ?

बरे, नागदेवाचार्यांचा तरी, चक्रधरस्वामी मृत झाले होते यावर विश्वास होता का ? नागदेवाचार्यांनी 'तुम्हांसि गोसावीं प्रथम भेटि जो प्रश्नु केला तो तयां करावा : तयासि जरि तेहीं प्रत्योतर दीधलें : तरि मागुतें मातें बोलावूं पाठवावें :. असा निरोप म्हाइंभटांना पाठविला (स्मृ. १९२). यातून, चक्रधरस्वामी मृत झाले होते, ते अस्तित्वात नव्हते असे नागदेवाचार्यांना यत्किंचित तरी सुचवायचे आहे का ? — मला तसे वाटत नाही. उलट, चक्रधरस्वामी जिवंत होते असा नागदेवाचार्यांचा विश्वास होता, असाच यावरून तर्क होतो.

पण, या स्मृतीतील नागदेवाचार्यांचे उद्गार संदिग्ध आहेत असे कुणी म्हणेल, व त्यांवरून मी

म्हणतो तो अर्थ निघत नाही असाही कुणी आक्षेप घेईल. म्हणून, स्मृतिस्थळातल्या दुसऱ्या एका स्मृतीचा दाखला येथे देतो. चक्रधरस्वामी उज्जयिनीला आहेत असे उज्जयिनीहून आलेल्या एकाने सांगताच, एकाने नागदेवाचार्यांना म्हटले, "भटो तरि तेथ जावों ?" : भटोवासीं म्हणितलें : 'हां गा पिस्या पिंपळगावीं काइ दुरि ? : परि गोसावीं आज्ञा केली असे : ते आज्ञाचि पाळिलेयां तोख आति :' स्मृ. (२३२). याचा अर्थ वा. ना. देशपांडे यांनी पुढीलप्रमाणे दिला आहे :— "नागदेव म्ह० 'एखाद्या.वेडयाच्या मनात अत्यंत दूर अशा पिंपळगावला जाण्याचें आले, तर तो तेथे बिलकूल त्रास न मानता जाईल. तसे, मला चक्रधराचे वेड असल्याने उज्जनीस जाणे कठीण थोडेच आहे ? पण ते अविहित आहे" (स्मृ. स्थ., आ. १ ली, पृ. १३२)

यावरून काय दिसते ? "चक्रधरस्वामी उज्जयिनीस असले व मला तेथे जाणे कठीण नसले तरी चक्रधरांनी मला ते वर्ज केले असल्यामुळे मला तेथे जाता येत नाही—" या नागदेवाचार्यांच्या उद्गारांवरून, चक्रधरस्वामी जिवंत होते (व तेव्हा उज्जयिनीस होते) असा नागदेवाचार्यांचाही विश्वास होता. असाच निष्कर्ष निघतो.

आणि चक्रधर जर जिवंत होते तर त्यांचा वध (वा मृत्यू) झाला नव्हता, हे उघड आहे.

वरील स्मृतीतील वृत्तान्त 'स्मृतिस्थळा'तच आलेला आहे, असे नाही. मूलतः तो लीळाचरित्रातच आहे. गंगातीरच्या चाटयांनी चक्रधरस्वामींना 'म्लेंसामध्यें राज्य करितां देखिलें.' त्यांनी ते भक्तजनांना सांगितले, ते ऐकताच "भक्तजनीं म्हणीतलें : 'भटो : आम्ही गोसावीयापासि जाउनि' : भटीं म्हणीतलें : 'हां गा : तुम्ही जाओं म्हणा : मा : मज काइ न वचवे ? : पीसेया पिंपळगांव दुरि ? : तया पींपळ दुरि ? : काइ माझेया स्तव उजनीए न वचवे ? परि गोसावी मातें वर्जिलें :" सर्वज्ञें म्हणीतलें : 'वानरेया : नवेयासि भेटि : ते तरि व्रह्मवाचा : उजनीए जाउनि काइ करूं गा ?:" (ली. च., उत्तरार्ध, भाग २, ४८८, तुळपुळे-प्रत). यावर टीप लिहिताना डॉ. तुळपुळे यांनी म्हटले आहे– 'भटोबासांना उज्जयिनीस जाऊन स्वामींचे दर्शन घेणे शक्य होते; परंतु 'आता यापुढे नवीन अवतारात भेट' हे स्वामींचे वचन, म्हणजेच 'ब्रह्मवाचा', त्यांना शिरसावंद्य असल्यामुळे ते उज्जयिनीस न जाता आपल्या जागीच राहिले." (पृ. १७३).

याचा अर्थ, चक्रधरस्वामी उज्जयिनीस होते असा नागदेवाचार्यांचा विश्वास होता, असाच होतो ना ?–चक्रधरस्वामींचा मृत्यू झाला असता व त्यामुळे त्यांच्या जीवनाची इतिश्री झाली असती तर नागदेवाचार्यांनी असे उद्गार कशाला काढले असते ?

लीळाचरित्र व स्मृतिस्थळ यांवरून दिसते ते असे की, चक्रधरांनी स्वतःच म्हटल्याप्रमाणे 'उत्तरापंथे गमन' करण्याची त्यांना प्रवृत्ती झाली होती. व त्या प्रवृत्तीप्रमाणे ते उत्तरापंथे जात असताना पाल्हा डांगीयाला, गंगातीरच्या चाटचांना व आणखी 'एका'ला भेटले, आणि "हें पुमत होतें ऐसें सांगावें" असा भावपूर्ण निरोपही त्यांनी आपल्या भक्तांकरिता पाठविला. चक्रधरांचा वध झाला असता तर हे सर्व घडले असते का ?

पण, हे घडले असे लीळाचरित्र सांगते, स्मृतिस्थळ सांगते. आणि केवळ लीळाचरित्र व स्मृतिस्थळच नव्हे तर अनेक महानुभाव काव्य–भाष्य–महाभाष्यादि ग्रंथही चक्रधरांच्या उत्तरापंथे गमनाची साक्ष देतात. [याच्या सविस्तर विवेचनाकरिता "चक्रधरांचे शेवटचे 'प्रकरण" हा माझा लेख जिज्ञासूंनी पहावा. ('युगवाणी', फेब्रु–मार्च १९८३)]

हे सर्व लक्ष्यात घेतले तर, चक्रधरस्वामी जिवंत होते, त्यांचा वध वा मृत्यू झाला नव्हता, असेच म्हटले पाहिजे.

७. 'बेलापूरचरित्रा'तील लीळा

डॉ. तुळपुळे यांनी ज्या 'बेलापूरचरित्रा'चा उल्लेख केला आहे, व जे बेलापूरचरित्र लीळाचरित्राचाच भाग आहे असे ते म्हणतात, त्या बेलापूरचरित्रातला वृत्तान्त या बाबतीत काय आहे ते पाहू.

वेलापूरचरित्रात या लीळा पुढीलप्रमाणे आहेत—

॥ वींझां चाटेयां भेटि : ॥

गोसावीं एणेंचि नीमाल्यें वीजें केलें उतरापंथें : वींझा डोंगराचां घाटीं. गोसावीं चढिले : गोसावीं घाटाचेया माथेयावरि बीजें केलें तवं गंगातीरीचे चाटे पैठणीचे उजनीएसि कापड वींकुं जात होते कीं* माळवयासि जात होते : ते घाटीं उतरले असति : गोसावी तेथ बीजें केलें : गोसावीयांवरि वारता आइकीली होती : कीं * ते कापड वीकुनि एत होते : तेथे भेटि जाली : मग तेहीं भणितलें "आरे हे पैठणकर श्रीचांगदेवोराउळ गोसावी :" म्हणौनि साउमे आले : दंडवतें घातलीं : श्रीचरणा लागले : गोसावीयांची श्रीमुर्ति आवलोकीतु उभे राहिले : तवं गोसावीयांची बरवी श्रीमुर्ति गौर श्रीकंटीं फुलांची माळ ऐसी देखिली मग गोसावीयासि वीनवीलें : "आजि एथचि राहिजो जी :" गोसावी वीनवणी स्वीकरीली : तेहीं नवीन पासोडीचें आसन रचिलें: गोसावी आसनीं उपविष्ट जाले : तेहीं गोसावियासि पुसिलें : "जी जी आम्हीं गोसावीयांवरि यैसेनि यैसें आइकीलें तें काइ जी ? :" सर्वज्ञें म्हणितलें : "आइकीलें कीं देखिलें तें साच ? :" "जी जी : देखिलें तें साच जी :" मग तेहीं गोसावीयासि पुसिले : "जी जी गोसावी एकले : तरि भक्त देखों नां जी :" सर्वज्ञें म्हणितलें. "ते एणेंवीन काइ जीयालीं असति ? :" मग तीए दीसीं गोसावी तेथ राहिले तवं चाटीं रंधनें केलीं गोसावीयासि आरोगण जाली : गुळळा : वीडा : मग आर्ध लुगडीं गोसावीयाखालि आंथुरीली पांगुरवीलीं : मग चाटीं गोसावीयांसि भणितले "जी जी गोसावींयाचे भक्त गोसावीयासि पूसति तरि आम्हीं काइ सांगावें जी ? :" सर्वज्ञें म्हणितलें : "हें पूसत होतें ऐसें म्हणावें" : मग तेहीं दंडवत करूनि चाटे गंगातीरासि आले : कीं* तेहीं गोसावीयासि देसासि चालावें ऐसें म्हणौनि वीनवीलें होतें मग दडपयाआंतु पहुडु जाला : दोहीकडे आपण नीजैले मध्यें गोसावी नीजैले मग त्यांसि नीजैलयांचि सांडिलें : मग गोसावी वीजें केलें : एकी वासना : ते माहादाइसांचे भाचे : मग तेहीं भक्तजनांपूढां सांगीतलें : म्हणति "गोसावी तुम्हांसि नीरोपु पाठवीला आसे : एणेंवीन आम्नुनि काइ जीयालीं असति ? तरि हें पूसत होतें ऐसें म्हणावें :"

* 'कीं' = एकी वासना.

आणि यानंतरची लीळा आहे :—

उजनीए आवस्थान: ॥

मग गोसावी उजनीएसि वीजें केलें : तेथ दर्व्येसामध्यें आवस्थान जालें : तेथ गोसावीयासि ज्ञानउधरणांची प्रवृति जाली : तवं गंगातीरीचे चाटे उजनीएसि आले : कापड वीकावीया तेहीं गोसावियासि देखिलें : म्लेछामध्यें राज्य करितां : एकी वासना : वैजनाथाचां देउळीं आवस्थान जालें हाटवटिया गोसावी वीजें करित असति : तवं तेथ चाटेयांसि भेटि जाली : गोसावीं पूसीलें : "तेथ भक्त नावें माहात्मे आसति कीं ? :" "जी जी : आसति :" सर्वज्ञें म्हणितलें : "कैसीया परीं असति ? :" "जी जी : आसति सुखें बरवेयापरीं :" सर्वज्ञें म्हणितलें "पोरें एणेंवीण आम्नुनि जीतें असति ? पोटीं सुरिया सोउनि उपावो करूनि मरतीचि नां ? :" एकी वासना वंदीजन आले : पैठणासि : तेहीं एउनि भक्तांपूढां सांगीतले : मग भवतीं भणितले : "आतां गोसावी उजनीएसि राज्य करिताति : तरि तेथ चला जावों :" तवं भटीं भणितले : "हां गा : तुम्हीं जाउ म्हणतां मां मज काइ न वचवे ? परि गोसावीं मातें वारिलें : पींसेयासि पींपळगाउं काइ दुरि ? मां आतां जरि उजनीएसि गेलों तरि गोसावीयासि काइ भेटि होति आसे ?" ते ब्रह्मवाचा कीं : ते आतां उजनीएसि जाउनि काइ कराल गा ? :" मग आवघेयां थोर दुख जालें : मग भटीं भणितले : "आतां आसन्येधानीं सर्वज्ञें म्हणितलें तें करा : आणि वीधी जोडील : तयासि श्रीचक्रधरू होइल : मग गोसावी भेटि देतील :"॥

—वेलापूरचरित्रातल्या या लीळांतही, चक्रधरस्वामी विंध्य पर्वताच्या डोंगरघाटात, तसेच उज्जयिनीला असल्याची 'चक्षुर्वैसत्यम्' माहिती आलेली आहे. त्यावरूनही, चक्रधरांचे 'उत्तरापंथे गमन' स्पष्ट दिसते, आणि त्याबरोबरच हेही

लक्षात येते की चक्रधरांचा वध झाला नाही, त्यांनी जिवंतपणीच उत्तरापंथे गमन केले.

८. 'हीराइ यूक्ती 'चा बागुलबोवा !

चक्रधरांचा वध झाला तर वधाच्या लीळा लीळाचरित्रात कां नाहीत, या प्रश्नाचे उत्तर 'त्या लीळा दुःखद असल्याने नकोशा वाटतात' असे डॉ. तुळपुळे यांनी, डॉ. कोलते यांच्या पावलावर पाऊल टाकून, दिले आहे डॉ कोलते यांनी आपल्या लेखात 'हिराइ युक्ति' (उक्ति) उद्धृत केली आहे, आणि तिच्या आधारे, वधाची लीळा लीळाचरित्रातून वगळण्याची 'विपयव्यवस्था'ही आपल्यापरीने लावली आहे ('युगवाणी', नोव्हेंबर- डिसेंबर १९८१).

ही 'हिराइ युक्ति' डॉ. कोलते यांनी 'श्रीकृष्णचरित्रा'त पुढीलप्रमाणे उद्धृत केली आहे :—

हीराइ यूक्ति ।। एं वीयोगीचीं चरीत्रें वीन्हया पुरुपांसि आणि वीरक्तेंचि आइकावीं : एरां सावडेयांसि आइकों नेदावीं : अंतःकणें जाती : काठीन्य एइल : वीपरीत वैसैल उभएतांसि नरक घडतील ।।

—अज्ञात लीळा : श्रीकृष्णचरित्र
(ली. च., पृ. ७५०)

(अ) डॉ. कोलते यांनी 'द्वापरलीळे'च्या अपवादात्मक पोथीतून उद्धृत केलेल्या या 'हिराइ युक्ती'च्या बाबतीत मूळातच असे दिसते की, ही युक्ती, चरित्रात कोणत्या गोष्टी लिहाव्या, व कोणत्या गोष्टी लिहू नयेत, हे सांगत नाही. तर कुणी तीं 'आइकावीं' व कुणाला तीं 'आइकों नेदावीं' एवढेच सांगते चरित्रातील प्रसंग लिहिण्याच्या किंवा न लिहिण्याच्या बाबतीत ती विधिनिषेध सांगत नाही, तर त्यातील प्रसंग ऐकण्याच्या व न ऐकण्याच्या बाबतीत ती मार्गदर्शन करते. महन्त ऋपिराजबाबा यांनी आपल्या संशोधनपत्रक क्र. ६ च्या 'पान बारा'वर 'या वाक्यातून ऐकवण्याचे निराकरण केले आहे, लेखनाचे नव्हे !' असे जे म्हटले आहे, ते बरोबर आहे.

(आ) या 'हिराइ युक्ती'मुळे, ईश्वरावताराच्या चरित्रात त्याच्या मृत्यूचा प्रसंग वर्णन करण्यात आलेला नसतो, असा डॉ. कोलते व डॉ. तुळपुळे यांचा युक्तिवाद आहे.

पण, या 'युक्ति'वादात अर्थ नाही, असे महानुभावांच्या ईश्वरावतारांचीच चरित्रे पाहिली तर दिसून येते. कारण, तसे असते तर, श्रीगोविंदप्रभूंच्या निधनाची लीळा त्यांच्या चरित्रात, लीळाचरित्रकर्त्याने म्हणा की लीळाचरित्रसंकलकाने म्हणा,– कशाला दिली असती ? गोविंदप्रभू हेही महानुभावांचे ईश्वरावतार होते. त्यांचा मृत्युप्रसंगही अतिशय दुःखद होता.– इतका दुःखद की, त्यामुळे केवळ त्यांच्या मानलेल्या लेकीचेच नव्हे, तर नागदेवाचार्य व म्हाइंभट यांचेही 'हृदयस्फूट झालें.' आणि तरीही ती (अत्यंत दुःखद व 'अंतःकर्णे जाती' अशी) लीळा 'ऋद्धिपुरलीळे'त आलेली आहेच !

'श्रीचक्रपाणी – चरित्रा'तही 'पुरुपी देह त्यंजीले... तवं श्रीचक्रपाणीराउळाचा सीक्षी नीक्षेपु केला...' असे चक्रपाणीच्या देहान्ताचे वर्णन आहे ('श्रीचक्रपाणीचरित्र', पृ. ४०, संपा.– य. खु. देशपांडे)

खुद्द ज्या 'श्रीकृष्णचरित्रा'त डॉ. कोलते यांनी ही 'हिराइ युक्ति' उद्धृत केली आहे त्या श्रीकृष्णचरित्रातही श्रीकृष्णाचे निजधामाला जाणे, हा दुःखद प्रसंग नाही का ? श्रीकृष्णाने यादवांना सांगितले, "आतां द्वारका पांणिएं वुडैल : ... आतां हें नीजधामां नीगालें... कळियोग रीगालें : तुम्हांसि एथ राहों नैए : तुम्हीं **उत्तरापंथें जावें :** आम्हीं नीजभुवनासि जाउनि : ' ऐसें आइकौनि पांडव आदकले : थोर दुख जालें आकांतु तेयांसि वर्तला :" (ली. च., शासकीय–प्रत, पृ. ७५०).

हे वर्णन दुःखदायक नाही असे कोण म्हणेल ? 'थोर दुख जालें : आकांतु तेयांसि वर्तला' असे मूळातही म्हटलेले आहे. आणि तरीही हे 'वीयोगीचे चरीत्र' श्रीकृष्णचरित्रात आहेच की नाही ?

पण, यापेक्षाही अधिक विरहाचा प्रसंग म्हणजे श्रीकृष्णाचा प्रत्यक्ष पुरत्याग होय. आणि त्याचेही वर्णन करणारी लीळा 'पिढीपाठा'च्या (व हिराइसापाठाच्या) 'द्वापरलीळे'त आहे. डॉ. कोलते

यांनी लीळाचरित्र पूर्वार्धाच्या, व श्रीकृष्ण-चरित्राच्या संपादनासाठी जी शके १४६३ ची पोथी मूळ प्रत म्हणून स्वीकारलेली आहे (ली. च., प्रस्ता., पृ. ७६, ८३) त्या पोथीत "श्रीकृष्ण पूरत्यागु" या लीळेत म्हटले आहे :— "माहादाइसें पूराण आइकौनि आली : माहादाइसीं पूसिलें : "जी : श्रीस्कृण चक्रव्रतीण पूरत्यागु कैसा केला ?" सर्वज्ञें म्हणितलें : "बाइ : श्रीकृस्णचक्रव्रती कर्पूरकजळीवत पूरत्यागु केला :" ।।२१।।

श्रीकृष्णाचा देहान्त सांगणारी ही लीळा लिहितानाही 'हिराइ युक्ती' आड आलेली दिसत नाही. मग चक्रधरांचाच मृत्युप्रसंग सांगताना ती कशी आड येते ?

की 'वधा'चीच तेवढी लीळा ईश्वरावताराच्या चरित्रातून गाळावी असे हिराइसेला म्हणायचे आहे, ? पण, हिराइसेने तर 'वियोगी'ची म्हटलेले आहे, 'वधा'ची म्हटलेले नाही. आणि 'वियोग' तर श्रीकृष्ण, श्रीचक्रपाणी, व श्रीगोविंदप्रभू (आणि श्रीचक्रधरसुद्धा) यांच्या चरित्रांत चरित्र-कारांनी दाखविलेला आहेच !

आता 'वियोग' याचा अर्थ 'वध' असा जर करायचा असेल तर त्याचाही विचार करू :

वाइंदेशकर-पाठाच्या श्रीकृष्णचरित्रात ही लीळा पुढीलप्रमाणे आहे:—

श्रीकृष्णपूरत्यागप्रसंगें भील्लापूतनेंफल-कथन : ।।

एकुदी : महदाइसी पुसिलें : "जी जी : श्रीकृष्ण-चक्रवर्त्ति कैसा पूरत्यागु केला ?" : सर्वज्ञें म्हणितलें : "बाइ : कर्पूरकाजळीवतू श्रीकृष्णचक्रवर्त्ति पूरत्याग केला :" ।१। महदाइसी भणितलें : "जी जी : कव्हणें नीमीत्तें केला ?" : सर्वज्ञें म्हणितलें : "बाइ: श्रीकृष्णचक्रवर्त्ति प्रभासातटांकी अशोकवनी पींपळातळी भूमीशयन केलें : सर्व अळंकारपरिपूर्णयुक्तेचि होते : तवं रातोत्पळाऐसी श्रीचरण चांडेनि भील्लें ससयाचा कान भणौनि वींधीलें : हात नीवाला भणौनि साऊमा आला : तंवं तेणें श्रीकृष्णचक्रवर्तितें शंखचक्रगदापद्म अेहीयूक्त. देखीलें : भालि श्रीचरणी लागली देखीली : आन देखौणि भीयाला : श्रीकृष्णं-चक्रवर्त्ति भणितलें : "ना भी ना भी हो..."*

—भिल्लाने श्रीकृष्णाच्या पायाला 'विंधिलें' म्हणजे श्रीकृष्णाचा छेद-भेद केला व त्यामुळे श्रीकृष्णाचा देहान्त झाला असे वरील लीळेत स्पष्ट सांगितले आहे. ईश्वरावताराच्याही मृत्यूचा प्रसंग महानुभाव चरित्रकार कसा वर्णन करतात, 'हिराइ युक्ती' या बाबतीत कशी निरुपयोगी आहे हे यावरून दिसेलच;—आणि केवळ मृत्यूच्याच बाबतीत नव्हे, तर छेदभेदाच्याही बाबतीत !

वाइंदेशकरपाठ हा उत्तरकाळात निर्माण झाला, तो पिढीपाठाइतका महानुभाव-पंथात प्रमाण नाही असे कुणी यावर म्हणेल, तर त्याने पिढी-पाठाच्या 'द्वापरलीळे'तील पुढील लीळा पहावी:—

भीलापुतने फलानुवादु : ।।

"...श्रीकृष्ण चक्रवर्ती अस्वथाखालि पहुडु स्विकरीला होता: रातोत्पळें ऐसा श्रीचरणू देखीला: पार्ध्येनि भिलें: स्वापदाचा कानू म्हणौनि वींधीलें: हातु पोळला: भीतरू पोळला: साउमा आला: तवं चक्रवर्तीतें देखीलें: श्रीचरणावरि माथा ठेविला: थोर दुख केलें: श्रीकृष्ण चक्रवर्ति म्हणितलें: "ना भी जा": ।।२३।। †

श्रीकृष्णचरित्राच्या 'पिढीपाठा'च्या आणखी एका पोथीत ("शके १५४९...प्रभ नाम संवत्सरे आश्विन मासे वदि पक्षे तीथि नवमी वार सोम त्तदिनी पूस्तक संपूर्ण समाप्त:" असा कालोल्लेख असलेल्या) हा वृत्तान्त पुढीलप्रमाणे आहे :—

भिला अनुतापानुवादु: ।।

सर्वज्ञें म्हणितलें: "बाइ: श्रीकृष्णचक्रवर्ती अश्वथवृक्षातळि पहुडु स्वीकरिला होता: तवं भीलु

---

* श्रीचक्रधरनिरूपित (?) 'संपूर्ण' श्रीकृष्ण-चरित्र–संपा.–सुरेश म० डोळके, 'नवभारत', सप्टेंबर १९७५.

† या पोथीत पूर्वार्धाच्या शेवटी "शुभकृत संवत्सरे : वार मंगळवार : शके १४६४" असा कालोल्लेख आहे; व नंतर 'द्वापरलीळा' लिहिलेल्या आहेत.

आला : तेणें सावजाचा कानु म्हणौनि श्रीचरणु सींधिला: हातु पोळला: तवं श्रीकृष्णचक्रवर्तितें देखिलें : श्रीचरणावरि माथा ठेउनि थोर दुख केलें: देह जाए ऐसें: मग श्रीकृष्णचक्रवर्ती नाभि-कारू दीधला: "नाभि हो नाभि" म्हणि-तलें: ॥३९॥

–वरील लीळांवरून असे दिसते की, श्रीकृष्णाचा मृत्यू, भिल्लाने त्याचा देहच्छेद केल्या-मुळे, म्हणजे छेदभेदामुळे, अर्थात वधामुळे झाला असे श्रीकृष्णचरित्रात वर्णिलेले आहे. परमेश्वरा-वताराच्या ठिकाणी झालेल्या छेदाभेदाचे हे प्रत्यक्ष वर्णन नव्हे काय ? तिथे 'हीराइ यूक्ति' आड कशी आली नाही ? आणि चक्रधरवधप्रसंगाच्याच बाबतीत ती कशी उपस्थित होते ? – अर्थात, परमेश्वरावताराचा मृत्युप्रसंग दुःखद असल्यामुळे, किंवा 'हिराइ यूक्ती'मुळे त्यांच्या चरित्रात या प्रसंगांचे वर्णन नसते,— चक्रधरांच्या वधाचे वर्णन या कारणामुळे लीळाचरित्राच्या पोथ्यांतून गाळण्यात येते, या म्हणण्यात मुळीच तथ्य नाही. या बाबतीत 'हीराइ यूक्ती'चा बागुलबोवा उभा करण्यात काहीही अर्थ नाही.

९. 'विषयव्यवस्थे'चे वैयर्थ

आता 'विपयव्यवस्थे'चा प्रश्न. "विपय-व्यवस्था करीं जाणे तेयांसीचि आइकां ए" (आचार १५०) असे श्रीचक्रधरांनी म्हटले आहे ते याच अर्थाने, असे डॉ. कोलते म्हणतात ('युगवाणी', नोव्हें–डिसें. १९८१). पण, हे सूत्रही 'आइक-ण्या'च्या बाबतीत चक्रधरांनी सांगितले आहे, 'लिहिण्या'च्या बाबतीत नव्हे !

शिवाय, चक्रधरांवर आक्षेप येतील,–त्यांच्या जीवनात घडले नसते तर बरे झाले असते असे वाटायला लावतील,–असे प्रसंग लीळाचरित्रात आलेले आहेत; व 'शय्यापाळनाप्रमेयकारा'ने तर असे सर्व प्रसंग एकत्रित करून दिलेलेही आहेत. तो म्हणतो :—

"तर ईश्वर अचरले तेचि करू लागावे : मा चर्चवीले ते काइ : ना : ईश्वराचेया करणामध्ये यक विलक्षण असे : जैसा बोरंगळीचा वीव्हावो : जैसा तैल्यकारीसी पहुड : जैसे सामान्य स्त्रियाचेया घरा वीजे केले : जैसी बोरीबाबुळी सींतवीला : जैसे तुरंगमा आरोहण करणे जैसे तुंगभद्रा उदकात वीजे करणे : जैसे आउसाचीये पुष्टीवर आरोहण करणे : जैसा मुनियासी क्षेमालिंगन देववीले : यतीमुनीचेया वेखाते लंघीले : तेतुलेही विलक्षण : हे कर्म नासावया : त्रिविध दान दयावया विलक्षण आचरती :"

–याही प्रसंगांत चक्रधरांच्या वधाचा उल्लेख नाही, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

अर्थात, 'विपयव्यवस्या करीं जाणे तेयांसीचि आइकां ए' हे वचन इथे (म्हणजे चक्रधरांचे चरित्र लिहिण्याच्या बाबतीत) लागू पडत नाही. धर्माच्या, किंवा चक्रधरांच्या तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत मात्र ते लागू पडते. "हां गा : तुमचें रहस्य कीं : मा आपुलें रहस्य : तें आणिकाप्रति प्रकटिजे ना कीं" (आचार, १५५), 'अन्यकथने जाए' (आचार, १५६), 'हें शास्त्र कव्हणाप्रति न बोलावें' (आचारमालिका, २७) या सूत्रांच्या संदर्भात हे वचन घेतले पाहिजे, असे मला वाटते.

सारांश, 'हीराइ यूक्ति' अथवा 'विषय-व्यवस्थे'चा प्रश्न या दोनही गोष्टी, चक्रधरांचा वध झाला असता तर तो लीळाचरित्रात नमूद करण्याच्या बाबतीत, आड येत नाहीत, हे वरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल.

१०. वा. ना. देशपांडे यांचे मत

डॉ. तुळपुळे यांनी आपल्या मन्तव्याकरिता 'उत्तरापंथे जाणे' याचा अर्थ 'मृत्यू पावणे' असा केला आहे. १९६७ साली प्रसिद्ध झालेल्या 'लीळाचरित्र उत्तरार्ध : भाग २'च्या प्रस्तावने-तेही त्यांनी म्हटले आहे :—"श्रीचक्रधरस्वामींनी 'उत्तरापंथें बीजें केलें' या म्हणण्याचा अर्थही इतकाच, की त्यांचे ऐहिक जीवन संपले, ते मृत झाले. 'उत्तरापंथें जाणें' हा 'कैलासवासी होणे' या व इतर वाक्प्रचारांच्या सारखाच एक जुना वाक्प्रचार असून त्याचा अर्थ मृत्युवाचकच आहे. मृत्यूच्या कल्पनेतील अनिष्टता किंवा अशुभता टाळण्याचा तो एक पर्याय आहे, इतकेच." (पृ. २३)

ही शंका पहिल्याप्रथम (कै.) वा. ना. देशपांडे यांनी व्यक्त केली आहे. १९३९ साली प्रसिद्ध झालेल्या आपल्या 'स्मृतिस्थळा'च्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात :--"स्मृ. १ ते ४ आणि ६ व ९ यांवरून चक्रधरास लौकिक मृत्यु आला की काय, असे वाटते" (पृ. २१). चक्रधरांचे उज्जयिनीस असणे याला त्यांनी 'किंवदन्ति', 'अफवा' असे म्हटले आहे. यावरून, चक्रधरांचा लौकिक मृत्यू झाला असे देशपांडे यांचे मत होते, असे वाटणे स्वाभाविक आहे.

पण, "स्मृ १९२ मधील तोतया तो विद्यमान असल्याचीच खूण सांगतो" (पृ. २१) हे त्यांचे वाक्य, चक्रधरांचा लौकिक मृत्यू झाला हे त्यांना मान्य नसावे, असे दर्शविते. "लीळाचरित्राच्या सर्व पाठांत चक्रधर अखेरीस 'उत्तरा पंथें' गेल्याचा वृत्तांत आला आहे. मात्र काही पाठांत रामदेव यादवाने वेलापूर (जि. अहमदनगर) येथून चक्रधरास नेऊन देवगिरीत ठार केले, पण तो लगेच जिवंत झाला, व 'उत्तरा पंथें' गेला अशी यापूर्वीची अद्‌भुत हकीकत आली आहे... लीळाचरित्राच्या दोन पाठांतील या भिन्न-व एकातील असंभवनीय-वृत्तांताची चिकित्सा करण्याचे हे स्थळ नव्हे. दोन्ही पाठांत चक्रधर शेवटी 'उत्तरा पंथें' गेल्याची हकीकत आलेली असल्यामुळे 'स्मृ स्थ.'त तिचा प्रतिध्वनि उमटावा, हे अगदी साहजिक आहे, इतकेच मला तूर्त दाखवावयाचे आहे" असेही देशपांडे यांनी म्हटले आहे (प्रस्ता. पृ. २२). यावरून, वा. ना. देशपांडे यांच्या मते, दोन गोष्टी स्पष्ट होतात :--

(१) चक्रधरांना ठार केल्यानंतर ते लगेच जिवंत झाले ही घटना **असंभवनीय** आहे. व

(२) दोन्ही पाठांत चक्रधर शेवटी 'उत्तरा पंथें' गेल्याची हकीकत आहे.

['स्मृतिस्थळा'च्या दुसऱ्या आवृत्तीत, "नेने-संपादित 'लीळाचरित्र', उत्तरार्ध, ली. ५०४ मध्ये चक्रधराच्या वधाचा उल्लेख नाही" हे वाक्य देशपांडे यांनी जास्तीचे लिहिले आहे. (स्मृ. स्थ., आ. २ री (१९६०), पृ. २३)].

पण, वा. ना. देशपांडे यांना, मृत्यूनंतर जिवंत होणे ही घटना 'असंभवनीय' वाटत असली तरी, व लीळाचरित्राच्या दोनही पाठांत चक्रधर शेवटी 'उत्तर पंथें' गेल्याची हकीकत त्यांना आढळलेली असली तरी, चक्रधरांचा लौकिक मृत्यू झाला की काय, ही शंका त्यांनी व्यक्त करून ठेवलेली असल्यामुळे, चक्रधरांच्या मृत्यूच्या बाबतीत व्यक्त झालेले हे एक **शंकारूप** मत, असे मानावयास हरकत नाही. देशपांडे यांचे हे मत नसावे, असे वर दर्शविलेच आहे. इतकेच नव्हे तर, चक्रधरस्वामी 'उत्तरा-पंथे' गेले, म्हणजे ते जिवंत होते व जिवंतपणीच उत्तरेकडे गेले, असेच देशपांडे यांना सुचवावयाचे आहे, ['स्मृतिस्थळा'च्या दुसऱ्या आवृत्तीत "नेनेसंपादित 'लीळाचरित्र', उत्तरार्ध, ली. ५०४ मध्ये चक्रधरांच्या वधाचा उल्लेख नाही" हे जे जास्तीचे वाक्य त्यांनी लिहिलेले आहे त्यावरूनही त्यांचे हे मत सूचित होते].

तथापि, चक्रधरांना लौकिक मृत्यू आला असावा की काय, ही शंका वा. ना देशपांडे यांनीच प्रथम व्यक्त केली, हेही खरेच आहे. डॉ. तुळपुळे हे, चक्रधरांना 'लौकिक' मृत्यू आला असे मानत नाहीत. वधाने चक्रधर मृत्यू पावले, असे ते म्हणतात. अर्थात, चक्रधरांच्या मृत्यूच्या बाबतीत, 'चक्रधरांना लौकिक मृत्यू आला' हे जे तिसरे मत डॉ. कोलते यांनी नोंदलेले आहे ('युगवाणी', नोव्हें. डिसें.' ८१) ते आता 'तिसरे' नसून चौथे ठरते.

११. "**आतां...उतरापंथें गमन**"

डॉ. तुळपुळे यांनी "चक्रधर मरण पावले, अर्थात त्यांचा वध होऊन मरण पावले आणि तेथेच त्यांच्यापुरते सर्व संपले" असे म्हटले आहे; व याकरिता त्यांनी 'उतरापंथे जाणे' म्हणजे 'मृत्यू पावणे' हा अर्थ केला आहे. पण, हा अर्थ खुद्द चक्रधरांनाच मान्य नाही. कारण, आपण 'उतरापंथें गमन' करणार असे चक्रधरस्वामी म्हणाले, व ते कशाकरिता करणार हेही त्यांनी आउसेला सांगितले. "गोसावी आउसातें म्हणीतलें : 'आतां हें म्लेच्छामध्यें असैल : **उतरापंथें गमन** : तयाचेयां बाजां सुपवतीयां वरि नीद्रा कीजैल' तवं आउसीं म्हणीतलें 'जी जी : जगन्नाथा : तैसें ना कीजो जी' : सर्वज्ञें म्हणीतलें 'पोरें हो एणें काइ तूमचेंचि करावें : अनंता जीवाचिया

सातरिया पसरलिया असेति तयातें उधरिता काइ आणिकु देवो असे' " (ली. च. उत्त. भा. २, पृ. १३४, तुळपुळे–प्रत)

–या लीळेत चक्रधरांनी उत्तरापंथे जाण्याचा आपला निश्चय, व तेथे जाण्याचा आपला उद्देश हे अगदी स्पष्ट सांगितले आहेत. "अनंत जीव उद्धाराकरिता तळमळत पडले आहेत. त्यांचा उद्धार करणारा (माझ्या व्यतिरिक्त) अन्य देव कोण आहे?"– त्यांच्या उद्धाराकरिता आम्ही उत्तरापंथे गमन करणार, असे चक्रधरस्वामी म्हणतात. 'उत्तरापंथे जाणे' म्हणजे 'मृत्यू पावणे' हा अर्थ येथे यत्किंचित् तरी लागू पडतो का? तसा अर्थ करणे म्हणजे चक्रधरस्वामींच्या (वरील लीळांतर्गत) वचनाला व उद्दिष्टाला हरताळ फासणेच होय!

१२. सूत्रपाठातील 'उत्तरापंथ'

चक्रधरस्वामींची वचने म्हणून जो ग्रंथ मानण्यात येतो तो 'सूत्रपाठ' 'उत्तरापंथा'च्या बाबतीत काय सांगतो?– सूत्रपाठात 'उत्तरापंथीं: तंत्रशेषु वर्ते'(विचार, ९६) असे एक वचन आहे. या वचनाचा सरळ अर्थ, 'उत्तरापंथात तंत्रमार्ग अस्तित्वात आहे' असा होतो. या सूत्राचे विवेचन करताना विचारस्थळकार म्हणतात –

"तंत्र म्हणिजे: एक प्रकरण: शेष तेथीचें काही एक:। उतरापंथी वर्तति तें कां पां: नां अभ्यास: मंत्र: अव्हान: विधान: उपास्ति असे: म्हणौनि कांहीं मंत्रकार्ये वर्ते:" (विचारस्थळ) –म्हणजे उत्तरपंथात तंत्र–प्रकरणाचा काही भाग अजून आहे; व अभ्यास, मंत्र, अ(आ)व्हान, विधान, उपास्ति या साधनांनी व काही मंत्रकार्ये यांनी तो भाग तेथील उपासकांनी अस्तित्वात ठेवला आहे.

चक्रधरांच्या वरील वचनात व विचारस्थळकारांच्या त्या वचनाच्या स्पष्टीकरणात 'उत्तरापंथ' हा शब्द आलेला आहे व त्याचा अर्थ विशिष्ट प्रदेश, विशिष्ट भूभाग असा होतो. अर्थात, 'उत्तरापंथे जाणे' म्हणजे त्या विशिष्ट प्रदेशाकडे जाणे, त्या भूभागाकडे जाणाऱ्या मार्गाने प्रयाण करणे, हा अर्थ चक्रधरांच्या वचनावरून व विचारस्थळकारांच्या स्पष्टीकरणावरून निष्पन्न होतो.

'हिमालयात बदरिकाश्रमाजवळून स्वर्गाचा मार्ग सुरू होतो. त्या स्थानाला 'उत्तरापंथ' हे नाव आहे' असे डॉ. कोलते म्हणतात ('युगवाणी', नोव्हें–डिसें. ८१). अर्थात, 'उत्तरापंथे जाणे' म्हणजे हिमालयाकडे किंवा हिमालयातील बदरिकाश्रमाकडे प्रयाण करणे. 'मृत्यू स्वीकारणे' हा लाक्षणिक अर्थ या ठिकाणी नाही. जिवंतपणे हिमालयाच्या किंवा बदरिकाश्रमाच्या मार्गाने जाणे (व तेही पायी चालत जाणे) हाच अर्थ या ठिकाणी आहे. चक्रधरांनी व महानुभाव ग्रंथकारांनी याच अर्थाने हा वाक्प्रचार वापरलेला आहे.

चक्रधरांनी उत्तरापंथे गमन केले, म्हणजे चालत चालत ते उत्तरदिशेकडे गेले याला महानुभाव चरित्रग्रंथ, काव्यग्रंथ, भाष्य–महाभाष्यग्रंथ इत्यादींत अनेक आधार सापडतात. याचे सविस्तर विवेचन मी माझ्या "चक्रधरांचे शेवटचे प्रकरण" या लेखात केलेच आहे ('युगवाणी', फेब्रु. मार्च ८३). इथे त्याची पुनरुक्ति न करता केवळ एकच उल्लेख सादर करतो:—

चक्रधरांच्या 'उत्तरापंथे गमना'संबंधी 'विचारमाळिकामहाभाष्य'कार म्हणतात—

"गोसावी बीजे का केले:...एवं उत्तरापंथीच्याना दर्शन...आन उत्तरापंथीचीयाना दर्शन द्यावयाचे होते: म्हणौन गोसावी बीजे केले: आता तर कोण्या काळी...आता म्हणजे येथोनी बीजे केलेंया उपरी...एथोनी म्हणजे महाराष्ट्रामधुनी: बीजे केलीया म्हणजे गोसावी गमन केलीया: उपरी म्हणजे नंतर..."

—विचारमाळिका–महाभाष्य
(संपा.–मा. का. पंजाबी) पृ. २१९.

वरील उल्लेखावरून, चक्रधरस्वामींनी उत्तरापंथे गमन कशाकरिता केले हे तर स्पष्ट होतेच, पण त्यांनी ते कशा रीतीने केले यावरही प्रकाश पडतो. महाराष्ट्रातून उत्तरेकडे ते चालत गेले हा यातला अर्थ आहे. 'सह्याद्रिवर्णनकारां'नी तर "कवणें मार्गे बीजें केलें असे" (४४४), "चरणचारी चालतु असे" (४४५), 'तो श्रीचरणचारी वाटे: तया खूंपती हरळगोटे' (४४७)—असे स्पष्टच म्हटले आहे.

—आणि उत्तरेकडे जात असतानाच, म्हणजे 'उत्तरापंथे गमन' करीत असतानाच चक्रधर-स्वामी उज्जयिनीला चाटचांना भेटले, व त्यांच्या-बरोबर 'हें पुसत होतें ऐसें सांघावें' असा भावपूर्ण निरोपही त्यांनी आपल्या शिष्यांना पाठविला.

अर्थात, 'उत्तरापंथे जाणे' म्हणजे उत्तर दिशेला जाणे, उत्तरेकडे असलेल्या हिमालयाच्या किंवा बदरिकाश्रमाच्या मार्गाने गमन करणे हा अर्थ होतो, हे अगदी उघड आहे. 'मृत्यू पावणे' हा लाक्षणिक अर्थ इथे मुळीच होत नाही. चक्रधरांनी 'उत्तरापंथे गमन' केले म्हणजे ते उत्तर दिशेकडे (हिमालयाकडे) चालत गेले.

१३. उत्तरापथ : उत्तरदिक्स्थप्रदेश

'उत्तरापथ' नावाचा विशिष्ट भूप्रदेश होता, इतकेच नव्हे तर प्राचीन भारतवर्षाचा तो एक प्रादेशिक विभाग होता याला प्राचीन ग्रंथांत अनेक आधार आढळतात. मनुस्मृतीत "हिमवद्विन्ध्य-योर्मध्यं यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः" ।।[१] (-हिमालय व विंध्यपर्वत यांच्यामधील व सरस्वतीनदी गुप्त झाली त्या स्थानाचे पूर्वेस आणि प्रयागाच्या पश्चिम बाजूस असणाऱ्या प्रदेशास मध्यदेश असे नाव आहे)-असा उल्लेख आहे. या मध्यदेशाच्या उत्तरेला असलेल्या प्रदेशाला 'उत्तरापथ' व दक्षिणेला असलेल्या प्रदेशाला तेव्हा 'दक्षिणापथ' म्हणत असावेत. एका बौद्ध जातकात, 'काही घोडे-व्यापारी उत्तरापथा-हून वाराणशीला आले होते' असा उल्लेख आहे.[२] यावरून, 'उत्तरापथा'चा प्रदेश काशी-राष्ट्राच्या (ज्याची राजधानी बनारस होती) उत्तरेकडे होता असे स्पष्ट दिसते.

महाभारतात "उत्तरापथजन्मानः कीर्तयिष्या-मितानपि । यौनकांबोजगांधाराः किरातावर्बरैः सह[३]" ।। (-आता उत्तरापथामध्ये जन्म पावणारे. नरकगामी लोक सांगतो, ऐक. यौन, कांबोज, गांधार, किरात आणि बर्बर हेच ते लोक होत) असे म्हटले आहे. भागवतातही "करूपान्मानवादासन् कारूपाः क्षत्रजातयः । उत्तरापथगोप्तारो ब्रह्मण्या धर्म-वत्सला :।।"[४] (-मनूच्या करूपनामक पुत्रापासून पुढे कारूष नावाचा क्षत्रियवंश झाला. या वंशा-तील पुरुष ब्राह्मणांचे वाली आणि धर्मावर प्रेम करणारे असून त्यांनी उत्तरेकडील प्रदेशावर राज्य केले) असे म्हटले आहे. भागवताप्रमाणेच वायु-पुराण[५], विष्णुपुराण[६], ब्रह्मांडपुराण या पुराण-ग्रंथांतही 'उत्तरापथा'चा उल्लेख आढळतो. स्थान्वीश्वरचा राजा प्रभाकरवर्धन याने आपला मुलगा राज्यवर्धन याला 'उत्तरापथा'तील हूणांच्या राज्यावर स्वारी करायला पाठविले, असे बाणभट्टाने 'हर्षचरिता'त लिहिले आहे[७] यावरून, 'उत्तरापथ' म्हणजे हिमालयाचा उत्तर-पश्चिम भाग (ज्यात पंजाब, काश्मीर आणि वायव्यसरहद्द-प्रांत यांचा अंतर्भाव होता) होय, असे दिसते. राजशेखराच्या 'काव्यमीमांसे'तेही 'उत्तरापथा'चा उल्लेख आहे. "तत्र वाराणस्याः परतः पूर्वदेशः... माहिष्मत्याः परतो दक्षिणापथः देवसभायाः परत :पश्चाद्देश :...पृथूदकात्परत उत्तरापथः"[८] असे तो म्हणतो. म्हणजे पृथूदकाच्या पश्चिमेला 'उत्तरापथ' आहे असे राजशेखर म्हणतो. जेथे सरस्वतीनदी गुप्त होते त्याच्या पश्चिमेला 'उत्तरा-पथ' आहे असे मनूचे धर्मशास्त्र आणि वसिष्ठ व बौधायन यांची धर्मसूत्रे सांगतात. यावरून असे दिसते की, भारतवर्षाचे प्रारंभी तीन प्रादेशिक विभाग असावेत. त्यांपैकी मधला भाग तो मध्यदेश, उत्तरेकडला भाग तो उत्तरापथ, व दक्षिणे-कडील भाग तो दक्षिणापथ. या प्रदेशांच्या मर्यादा प्राचीन ग्रंथांत निरनिराळ्या आढळत असल्या व त्या निरनिराळ्या काळात कमी जास्त होत

१. म. स्मृ. २-२१.
२. Jātakas (ed.-Cowell), II, 287, 15.
३. महाभारत, शांतिपर्व, २०७-४३.
४. भागवत, ९-२-१६.
५. वा. पु., उत्तरार्ध, २६-१० (लक्ष्मीवेंकटेश्वर स्टीम प्रेस-प्रत).
६. वि. पु. ४-२-१३.
७. हर्षचरित, उछ्वास ५ /'Harshacharita' (BSPS. LXVI), P. 210.
८. काव्यमीमांसा (G. O. S. ed.), PP. 93-94.

असल्या तरी 'उत्तरापथा'त हिमालयाची उत्तुंग शिखरे असलेला त्याचा 'अत्युत्तर' भाग अंतर्भूत होत होता यात मात्र शंका नाही. बद्रिकेदार, गंगा-यमुना यांची उगमस्थाने, गंधमादन पर्वत याच प्रदेशात आहेत. चक्रधरांनी 'उत्तरापंथें गमन' केले म्हणजे याच प्रदेशाकडे मार्गक्रमण केले.

१४. 'म्लेच्छामध्यें असैल'

गांधार (अफगाणिस्थान) प्रदेशाचाही अंतर्भाव 'उत्तरापथा'त होत असे.[९] महाभारताने तर 'गांधारा'बरोबरच 'यौन' व 'कांबोज' यांचाही अंतर्भाव या विभागात केला आहे.[१०] त्यामुळे, 'आतां हें म्लेच्छामध्यें असैल: उत्तरापंथें गमन' या चक्रधरांच्या उद्‌गारातील 'म्लेच्छामध्यें असैल' या शब्दांनाही विशिष्ट अर्थ प्राप्त होतो.

१५. उत्तरापथ = उत्तरेकडील मार्ग

'उत्तरापथ' किंवा 'उत्तरापंथ' याचा सरळ अर्थ उत्तरेकडील मार्ग असा होतो. आणि 'उत्तरापथ' हा शब्द मूळात उत्तरेकडील मार्ग याच अर्थाने अस्तित्वात आला असावा. 'उत्तरपथ' हा मूळात भारतवर्षाच्या उत्तरेकडील व्यापारी महामार्ग असावा.

उत्तरापथ किंवा उत्तरापंथ म्हणजे उत्तर दिशेचा मार्ग व दक्षिणापथ किंवा दक्षिणापंथ म्हणजे दक्षिण दिशेचा मार्ग या अर्थाने हे शब्द 'लीळाचरित्रा'तही आलेले आहेत. लीळाचरित्राच्या काही पोथ्यांत पुढील लीळा आहे :—

घोडाचोळीशीष्यां सांगातु : ॥

घोडाचोळीचे सीष्य : ऐसे उत्तरापंथाकडौनि आले : गोसावी ऐसे **दक्षीणापंथाकडौनि** वीजें करिताति : वाटेमध्यें भेटि जाली : तीहीं पूसीले : "गोसावी कवणीयेकडे जाती ? :" सर्वज्ञें म्हणितलें : "हे ऐसें जाइल उत्तरापंथाकडे :" तीहीं भणितले : "जी जी : गोसावी **दक्षीणा**पंथाकडे चालावे : आम्ही कीकींदपर्वतासि जात असो : तेथ आमचे घोडाचोळी आसती : तेथ सीधसाधक पूरूप आसति : बरवी वनस्थळी आसती : घोडेयाएव्हडे वान्नर असती : वाळी-सुग्रीवांची दुर्गे : बरवीं उदकें : बरवीं कपाटें : कोहकें : तेथ गोसावी चालावें जी : " गोसाव्यासि रसु भरला : तेयासांगाते रीगाले : गोसावी आपुलें पाणीपात्र करीति : ते चाटनी करीती... ॥२९॥

—ली. च. पूर्वार्ध (हस्तलिखित प्रत)

वरील मजकुरात 'उत्तरापंथ' व 'दक्षिणापंथ' हे शब्द आलेले आहेत ('उत्तरापथ' व 'दक्षिणापथ' असेही पाठभेद आढळतात)— आणि त्यांचा अर्थ 'उत्तरदिशेचा मार्ग' व 'दक्षिण दिशेचा मार्ग' असा होतो. 'उत्तरपंथाकडौनि आले', 'दक्षिणपंथाकडे चालावे' म्हणजे ते (घोडाचोळीचे शिष्य) उत्तरदिशेच्या मार्गाकडून दक्षिणदिशेच्या मार्गाने जात होते,—अर्थात, उत्तरदिशेचा मार्ग तो 'उत्तरापंथ' व दक्षिणदिशेचा मार्ग तो 'दक्षिणापंथ' हे अर्थ येथे उघड आहेत. त्यामुळे, 'उत्तरापंथे जाणे' म्हणजे मृत्यू पावणे नव्हे, तर उत्तर दिशेच्या मार्गाने जाणे होय. "हे ऐसें जाइल उत्तरापंथाकडे" असे चक्रधरस्वामी म्हणतात. म्हणजे 'मी मृत्यू पावणार आहे' असे का त्यांना म्हणायचे आहे ?— 'मी असा उत्तर दिशेच्या मार्गाने जाईन' असेच चक्रधरस्वामींना म्हणायचे आहे. "आतां... 'उत्तरापंथें' गमन" या चक्रधरांच्या उद्‌गारांतही हाच अर्थ आहे. आणि त्याप्रमाणे चक्रधरांनी उत्तरापंथे प्रत्यक्ष गमन केलेही !

---

९. Uttarāpatha – Comprising Kasmir and Kabul. It is mentioned in the Guserawa inscription (JABS., XVII, PP. 492, 498).

—Nundolal Dey 'Geographical Dictionary of Ancient and Mediaeval India', P. 214.

A bilingwal Greek and Armenic inscription of the Maurya King Aśoka (C. 272–232 B.C.) has recenty been discovered in Afganistan which formed in ancient times a part of the Uttarāpatha division of Bhāratvarṣa.

—D. C. Sircar : 'Indian Ephigraphy', P. 39.

१० 'वराहपुराणा'तील 'लोहार्गल-माहात्म्य-वर्णना'त लोहार्गलतीर्थ हिमालयातील म्लेच्छांच्या प्रदेशात आहे, असे म्हटले आहे. ('म्लेच्छमध्ये वरारोहे हिमवंतं समाश्रितम्' – वराहपुराण, १५१/७–१०).

१६. उत्तरापथ = स्वर्गाचा मार्ग

'उत्तरापंथे जाणे' याचा आणखी एक अर्थ होतो. तो म्हणजे हिमालयात आपल्याला मृत्यू यावा या इच्छेने हिमालयात जाणे. गंगेच्या पाण्यात देह पडला तर मोक्ष मिळतो अशी पूर्वी भारतातल्या लोकांची श्रद्धा होती. 'गंगायां च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले' असे कूर्मपुराणा'त सांगितले आहे. 'गंगाद्वारे प्रयागे च गंगासागर-संगमे । सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥' असे 'विष्णुसंहिते'तही म्हटले आहे (८५-२८), तद्वतच, हिमालयात बदरिकेदार क्षेत्रात मृत्यू आला तर मनुष्य स्वर्गात जातो अशीही पूर्वी समजूत होती. वराह-पुराणातील 'बदरिकाश्रममाहात्म्या'त बदरिकाश्रमातील अनेक पवित्र स्थानांचा उल्लेख आलेला आहे (अ. १४१). बदरिकेदार, गंगायमुनांची उगमस्थाने, कैलास, गंधमादन पर्वत इ० पवित्र स्थानांचा अंतर्भाव प्राचीन 'उत्तरापथ' प्रदेशातच होता. उत्तरापथ म्हणजे स्वर्गाचा मार्ग असे ब्रह्मांडपुराणात म्हटले आहे (२ : २७ : १२४, ३ : ३ ४९) या मार्गाकडे किंवा या मार्गाने जाणे म्हणजे 'उत्तरापंथे जाणे'! पांडव शेवटी 'हिमवंता'त गेले म्हणजे याच मार्गाने गेले.

या मार्गाला 'उत्तरापंथ' असे 'अज्ञात लीळे'-तही म्हटलेले आहे. श्रीकृष्णाने पांडवांना "तुम्हीं **उत्तरापंथें** जावें: आम्हीं नीजभुवनासि जाउनि" असे 'सांघौनि पाठविल्या'चे वर्णन अज्ञात-लीळेतील 'श्रीकृष्णचरित्रा'त आहे (कोलतेसंपादित लीळाचरित्र, पृ. ७५०).

'उत्तरापंथे गमन' करण्याची प्रथा चक्रधरांच्या काळात होती याला लीळाचरित्रातलाच आणखी पुरावा दाखविता येतो. वामदेवाचा शिष्य आपल्या ब्राह्मणीला म्हणतो, "आतां धोत्र फाडुनिः डोइ बोडुनिः **उत्तरापंथे** जाइनः" (ली.च.उ. २९७, नेने-प्रत/ली.च उ. २, २८६). तीकवनाएकही म्हणतो, "गोसावी जरि ऐसें म्हणती: तरि मी डोइ बोडुनि धोत्र फाडुनि **उत्तरापंथें** जाए" (ली.च. भाग ३ रा, पूर्वार्ध, खंड २ रे, पृ. १०६, नेने-प्रत)...सर्वज्ञें म्हणीतलें: "हा गा : हा **उत्तरापंथें** धोत्र फाडुनि डोइ बोडुनि जाये तें निकें कीं हें सीधनाथु होए तें निके"?... (उपरनिर्दिष्ट लीळा)

माध्वसंप्रदायाचे प्रवर्तक श्री. मध्वाचार्य हे देखील शेवटी बदरिकाश्रमात गेले अशी समजूत माध्वसांप्रदायिकांमध्ये रूढ आहे,

यावरून, उत्तरापंथे जाण्याची प्रथा तेव्हा रूढ होती, आणि चक्रधरांनी तिचेच अनुसरण करून. उत्तरदिशेला गमन केले असे स्पष्ट दिसते.

१७. समारोप

उत्तरापंथे मार्गक्रमण करीत असता चक्रधर-स्वामी विंध्य पर्वतातील घाट चढताना पाल्हा डांगियाला भेटले, गंगातीरच्या चाटचांना भेटले, "आम्ही गोसावीयावरि ऐसीनि ऐसें आइकिलें होतें: तें साच जो?" यावर "आइकिलें तें साच कीं देखिलें तें साच?" असे वस्तुस्थितीदर्शक उत्तरही त्यांनी दिले. उज्जयिनीला त्यांचे काही दिवस 'अवस्थान' होते, तिथेही ते गंगातीरच्या चाटचांना भेटले. काही पोथ्यांतील उल्लेखानुसार, चक्रधरस्वामी उत्तरापंथे जात असताना सारंगपंडितानाही भेटले...

वध वा मृत्यू झाल्यानंतर मनुष्य (ईश्वरावतार असला तरीही) जिवंत होऊ शकत नाही. चक्रधरांचा वध झाला व तिथेच त्यांचे जीवन समाप्त झाले असे डॉ. तुळपुळे म्हणतात. पण, वरील सर्व उल्लेख काय दर्शवितात? चक्रधरांचा वध (वा मृत्यू) झाला असता व वधाने त्यांच्या जीवनाची इतिश्री झाली असती तर ते उत्तरापंथे कसे गेले असते? उज्जयिनीला त्यांचे 'अवस्थान' कसे राहिले असते? तिथे ते चाटचांना कसे भेटले असते? आणि आपल्या भक्तांना उद्देशून 'हें पुसत होतें ऐसें सांघावें' असा भावपूर्ण निरोपही त्यांनी कसा पाठविला असता?--हे सर्व, चक्रधरस्वामी जिवंत होते म्हणूनच घडले.

अर्थात, 'उत्तरापंथे जाणे' म्हणजे उत्तरदिशेला जाणे होय, आणि चक्रधरस्वामींचा वध (वा मृत्यू) झाला नाही, तर त्यांनी (पायी चालत चालत) 'उत्तरापंथे गमन' केले, असेच सिद्ध होते.

चक्रधरांचा वध झालाच नाही. त्यांचा महाराष्ट्रातील निवास त्यांच्या वधाने वा मृत्यूने नव्हे,--तर त्यांच्या 'उत्तरापंथे गमन' करण्यानेच संपला! □ □

दोन दीर्घकविता

हाक / अनुराधा पाटील

ऐकायचा नाही म्हणतांना ऐकला मी
तुझ्या रूपाने माझा आतला आवाज.
मला मोठं करून गेलं
एखाद्या क्षणासाठीच हे खरंखुरं जगणं.
आणि मन भरून आलं
हजारो फांद्यात विस्तारून
आभाळ पाहणाऱ्या झाडासारखं.
तशी तर सवयच होती मनाला
सगळ्याच अभावांची.
काय सांगावं, मग कसे काढले दिवस
कसं गेलं आयुष्य तुझ्याशिवाय....
मीच तर करत आलेय वेळोवेळी
स्वतःच स्वतःला पारखं.

पावसाच्या चारदोन थेंबांनी
खडकाळ माळावरही अंकुरावेत
कुठे कुठे गवताचे पोपटी तुरे,
अशी कोवळी तकाकी
तुझ्यामुळे मनाला लपेटतेय—
लपेटतो एक नव्हाळी भास.
मी नाकारत नाही काहीच.
काही दिलं—घेतलेलं, मनसुद्धा तुझं आहे
असं मी म्हणते—
बघ ना हलकीशी झुळूक होऊन
माझ्यापर्यंत पसरत येतात
तुझे वाऱ्यावर सोडून दिलेले
काही अबोल निःश्वास.

कालांतराने मी हे सारं
विसरून जाईन,
सारं अगदी सहज आहे,
म्हणतोस — पण मला अरे,
मी तरी कुठे आठवतेय ?
बर्फ पडणारे दिवस हिवाळ्याचे
असं उगीच आपलं म्हणायचं.
गोठवून टाकणारा बर्फाचा पाऊस
तर किती काळापासून....
— मी मनात साठवतेय.
गेलेल्या काय येणाऱ्या दिवसांचीसुद्धा
साधी सावलीही.

माझ्या आसपास नाही.
असे उजाड माझ्या मनाचे रस्ते.
पावलं जरा हळुवार टाक.
मला माहीत आहे
कधानेच कधी भरून येणार नाही
एखाद्या नात्याआधीची
आणि नंतरचीही निर्वात पोकळी.
पण असू दे
ओठांवर तुझ्या माझ्यासाठी
मग उजळत नेणारी
एक आपलीशी हाक.

□ □

ठसे, कवडसे/वळवंत धोंगडे

ओला अंधार उजळायचे
भाग्य नसते काजव्याचे
असतेही ते कुवतीबाहेरचे.
संगमरवरी दलदलीत
रुतून बसतात
स्वप्नं...झिंगून...
चढलेली नशा
उतरु नये
हाही इथे अट्टाहास
कथची पुनरावृत्ती झाली
की ठसठसतात
पुन्हा पुन्हा
ठसे कवडसे !

अमर अंधाराचे पडदे
कमानी होऊन रस्त्यावर
उभे राहतात
अन् दूरातले उदास मंद दिवे
साद घालतात
निळया काळया पहाडापलीकडे
लपलेल्या उजेडाची.
समाधीवर पांघरलेले
शब्द तोकडे असतात
वाट दाखवायला
महायात्रेतल्या अंतिम
प्रकाश नगरीची
नियतीच्या खोल दरीत
कोसळल्यावर
का खुणावतात हे
मृत्युगार
ठसे कवडसे ?

तुझ्या सर्व शापांच्या
लेण्या झाल्यात अंगावर
मनाचा नितळ तळ
वादळतो आहे
घनघोर वासांचं गढूळ
आवर्त घेऊन

अनिकेत पाखरं तुझ्या
श्वासांच्या निष्पर्ण
झाडावर सावली शोधतात
दिवसांना साक्षी ठेवून,
माझ्या अस्थिंना दिलासा
फक्त हे
ठसे कवडसे !

गर्भरेशिम गाठीखाली
दडपला गेलोय मी
सकाळच्या करुणामय
किरणांच्या राशीखाली
दडपला गेलोय मी,
मी त्यांची आठवण करीत नाही
मी त्यांना विसरतही नाही
चंद्रओलाव्याच्या शोधांत
प्रार्थनास्तोत्र होऊनही
जन्मांना कुठे अलग
होता येते
ह्या निळया काळया पहाडापासून
ठसे व कवडशांच्या ?

आप्त स्वकीय होवून
हे ठसे कवडसे
मुक्याने पिंगा घालीत राहतात,
कातर शपथ घालीत राहतात.
तरी तळांत निजलेले
श्वासांचे आवाज
कुठे पोचतात
काठापर्यंत ?
त्यांनाही छळत राहतात
'मी कोण'चे
अणकुचीदार
ठसे कवडसे !

काळाच्या बरोबर
श्वासांच्या पावलांनी
ही पाऊलवाट कोठे घेऊन
जाणार आहे ?
एक रानवट न्हिदम

तुडवत असतो
निळ्या पहाडांच्या
देशाकडे जातांना.
झिंग आणणाऱ्या
बेहोष धुनीत
वाऱ्याची सळसळ
कोणते अगम्य
गाणे गाते ?
असे पैलक्षितिजावरून
वेडावणारे
ठसे कवडसे.

गर्दी करून येणाऱ्या
ह्या ठसे कवडशांना
चेहरा आहे
तुझ्या अमूर्त अथांग
डोळ्यांचा.
काळ्या फुलांच्या देशापलीकडून
जेव्हा घनगंभीर पाऊस
देह भिजवून जातो
निथळते थेंब
काळे निळे.
काळे निळे
जीवाभावाचे सगेसोयती.
ठसे कवडसे.

□ □

ब्रह्मकमळ / लक्ष्मीकांत तांबोळी

हे नको फुलाचे जगणे
परिमळच जिवाला जाळी
वाऱ्यावर झुलत रहाणे
सुकण्याचा शाप कपाळी.

पाकळी पाकळी फुलता
मी अलगद तुटून जावे
अन् ब्रह्मकमळ होऊनी
एकदाच उमलून यावे !

□ □

अरुंधती / वाळकृष्ण वन्नोरे

मी गातो
गाईन निरंतर...
धार नसेल त्या धारेला
धृपद धमाराची
आधार एकाकी गर्द मृणाल वंधाचा
विदेही सांजवातीच्या
लगेच जिद्दीने....मरणाच्या
सरणाच्या सरहद्दीत
होऊन एक प्रकाश–पंख
अश्वत्थाच्या घरट्यातील...
जोवर अभ्राच्या आरपार
आकाश पाळण्यात
खाटल्यावर बुढीच्या
पालवते नीज,
काजळ–तीट भरलेली
दरेक नवागत तान्हुल्यासाठी
पुरवीत डोहाळे
न उगवलेल्या तारकांचे
झेलीन मनोगत
न पेलणाऱ्या उल्कांचे

□ □

बेभान / रजनी कविमंडन

हिरव्या पक्षांच्या सहवासांत
 झुळझुळता वारा
 रिमझिमता पाऊस
 सारा हिरवा प्रदेश

गीत गात–रुणझुणत्या पावलाने
 डोळाभर–डोळाभर
 त्यांना बघता–बघता
 मी बभान
 लकेरीवर लकेरी

पावले पोळू लागलीयत्
 मी बेभान
 लकेरीवर लकेरी
 लकेरीवर लकेरी

□ □

ईश्वर / पुष्पराज चित्ते

ईश्वरीय व्यामोहाचा एक काळा सूर्य
माझ्या मस्तकात अव्याहतपणे गरगरत असतो.
आणि त्याची कृष्ण छाया माझ्या मनाच्या
अज्ञात पातळीवर
पिसाट वर्तुळ-गतीने फिरत असते.

: चिकट लाळेत अडकून पडलेल्या किटाणूसारखा
मी पुनः पुन्हा वेढला जातोय
त्यांच्या क्रूर आंधळया आध्यात्मवादी जाणिवांनी,

: गळून पडाव्यात ताज्या गुलाब फुलाच्या पाकळ्या
जमीनीवर
तशा गळून पडतात माझ्या मोहरलेल्या मनाच्या
भौतिक संकल्पना.

आणि मी पुन्हा त्याच्या गूढ...रहस्यमय भोवऱ्यात
खेचला जातोय.
नि अखंडपणे गरगरत गरगरत राहतो.

□ □

ओमर्टा* / विजय कविमंडन

खूप घातले होते पाणी सुकणाऱ्या झाडांना
कळी एक माझ्यासाठी मनातून झुरली नाही.

उरात घेतली राख फुटून गेली छाती
परतीच्या वाटेवर वात एक जळली नाही

विभूति झाली खाक डोळे थिजून गेले
मंदिरात माझ्यासाठी हाक एक घुमली नाही.

कशास सावराव्या जखमा अनवाणी भ्रमंतीच्या
कुठे वसावे अशी जागा इथे उरली नाही.

धार पुन्हा लावावी गंजलेल्या आयुष्याला
याद अशी एक आता कुठे उरली नाही.

तसा नव्हतो बांधलेला शब्द पाळण्यास मी
पण किंकाळी ओठाथील बाहेर कधी फुटली नाही.

□ □

* प्रसंगी जीव देऊन गुप्तता पाळण्याचा एका टोळीतील कायदा.

गझल / लोकनाथ यशवंत

लढाईचे मैदान समोर येऊन ठेपले
आणि बंदुकीत बिघाड झाला.

तर्जनी लोखंडी ट्रिगरवर
पुढच्या हुकुमासाठी अस्वस्थ

तू तुझी ओली गझल कृपया यावेळी ऐकवू नकोस.
मी माझ्या यांत्रिक मेन्दूत मग्न आहे.
नाहीतर, संगीन तुझ्या पोटातून आरपार काढीन.

समय ओळखून वागणारा साथी यावेळी
मला हवा आहे.
या अटीतटीच्यावेळी गझल ऐकवून
खपली झालेली जखम सोलू नकोस.

बंदुकीतला दोष कसा दूर होईल
तेवढेच आपण तपासू या.

□ □

पूल / यादव देशपांडे

पुलावरून चालायचे असते हळुवार
लहान मुलांना देखील दुडुदुडु धावू द्यायचे नसते
तो दोन रस्त्यांना आपल्यामधे सांधत असतो—
त्याची शिवण उसवू द्यायची नसते

तो रट्टेघट्टे सोशीत असतो आपल्यासाठी.
'पूल उध्वस्त झाला, कोसळला'
हे ऐकायचे नसते

'सावधान पूल पुढे आहे'ची
पाटी दिसल्यावर
वाहनांनी आपली गति मंद करायची असते
व स्वारांनी त्याला वंदना देत देत पुढे जायचे असते.

आणि सांधता आलेच तर
मनामनातील अंतर सांधायचे असते.

पूल एक अटळ नियती
जीवनात एकदा तरी—
अपरिहार्य असतात पूल.
पूल पूल असतात
पुलांना पर्याय नसतात.

□ □

सलोखा / नंदकुमार शेंडगे

तुमच्या आयुष्याला लागलेले चकवे
दूर होणार नाहीत.
तुम्ही फिरत आहात ज्या वर्तुळाच्या परिघावरून
त्या वर्तुळात मी नाही.
तुमच्या डोळ्यांतली सनातन झाड
हिरवीगार असतीलही
त्यावर उगवून आलेल्या फुलांशी
माझे नाते नाही.
मी,
माझ्यातच
मला जन्म दिलाय
अंगभर शिशिर होऊन—
म्हणून माझा माझ्याशीच सलोखा ....
तुमच्या शब्दात फोफावलेली मृगजळाची अरण्ये
शोषताहेत माझे रक्त
आदिमकाळापासून
म्हणून,
मातीवर
तुम्ही कोरलेले माझे नावही
पुसून टाकण्याचा मी आटोकाट प्रयत्न करतोय...

□ □

ढ / जॅक्विस प्रेवर्ट
अनुवाद : मनोहर चिंतामणि वझे

तो आपल्या डोक्याने नाही म्हणतो
पण हृदयातून तो होय म्हणतो
ज्यावर त्याचे प्रेम आहे त्याला होय म्हणतो
पण तो गुरुजींना नाही म्हणतो
तो उभा आहे
त्याला प्रश्न विचारले जातात
सर्व समस्या पविन्ना घेतात
एकाएकी त्याला हसू फुटते
आणि फळ्यावरील
सर्व शब्द आणि आकडे
नावे आणि तारखा
वाक्ये आणि सापळ
तो सर्व मिटवून टाकतो
आणि गुरुजी धमकावत असूनसुद्धा
हुशार मुलांनी केलेल्या टवाळीत
दुर्दैवाच्या फळ्यावर
तो अनेकरंगी खडूंनी
आनंदाचा चेहरा चितारतो.

□ □

मी एक दीर्घ जांभई / सुनील शिनखेडे

मी म्हणजे एक दीर्घ जांभई
अबोल, कंटाळवाणी पण टवटवीत
जिच्या उमलण्याने सारेच हर्षभरित होतात
अन् मी फुलत जातो संथ, सावकाश डोळाभर.
मी कुलूपबंद दाराचा धनी
कुणाच्याही दारात कधीही उगवणारा.
मी एक प्रश्नचिन्ह अनेकांपुढचे
अन् अनेकांच्या अपेक्षांचे केंद्र भरवशाचे.
तिच्या हसऱ्या डोळ्यांचा हंगाम लुटणाराही मीच
अन् तिची ओंजळ रिती ठेवणाराही मीच
मी कुणाच्याच हाती न लागणारा, पाऱ्यासारखा
मी मलाच शोधत कित्येकदा हरवल्यासारखा.

म्हणावे कशाला कुणाला
आपले तसे सारेच जवळचे
दूर असूनही आभाळ कितीतरी जवळचे.
मी वेळी अवेळी त्याच्या कोसळलेपणात
स्वतःलाच सावरणारा
मी ढगासारखा पावसानंतरही
खिन्नपण एकटा उरणारा.
मी एक हुंदका आतल्याआत
माझ्याही नकळत उमाळा लपवीत
मी म्हणजे एक दीर्घ जांभई
अबोल, कंटाळवाणी पण टवटवीत.

□ □

॥ पुस्तके ॥

चार कविता संग्रह / वसन्त वाहोकार

व्यथाफुली

सुखदेव ढाणके हे विदर्भातील कवी. नव्या पिढीतली जी उल्लेखनीय नावं आहेत त्यापैकी महत्त्वाचे एक. ग्रामीण वातावरण आणि दलित पार्श्वभूमी लाभलेली त्यांची कविता तेवढ्यावरच न थांबता निखळ कविता म्हणूनही स्वतःचे सामर्थ्य दाखवून देते. दलित आणि तळागाळातील माणसाच्या वाट्याला येणारी वेदना ती ज्या ताकदीने उभी करते त्याच ताकदीने माणूस, माणसाचे मन, मनाचे पापुद्रेही ती उलगडून दाखविते.

अंधाराच्या ओंजळीत
पानामागून गळते पान
कुण्या यात्रेसाठी इथल्या
वृक्षांचे महाप्रमाण ?

अशावेळी मग आपोआप कवीचा डोळा झरू लागतो गायी निमूट जाव्या तसा. श्रावणातल्या मेघांमधून काजव्यांची राई उगवावी तसा आणि मग एक प्रार्थना उमटते,

गंध तुझ्या पावलांना
येवो फुलांच्या पहाटे

'व्यथाफुली', 'अचंवा', 'आली उशिरा सावली', 'वाजती दंवाचे पाय' अशा निखळ कविता हृदयाला हलकेच हात घालून जातात.

'व्यथाफुली'मध्ये वेदना आहे. आक्रोशही आहे पण या आक्रोशाची जात धावून जाणारी किंवा ऊर बडवून घेणारी अशी टोकाची नाही. आहे तो आक्रोश आणि खंत !

'साऱ्याच ह्या राहुट्यांनी
का तोडला माझा ळळा
अरे कुणाच्या चेहेऱ्यावरी
खोटेही नाही रडें'

किंवा 'ऋतू'सारख्या कवितेतून,

'हे दिवाळखोर ऋतू
आणि इथली ही बेजान हवा
रुजू दिले नाही त्यांनी माझे
येथे एकही झाड'

'व्यथाफुली' हा आकाराने छोटा पन्नासेक कवितांचा संग्रह. तरीही बाह्यरंग आणि अंतरंग दोन्हींनी आकर्षित करणारा. कवितेला स्वतःचा चेहेरा सापडला आहे आणि तो लक्षात राहावा इतका स्पष्ट आहे म्हणून पुढील प्रवासासाठी सदिच्छा आणि अधिक अपेक्षा देखील !

व्यथाफुली (कविता)
सुखदेव व्यंकटराव ढाणके
अभिनव प्रकाशन, मुंबई
पृष्ठे ५०, मूल्य ५ रु.

हुंदका

राजन गवस ह्यांचे नावही अगदी नव्या मंडळीत कथालेखक – कवी म्हणून उल्लेखनीय आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यात खेडेगावातच हा कवी राहतो आणि त्याच्या काव्यालाही ग्रामीण वातावरण आणि खेड्यातील जीवनातील चित्रणाचे रंग लाभले आहेत. विशेषतः ग्रामीण बोलीतून टिपलेली शब्दचित्रं तर अधिक गडद रंग उठवून जातात, उदा.

'आता आता म्हातारा वटून गेल्यासारखा बसून
दगडी डोळ्यांनी अंधार वेनत असतो
त्येला, पिकल्या पानांचं झाड
येवढाच एक दिलासा असतो'

मग आईबाप असेच भेटतात, 'थंड चुलीच्या गळ्यात हात आडकून बसलेला बाप', रिकाम्या पोटी पोटचं पोर गच्च आवळून धरून बसलेली

आई, घराच्या आढ्याचा हुंदका, ईटाळवाशीन बाईसारखी उभी असलेली झाडं, इत्यादि.

घर खुडूक बसलेलं असतं आणि घरातली पोर पदराला आलेली असते—

'थांबल्याली एक रात
पोर कुसवण झाली
तिच्या कळा पांघरूण
नदी भेगाळून गेली'

कवी महानोरांनी आपल्या काव्यात शेत-रानाचं पिवळंधम्म सोनं केलं. ती वाटही अनेकांना खुणावत गेली–काहींना जमले–काही वाट चुकत गेले. राजन गवसची अवस्था मात्र सावरून घेणारी दिसते.

पाडं मारता डूरक्या
ऊस कशानं हालला ?
गाठ चोळीची सुटली
आनी मोगरा फुलला...

'रानातल्या कवितांची आठवण हुंदका वाचताना झाल्याशिवाय राहात नाही, हे जितके खरे आहे, तितकेच वेगळा निसर्ग, वेगळया वाटेने जाण्याचे प्रयत्न, स्पष्टपणे जाणवतात हेही स्पष्ट आहे.

'कळा सोसतांना साऱ्या
माझी वाळली पापणी
आता दावणीची गाय
त्येच्यासाठी गाळं पाणी'

असा एक कप्पा वाटयाला घेतला तरी राजन गवस अधिक भरघोस आणि कसदार लिहू शकेल– एवढी खात्री 'हुंदका'मधून भेटते–हे नाकारता येत नाही.

हुंदका
राजन गणपती गवस
पारिजात पब्लिकेशन्स, पुणे
पृष्ठे ४०, मूल्य ८ रु.

संज्ञेच्या संधिप्रकाशात

'आता तिथे तेवत असतील
मेणवत्त्या,
भरून राहिली असेल
आकाशात, झाडांत, किरणात, पाण्यात
प्रार्थना'

विलास गितेंच्या ह्या ओळी ! नेमक्या शब्दांमधून अतिशय सूक्ष्म आणि तरल अनुभव व्यक्त करण्याची त्यांची ही लयमधुर अशी वृत्ती अनेकदा सुखावून जाते. लडिवाळ वाटते, मोरपिस हलकेच हृदयावरून फिरत जावे तशी !

हंस, प्रतिष्ठान, अनुष्टुभ, मराठवाडा या नियतकालिकांमधून विलास गितेंची कवीता महाराष्ट्राला परिचित झालेली आहे. त्यांचे काही ललित लेखन, त्यांचा व्यासंग आणि अभ्यासू वृत्तीची साक्ष पटविणारे राहिले आहे आणि अशा या कविमनाचे हे तेवढेच हृदयस्पर्शी असे हे शब्दबंध ! जाणत्याला आपसूक मोहात पाडणारे.

'उन निघून जातं
अपरिचित आगंतुकानं मुकाटयानं
निघून जावं अनुमतिविनाच, तसं
परिचितांना
त्यांच्या नजरांसह सोडून.'

किंवा 'मारवा' या त्यांच्याच कवितेत.

जेव्हा मनात
ऊन थोडे,
थोडा पाऊस
पाऊस थोडा
थोडे ऊन.

कवी निव्वळ शब्दांशी खेळतो, शब्दांच्या नजाकती करतो आणि फक्त रिझवित जातो असेही नाही. ह्या मर्यादाही तो तोडू शकतो-तोडतो आणि जिंकण्याची जिद्द बाळगूनच,

'रांगांतुनी घरांच्या शोधीत धर्मशाळा
हातातल्या डफांचा घुमवीत नाद गेलो'

खरे पाहाता विश्लेषण आणि चिकित्सेच्या नादात भरकटत जाऊन खऱ्या आस्वादाला पारखे होण्याची वेळ रसिकांवर येऊ नये. विलास गितेंची कविता ही आस्वादोत्तर थकव्याचे रीतसर निमंत्रण आहे आणि ते निमूट स्वीकारीत जावे. तरीही एक मात्र सांगितले पाहिजे की, कवितेत निखळ स्वच्छ आणि जिंकून घेणारे गिते गझल किंवा गीत लिहितात तेव्हा तेवढे निखळ स्वच्छ वाटत नाहीत. काहीतरी ओरखडे सुटून जावेत तसे ! एरव्ही त्यांच्या निव्वळ कवितेतून रसिकांना साद घालणारी करुणा, उदासी, आर्त

अनुक्रमणिका

साद विलोभनीय आणि जातिवंत अशीच आहे. मनात हलके हलके झिरपत जाणारी ही कविता, संज्ञेच्या संधिप्रकाशात !

संज्ञेच्या संधिप्रकाशात
विलास गिते
पारिजात पब्लिकेशन्स, पुणे
पृष्ठे ४० मूल्य ८ रु.

नार्सिसस !

नारायण पेडणेकर कवी या नात्याने प्रतिष्ठित नियतकालिकांमधून भेटलेले आहेत. तरीही त्यांची कविता ज्या वेगाने-ज्या वळाने रसिकांपर्यंत पोचायला हवी होती तशी पोचल्याचे दिसत नाही. तसे ते गेल्या कित्येक वर्षांपासून कविता लिहित आहेत, तरीही त्यांच्यानंतर आलेले अनेक नवे कवी (कवठेकर, कोळगावकर, बागवे, जांभळे) हे कवितेत अधिक ओळखीचे झालेले आहेत. काव्य-रसिकांची एखादी गोष्ट स्वीकारण्याची मर्यादा असू शकते नशीच काव्याची गुणवत्ताही असू शकते. पेडणेकर, मराठीच्या आजच्या कवितेत म्हणावे तितके ओळखीचे झालेले नाहीत.

'नार्सिसस' कवीला भेटला तो असा,

'नार्सिसस भेटतो मला या शहरी गर्दीत
कधी तो सुंसाटल्या मोटारीतून हात वर करतो, छद्मी हसत
तर कधी
गर्दीतच धक्का मारून, पुढे जातो वेगुमान !'

आणि मग नार्सिससची गर्दी वाढत जाते, गर्दीचे शहर होते, आपण कुरूप आहोत याचे भानही सुटते आणि विशेष म्हणजे याला अपवाद स्वतः कवीही नाही तो स्वतःही एक नार्सिससच !

उपरोधाची धार नार्सिससला लाभली आहे. 'न्हाविणीला आले न्हाण', 'कंत्राटाची मात्रा चढते', 'मला वाट द्या' या रचनांमधून ती लक्षात येते खरी, परंतु खोलवर जाऊन स्पर्शित नाही. कवी कुठेतरी कमी पडतो असे जाणवत राहाते.

'हाटामध्ये उभ्या उभ्याच
जागव हवि तर शिल्लक वाधा
वासुरी नको वाजव गाणे
ही तर इथली रोकड राधा'

किंवा न्हावीणीच्या न्हाणातून—

'न्हावीणीला आले न्हाण
नड उधाणली नि पटली थाण
रातोरात उरकले, हात धुतले,
परीट मी पण वस्त्रा वाण'

अशा ओळींमधून भेटणारी ही कविता सारखी अधुरी-निसटून चाललेली अशीच भेटते. पेडणेकर म्हणतात 'मरू घातलेल्या परमेश्वराचा श्वास चालू ठेवण्याचे कार्य या कवितेला करावयाचे आहे, परमेश्वर ठार मेल्याची खात्री पटली असतानाही केवळ नम्रतेपोटी हे विधान मी करीत आहे.' यावर मुद्दाम असे अधिक काय सांगावे ? रसिकांचे श्वास तरी अगदी व्यवस्थितपणे-जिवंत, निरोगी स्थितीत आहेत हे कवीला सांगावेसे वाटते.

नार्सिसस
नारायण पेडणेकर
कस्तुरीमृग प्रकाशन, मुंबई
पृष्ठे ५६ मूल्य १५

॥ परिचय ॥

सुधीर देव

रसीदी टिकट आत्मचरित्र

भारतीय ज्ञानपीठ पारितोषिक प्राप्त अमृता प्रीतम, मराठीत सरस अनुवाद केलेल्या ग्रंथामुळे मराठी वाचकांना परिचित झाल्या आहेत. त्यांचे हिंदी, पंजाबी भाषेत बरेच ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांचे मराठीत आलेले हे प्रथम पुस्तक असावे. चिंतनाचा संदेश आजन्म लिहिणे ही लेखकांना शिक्षा आहे हे जेव्हा त्या सांगतात तेव्हा त्यांच्या आत्मकथनात त्याचा प्रत्यय येतो. अतिरंजित वा आत्मप्रौढी मिरवणाऱ्या आत्मचरित्र प्रकारात हे आत्मचरित्र येत नाही. कमला दास, स्नेहप्रभा. यांची आत्मकथने त्या संदर्भात अभ्यासायला हवी आहेत.

ले.-अमृता प्रीतम, अनु.-मुरलीधर शहा
श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे
पृष्ठे १५४ मूल्य रु. २५
चित्रकार-कमल शेडगे

तनमनाच्या भोवऱ्यात : कादंबरी

शिवराम कारंथ हे कन्नड देशातील भारतीय ज्ञानपीठ पारितोषिकाचे मानकरी झालेले कलावंत. 'कज्जी' कादंबरी मराठी रसिकांना मराठीत वाचायला मिळाली. वाचन, देशोदेशीचे प्रवास, समाज निरीक्षण यातून लेखकाला जाणवले की स्त्री-पुरुषांचे प्रश्न एकाच मापाने मोजता येणार नाही. 'वेश्येचा संसार' यात समाजसुधारकाची वृत्ती होती. या कादंबरीतही 'वेश्या' व देहासंबंधीचा विषय हा आकर्षक वाटाणारा असला तरी मनुष्य हा नुसता पशूही नाही. मनोदेही आहे हे समर्थपणे स्पष्ट केले आहे. यातील जीवनविषयक तत्त्वज्ञान डोळसपणे अभ्यासावे.

लेखक–शिवराम कारंथ
अनु.–उमा कुलकर्णी
तोरणा प्रकाशन, पुणे
पृष्ठे १९२ मूल्य रु. ३५
चित्रकार–सुभाष अवचट

चाव्या ललित

कविता, ऑर्फियस, शिवा राणीच्या शोधात अशी कविता, कथा, प्रवास अशा साहित्याच्या अंगाने व प्रत्येक वेळी त्यांच्या अजब शैलीने सामोरे आलेले दिलीप चित्रे 'चाव्या'चे निमित्ताने बऱ्याच कालावधीने आले आहेत, प्रास प्रकाशनही वेगवेगळ्या प्रयोगांच्या संदर्भात प्रसिद्ध आहेत. एकवीस चाव्यांच्या जुडग्यात, नामदेव, मार्कोपोलो, चंगळवादी गांधीवादी, मराठी वाङ्मयाचा लैंगिक भावडेपणा असे सर्वव्यापी विषय असून एकेक लेख (आवरता) वाचकांना अस्वस्थतेबरोबरच अंतर्मुख करतो. इतके स्पष्ट व कडक लेख विचारवंतांनी मूळातून वाचावे व दिपुंशी झुंजावे.

लेखक–दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे
प्रास प्रकाशन, मुंबई
पृष्ठे ८६ मूल्य रु. २०

अभिनय कसा करावा

'फिल्म इंस्टिट्यूट ऑफ इंडिया'चे आद्य प्राचार्य हे ध्यानात घेण्यापूर्वी कुंकू, माणूस, शेजारी या सिनेमाद्वारे २–३ पिढ्यांपूर्वी परिचित झालेले अभिनेता गजानन जागीरदार. बोलपट प्रारंभानंतरच्या दहा वर्षांपासून सिनेसृष्टीशी व अभिनय कलेशी निगडीत असलेल्या व्यक्तिमत्त्वाकडून अभिनयाची, वारकाव्यांची शास्त्रशुद्ध माहिती देण्याचा अधिकार त्यांनी व्यवस्थित गाजविला आहे. अभिनय हा अतिकठीण रियाझ आहे. हे नवोदित अभिनय सम्राटांनी ध्यानी घेतले तरी पुरे !

लेखक–गजानन जागीरदार
इंडिया बुक कंपनी, पुणे
पृष्ठे १८६ मूल्य रु. ३५

संशोधन शलाका

महाराष्ट्रातील ख्यातनाम संशोधक आणि महानुभाव वाङ्मयाचे गाढे अभ्यासक डॉ. सुरेश म. डोळके यांचा "संशोधन–शलाका" हा संशोधनात्मक लेखांचा संग्रह अमेय प्रकाशनाने प्रकाशित केला आहे. प्रस्तुत संग्रहातील बहुतेक लेख त्यांच्या प्रसिद्धिकाळी वादविषय झालेले आहेत. अशा प्रकारच्या वादविषय ठरलेल्या प्रश्नांचा उहापोह करताना डॉ. डोळके यांच्या लेखणीला वेगळीच धार चढते. "आद्यकवी मुकुंदराज", "चक्रधरांचा वध झाला काय ?", "नरींद्राचा प्रतिभाविलास", "रामदासाची कविता : काही विचार", "नागपुरी बोली। भाषाशास्त्रीय अभ्यास" या लेखांकडे केवळ नजर फिरविली तरी देखील विषयाचे वैविध्य चटकन ध्यानात येते. गाढा व्यासंग, निकोप बुद्धिवादी दृष्टिकोण आणि चिंतनशीलता हे डॉ. डोळके यांच्या संशोधनात्मक लेखनाचे विशेष आहेत.

लेखक–डॉ. सुरेश डोळके
अमेय प्रकाशन, नागपूर
मूल्य ३० रु.

अनुक्रमणिका

श्री. ना. पेंडसे : हस्तलिखित आणि परिष्करणे

श्री. ना. पेंडसे यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या कादंबऱ्यांपैकी काही निवडक कादंबऱ्या आणि त्यांची मूळ हस्तलिखिते यांच्या तौलनिक अभ्यासावर आधारलेला प्रा. जयंत परांजपे यांचा संशोधनात्मक ग्रंथ "अमेय-प्रकाशन" या नागपुरातील प्रकाशन संस्थेने प्रसिद्ध केलेला आहे. लेखकाने व्यक्तिरेखा, कथा, रचना इ. अनेक पातळीवर केलेले बदल लक्षात घेऊन त्यानुरोधाने पेंडसेंच्या कादंबरीविषयीची आपली समज वाढेल काय हे पाहण्याचा प्रयत्न प्रा. परांजपे यांनी केला आहे. कादंबरी समीक्षेत हस्तलिखितांचा आधार घेऊन निष्कर्ष मांडण्याचा हा अभिनव प्रयत्न मराठीत तरी पहिलाच मानावा लागेल. प्रस्तुत ग्रंथात प्रा. परांजपे यांनी "एल्गार", "गारंबीचा बापू", "हत्या" आणि "कलंदर", "रथचक्र", "आक्टोपस" या कादंबऱ्यांची सूक्ष्मदर्शी समीक्षा सादर केलेली असून शेवटच्या प्रकरणात पेंडसे कादंबरीचे मूल्यमापन केलेले आहे.

लेखक-जयंत परांजपे
अमेय प्रकाशन, नागपूर.
मूल्य ३० रु.

□ □

साभार पोच

□ संशोधन शलाका / डॉ. सुरेश डोळके / अमेय प्रकाशन, नागपूर / तीस रुपये / पृ. १६४ □ मंथन / भाषा संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई / पृ. १०५ □ निंवोळ / निंवाकृष्ण ठाकरे / चेतश्री प्रकाशन, देशमुख चाळ, अमळनेर / वीस रुपये / पृ. १०० □ पुन्हा भेटू या / डॉ. सुरेंद्र बारलिंगे / चेतश्री प्रकाशन, देशमुख चाळ, अमळनेर / वीस रुपये / पृ. ९९ □ युगयात्रा / वसंत लुले, रमेश गुप्ता / वसुधा प्रकाशन, जोशीवाडी, सीतावर्डी, नागपूर १२ / चोवीस रुपये / पृ. १०८ □ दिशा आणि दृष्टी / वा. ह. कल्याणकर / युगकर्ता प्रकाशन १३ शिवनेरी सेक्टर, सिडको, औरंगाबाद / वीस रुपये / पृ. १०० □ माळझरे / वा. ह. कल्याणकर / युगकर्ता प्रकाशन, औरंगाबाद / दहा रुपये / पृ. ३२ □ क्रांतीनंतरचा क्युबा / माधव गडकरी / श्रीविद्या प्रकाशन, शनिवार, पुणे ३० / पंचेवीस रुपये / पृ. १०८ □ असा दिवस उजाडतो, असा दिवस मावळतो / सं. उमाकांत ठोमरे / श्रीविद्या प्रकाशन पुणे / २७ रु. ५० पै. / पृ. १२६ □ शालजोडी / मं. वि. राजाध्यक्ष / मौज प्रकाशन गृह, खटाववाडी, मुंबई ४ / पंचेचाळीस रुपये / पृ. १८० □ गुरुचरित्र / गुरुनाथ सावंत / मौज प्रकाशन गृह, खटाववाडी, मुंबई / अठरा रुपये / पृ. ११६ / एन्कीच्या राज्यात / विलास सारंग / मौज प्रकाशन गृह / २१ रु. ५० पै. / पृ. १८३ □ व्यथा पांचालीची / स. रा. मस्के / सौ. कमल मस्के, खंडाळा, ता. साकोली, जि. भंडारा / पंधरा रुपये / पृ. ७२ □ संगीत इंद्रधनू / सौ. सुलभा ठकार / संगत प्रकाशन ४७, मुरारजीपेठ, सोलापूर / दहा रुपये / पृ. ५० □ अंगार आणि शृंगार / ज्ञानेश वाकुडकर / सूर्य प्रकाशन १८९, गणेशनगर, नागपूर ९

।। साहित्य सूची ।।

युगवाणी : मे–जून १९८३ ते नोव्हें.–डिसेंबर १९८३ / संकलन केशव जोशी

कथा–ललित

कोरे श्रीकांत	दान	पृ. ४	जुलै/ ऑगस्ट १९८३
गाडे रमेश दा.	दोन कथाचित्रे	पृ. २९	नोव्हे./डिसेंबर १९८३
गोडबोले जगदीश	विश्रामगृहातील टिपणे	पृ. ३०	सप्टें./ऑक्टोबर १९८३
जोशी सुधाकर	एक सूत्र एकनाथ	पृ. ४	मे/जून १९८३
टेंगडी ना. बा.	गाईड	पृ. ६७	सप्टें./ऑक्टोबर १९८३
तल्हार मनोहर	एक शून्य आणि एक दोन तीन	पृ. ५६	जुलै/ऑगस्ट १९८३
,,	कॅन्सल	पृ. ३७	सप्टे./ऑक्टोबर १९८३
देशमुख राम	आश्विनी मृग	पृ. २१	जुलै/ऑगस्ट १९८३
वर्दापूरकर प्रवीण	बिहाइन्ड द् न्युज	पृ. ३४	मे/जून १९८३
भावे निलिमा	हरवलेला	पृ. १९	सप्टें./ऑक्टोबर १९८३
पाटील पद्माकर	खेळ	पृ. २२	मे/ जून १९८३
मुजावर बशीर सा.	मीही एक अनेक	पृ. ४	नोव्हे./ डिसेंबर १९८३
शहाणे मनोहर	चित्र, काळोख आणि पाऊस	पृ. ४१	नोव्हे. /डिसेंबर १९८३
शेवडे इंदूमती	नो मोअर फ्लावर्स	पृ. ४	सप्टें./ ऑक्टोबर १९८३
सप्रे मनोहर	चार विरामचिन्हे	पृ. ८१	सप्टें./ऑक्टोबर १९८३

कविता–दीर्घ कविता

अमदाबादकर अनंत	दोन कविता	पृ. १८	मे/जून १९८३
	वस्तीच्या आसपास	पृ. ६७	जुलै/ऑगस्ट १९८३
	शरीर हे किती कोवळे	पृ. ७६	सप्टें./ऑक्टोबर १९८३
,,	पाऊस	पृ. ५१	नोव्हें./डिसेंबर १९८३
इनामदार कल्याण	हंगाम माणसांचा	पृ. ७७	सप्टें./ऑक्टोबर १९८३
,,	एक अभंग	पृ. ४२	नोव्हें./डिसेंबर १९८३
कपूर डब्ल्यू.	कविता	पृ. ६७	जुलै/ऑगस्ट १९८३
कामत प्रतिमा	पावसाच्या कविता	पृ. ७८	सप्टें./ऑक्टोबर १९८३
कावळे श्रीपाद गंगाधर	कळत नाही	पृ. ७९	सप्टें./ऑक्टोबर १९८३
,,	भान असू दे	पृ. ५०	नोव्हे./डिसेंबर १९८३
कुळकर्णी कवठेकर नारायण	पूर	पृ. ४९	नोव्हे./डिसेंबर १९८३
केळकर गोविंद	आरसे	पृ. ७७	सप्टें./ऑक्टोबर १९८३
खरात प्रकाश	शीतगृह	पृ. १८	मे/जून १९८३
	प्रगाढ काळोखाच्या कुशीत	पृ. ७९	सप्टें./ऑक्टोबर १९८३
गिरी उ. रा.	दोन कविता	पृ. ४८	नोव्हें./डिसेंबर १९८३
घोडे निठकंठ	अवशेष	पृ. ८०	सप्टें./ऑक्टोबर १९८३
चित्ते पुष्पराज	जुलूम	पृ. ६९	जुलै/ ऑगस्ट १९८३

लेख–संशोधन

कोलते वि. भि.	डॉ. डोळके आणि 'चक्रधराचे शेवटचे प्रकरण'	पृ. २९	जुलै/ऑगस्ट १९८३
"	" " "	पृ. १०	नोव्हें./डिसेंबर १९८३
जोशी ना. ग.	कालियादमन कथा : व्यापक कला संदर्भात	पृ. १०	नोव्हे/डिसेंबर १९८३
ठेंगडी ना. वा.	गुरुचरित्रातील सायंदेव	पृ. १६	जुलै/ऑगस्ट १९८३
परांजपे जयंत	विलियम फॉकनर (पूर्वार्ध)	पृ. ६१	मे/जून १९८३
	विलियम फॉकनर (उत्तरार्ध)	पृ. ७	जुलै/ऑगस्ट १९८३
"	हेमिग्वे	पृ. ३५	नोव्हें./डिसेंबर १९८३
पाटील मृणालिनी	पांडुरंग सांगवीकरसाठी...	पृ. ५३	मे/जून १९५३
वाकोडे मधुकर	दंडार (पूर्वरंग) मौखिक संहिता	पृ. ४७	मे/जून १९८३
शेवडे इंदुमती	जॉन मास्टर्स व त्यांचा भारत	पृ. २४	जुलै/ऑगस्ट १९८३

टिपणे–चर्चा–भाषणे

कुळकर्णी द. भि.	बीजग्रंथाचा अभ्यास	पृ. ४८	जुलै/ऑगस्ट १९८३
जामकर मधु	मामा वरेरकर	पृ. ३०	मे/जून १९८३
ठेंगडी ना. वा.	चार्लस् डिकन्स कॅथराईन, मेरी आणि एलन	पृ. ३२	नोव्हें./डिसेंबर १९८३
देवगावकर शैलजा	माडियांची लोकगीते	पृ. ५३	जुलै/ऑगस्ट १९८३
"	परधानांच्या सणांची गाणी	पृ. ४५	नोव्हें./डिसेंबर १९८३
देशपांडे सुनंदा	बाळकृष्ण संतुराम गडकरी	पृ. २०	मे/जून १९८३
देशमुख मो. दा.	बालवाङ्मयाचे भविष्य उज्ज्वल	पृ. ७२	जुलै/ऑगस्ट १९८३
मुसळे बाबाराव गं.	तिफन	पृ. ५१	जुलै/ऑगस्ट १९८३
मोहोनी दिवाकर	शुद्धलेखनासंबंधी आणखी थोडे	पृ. ४९	जुलै/ऑगस्ट १९८३
वऱ्हाडपांडे वसंत	बुक फायनान्स कार्पोरेशन हवे	पृ. ७८	जुलै/ऑगस्ट १९८३
सामंत सत्वशीला	शुद्धलेखनासंबंधी थोडेसे	पृ. ३८	मे/जून १९८३

पुस्तके

देव सुधीर	परिचय	पृ. ४१	मे/जून १९८३
"	परिचय	पृ. ६३	जुलै/ऑगस्ट १९८३
देशपांडे ना. घ.	मी एकला निघालो 'उ. रा. गिरी'	पृ. ४०	मे/जून १९८३
वाहोकार वसंत	पाच कवितासंग्रह	पृ. ६०	जुलै/ऑगस्ट १९८३
सावदेकर रोहिणी	कमला, मित्राची गोष्ट	पृ. ५८	नोव्हें./डिसेंबर ११८३

विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर

कार्यवृत्त (१ जानेवारी ८४ ते २९ फेब्रुवारी ८४)

२८ डिसेंबर : नाट्य विभागाने श्री. भालवा केळकर यांची स्थानिक नाट्यसंस्थांचे प्रतिनिधी व नाट्यकलावंतांशी चर्चा घडवून आणली.

१ जानेवारी : अमरावती जिल्ह्यातील रिद्धपूर या गावी वि. सा. संघाचे दुसरे जिल्हा साहित्य संमेलन भरले. अध्यक्ष श्री. उद्धव शेळके होते, तर उद्‌घाटन श्री. वामन तेलंग यांनी केले.

१० जानेवारी : इंडीयन नॅशनल थिएटर मुंबईतर्फे हीरकमहोत्सवाच्या सांगता समारंभात 'मातीचं स्वप्न' हा महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक व लोककलांवर आधारीत कार्यक्रम रंगमंदिरात सादर करण्यात आला.

११ जानेवारी : संगीत समितीच्या वतीने आकाशवाणीतर्फे झालेल्या संगीत स्पर्धेमध्ये नागपूरच्या पारितोषिक प्राप्त कलावंतांचा सत्कार, नागपूर विद्यापीठाची संगीत विषयात डॉक्टरेट मिळविलेले श्री. डॉ. नारायण मंगरूळकर यांचा शाल व श्रीफळ देऊन सत्कार करण्यात आला. या कार्यक्रमाचे अध्यक्ष आकाशवाणीचे संगीत विभाग प्रमुख श्री. के. एम. जाधव होते. त्यांच्या हस्ते सर्व कलाकारांना भेट वस्तू देण्यात आल्या.

श्री. शंकर भट्टाचार्य (सरोद),
श्री. सुनील आगरकर (संतूर),
श्री. अनिरुद्ध देशपांडे (गायन),
या कलावंतांनी आपली कला सादर केली.

११ जानेवारी : कै. ए. श्री. पटवर्धन व्याख्यानमालेच्या अंतर्गत थोर विचारवंत श्री. ना. ग. गोरे यांचे पहिले व्याख्यान झाले. या व्याख्यानमालेतील दुसरे व्याख्यान चंद्रपूर व तिसरे व्याख्यान मूल (जि. चंद्रपूर) येथे झाले.

१२ जानेवारी : दत्तो वामन पोतदार व्याख्यानमाले अंतर्गत "गेल्या दशकातील मराठी रंगभूमी" या विषयावर डॉ. वि. भा. देशपांडे पुणे यांचे व्याख्यान झाले. दुसरे दिवशी स्थानिक नाट्यसंस्थांच्या प्रतिनिधींशी डॉ. वि. भा. देशपांडे यांची भेट व चर्चा झाली.

१२ जानेवारी : ना. के. बेहेरे व्याख्यानमालेत डॉ. यशवंत पाठक, मनमाड यांचे "पसायदानाचा प्रसाद" या विषयावर व्याख्यान झाले.

१४ जानेवारी : वि. सा. संघाचा वर्धापन दिन साजरा झाला. समारंभाचे प्रमुख पाहुणे श्री. ना. गा. गोरे होते. नागपूर विद्यापीठाने मराठी विषयात पीएच. डी. पदवी देऊन ज्यांना विभूषित केले व ज्यांच्या पुस्तकांना राज्य पुरस्कार मिळालेत अशा मान्यवरांचा सत्कार करण्यात आला. रात्री नाट्य विभागाने बसविलेला 'गडकरी नाट्य दर्शन' हा कार्यक्रम झाला.

१५ जानेवारी : वि. सा. संघाच्या कार्यकारिणीची चौथी सभा झाली.

१६ व १७ जानेवारी : कै. सत्यभामाबाई सगदेव आंतरशालेय कथाकथन स्पर्धा भिडे कन्या शाळेत संपन्न झाली. या कार्यक्रमाच्या अध्यक्षा श्रीमती सुमती केणेकर होत्या. "अ" गटात प्रसन्न शेंबेकर, सोमलवार हायस्कूल, खामला, नागपूर ह्याला प्रथम तर भारत महिला विद्यालयाची गौरी पांढरे व हडस हायस्कूलची मृणालिणी नानीवडेकर यांना दुसरे पारितोषिक विभागून मिळाले.

अनंत ढोले या अपंग विद्यार्थ्यास उत्तेजनार्थ रोख पारितोषिक देण्यात आले. "ब" गटाच्या स्पर्धेचे अध्यक्षपद सौ. प्रभा सहस्रभोजने यांनी भूषविले होते. भिडे कन्या शाळेची प्रज्ञा भोंडे प्रथम, हडस हायस्कूलची सिमंतिनी गोडबोले द्वितीय, जीवन विकास विद्यालय उमरेडच्या समीर लिखिते यास उत्तेजनार्थ पारितोषिक देण्यात आले.

२३ जानेवारी : कै. राम गणेश गडकरी यांचा स्मृतिदिन साजरा करण्यात आला. या निमित्ताने वि. सा. संघाच्या नाटच विभागाने बसविलेला "गडकरी नाटच दर्शन" हा कार्यक्रम सावनेर येथे सादर करण्यात आला.

२६ जानेवारी : सकाळी ध्वजारोहणाने प्रजासत्ताक दिन साजरा करण्यात आला. सायंकाळी "अन्य भाषा साहित्य विभागा"तर्फे या निमित्ताने एक हिंदी भाषी कविसंमेलन घेण्यात आले. त्यात प्रसिद्ध हिंदी कवींचा समावेश होता.

३० जानेवारी : राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचा स्मृतिदिन साजरा करण्यात आला.

२ फेब्रुवारी : जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त ज्ञानकोशकार डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांचा स्मृतिदिन साजरा झाला. या निमित्ताने त्यांच्या ग्रंथांचे प्रदर्शन श्रीशिवाजी संदर्भ ग्रंथालयातर्फे भरविण्यात आले होते.

१२ फेब्रुवारी : कै. शिवदास कृष्ण बारलिंगे व्याख्यानमाले अंतर्गत खासदार श्री. यशवंतराव चव्हाण यांचे "कायदा आणि सामाजिक न्याय" या विषयावर रंगमंदिरात व्याख्यान झाले.

१८ व १९ फेब्रुवारी "वि. सा. संघ" व "अभिव्यक्ती" यांच्या संयुक्त विद्यमाने विदर्भ लेखिका संमेलन संपन्न झाले. उद्घाटक खासदार सौ. कुसुमताई चौधरी, जळगाव व अध्यक्ष डॉ. उषाताई देशमुख, मुंबई ह्या होत्या.

१८ फेब्रुवारी : कै. सौ. इंदिरा खरे वक्तृत्व स्पर्धा लोकांची शाळा येथे पार पडली. "देशी खेळाची आज आबाळ होत आहे" हा स्पर्धेचा विषय होता. लोकांच्या शाळेचा अरूण कुळकर्णी प्रथम तर उमरेडच्या जीवन विकास विद्यालयाचा समीर लिखिते हा दुसरा आला. तिसरे बक्षीस मीरा वैतुले हिला मिळाले.

२६ फेब्रुवारी : नाटच विभागाने निर्मिलेल्या "रंगसावल्या" या नाटकाचा प्रयोग वनिता समाजाच्या नाटचगृहात अमरावती येथे सादर करण्यात आला.

२५ व २६ फेब्रुवारी : वि. सा. संघाचे ३५ वे साहित्य संमेलन मेहकर येथे संपन्न झाले. उद्घाटक सुप्रसिद्ध साहित्यिक श्री. पु. ल. देशपांडे व संमेलनाध्यक्ष कविवर्य ना. घ. देशपांडे हे होते. या कार्यक्रमास सुप्रसिद्ध साहित्यिक श्री. म. वि. राजाध्यक्ष, वि. रा. करंदीकर, अ. भा. साहित्य महामंडळाचे अध्यक्ष कविवर्य ना. धों. मनोहर, कविवर्य नाघंच्या "रानारानात गेली बाई शीळ" या व इतर कवितांना चाली लावून ध्वनिमुद्रित करणारे श्री. जी. एन. जोशी हे प्रामुख्याने हजर होते.

संमेलनात रात्री वि. सा. संघाच्या संगीत समितीने 'रानारानात गेली बाई शीळ' हा नाघंच्या कवितांचा स्वरबद्ध कार्यक्रम सादर केला.

माननीयांच्या भेटी

आकाशवाणीचे निदेशक श्री. मधुकरराव गायकवाड, खासदार सौ. कुसुमताई चौधरी, जळगाव, डॉ. उषाताई देशमुख, मुंबई, व्यंगचित्रकार शि. द. फडणीस, यांनी वि. सा. संघाला भेट दिली व मोठ्या आस्थेने कार्याची माहिती करून घेतली.

परीक्षासमिती

हीरकमहोत्सवी वर्ष सभापना समारोहाप्रीत्यर्थ परीक्षा समितीच्या वतीने महाविद्यालयीन व विद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी व्याख्यानांचे आयोजन ३ जाने. ते १२ जाने. पर्यंत करण्यात आले.

या व्याख्यानमालेत सर्वश्री सौ. भारती सुदामे, डॉ. म. रा. जोशी, प्रा. डॉ. मधुकर वाकोडे, प्रा. डॉ. सुरेश पांढरीपांडे, प्राचार्य राम डोके, प्रा. मधुकर केचे, यांची व्याख्याने झाली. कार्यक्रमाचे अध्यक्षस्थान प्रा. डॉ. व. कृ. वऱ्हाडपांडे यांनी भूषविले होते.

विद्यालयीन व्याख्यानमालेत सर्वश्री वसंतराव पाठक, किरण देशपांडे व नानासाहेव लाभे यांची विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक व्याख्याने झाली. परीक्षा समितीच्या वतीने प्रथम आयोजित या दोन्ही व्याख्यानमालांना विद्यार्थ्यांनी उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिला.

२८ व २९ जानेवारी ८४ ला झालेल्या विविध परीक्षात एकूण ५५०० विद्यार्थी सहभागी झाले. एकूण ७८ परीक्षा केंद्रातून या परीक्षा घेण्यात आल्या.

संमेलनवृत्त

नांझा, रिद्धपूर, आनंदवन आणि मेहेकर येथे पार पडलेल्या वि. सा. संघाच्या संमेलनांचा वृत्तांत स्थलाभावी या अंकात प्रकाशित करणे अवघड झाले आहे. तो पुढील अंकात प्रकाशित केला जाईल.

नवे आजीव सभासद

सर्वश्री. कांती सिंघी, वसंतराव पाठक, प्रकाश देशपांडे, अ. ल. लिमये, संजय सोले, डॉ. विजय सखाराम जोग, सौ. प्रभा सुरेश शेंद्रे, शंकर त्र्यंबकराव बालेकर (सर्व नागपूर), प्रा. कस्तुरचंद धर्मचंद मिश्रीकोटकर, श्रीमती प्रमिला तुकारामजी हेंडे (चांदूरबाजार), श्री. हेमकांत व्यंकटेश बलकुंदी, शिवाजी उराडे (पुणे), सर्वश्री. व्यंकटेश विश्वनाथ वोरकर, शिरीष मनोहरराव देशपांडे, जयंत चिंतामण देव, प्रांजळ पुरुषोत्तम कावडकर (खामगाव).

शाखावृत्त

काटोल : विदर्भ साहित्य संघ काटोलचा उद्‌घाटन सोहळा ८–१–८४ ला नबिरा महाविद्यालय काटोलच्या विद्यार्थी भवनात झाला. शाखेचे अध्यक्ष श्री. अविनाश वरोकर यांनी पाहुण्यांचे स्वागत केले. विदर्भ साहित्य संघाचे उपाध्यक्ष श्री. वामनराव तेलंग यांनी दीप प्रज्वलन करून उद्‌घाटनपर भाषण दिले. या प्रसंगी डॉ. विनय वाईकर नागपूर यांचे 'उर्दू गझल' या विषयावर भाषण झाले. त्यानंतर "म्युझिक क्लब" नबिरा महाविद्यालयाच्या विद्यमाने गझल गायनाचा कार्यक्रम सादर करण्यात आला. शेवटी शाखेचे सरचिटणीस श्री. सुरेश देशमुख यांनी आभारप्रदर्शन केले.

१४ जानेवारी ८४ रोजी प्रा. मेंघळ यांचे घरी कवी व गायकांचा कविता वाचन व गायनाचा विशेष कार्यक्रम झाला. या कार्यक्रमात स्थानिक कवी सर्वश्री अविनाश वरोकर, देशभ्रतार, पळसापुरे व अब्दुल कालिफ यांनी भाग घेतला. प्रा. महाजन, प्रा. मसीह व डॉ. पळसापुरे यांनी गायन केले. शाखा अध्यक्ष श्री. अविनाश वरोकर यांनी प्रास्ताविक, चिटणीस प्रा. एस. सी. चौधरी यांनी कवी व गायकांचा सत्कार केला. संचालन, शाखेचे कोषाध्यक्ष प्रा. डोंगरे यांनी केले. शेवटी प्रा. एस. जी. देशमुख सरचिटणीस यांनी आभार मानले.

अनुक्रमणिका

१७ फेब्रुवारी रात्री सौ. प्रतिमा इंगोले यांच्या वऱ्हाडी बोलीतील कथा-कथनाचा कार्यक्रम सादर करण्यात आला. अध्यक्षस्थानी प्राचार्य चांडक होते. श्री. वरोकर यांनी परिचय करून दिला व शाखेच्या कार्याचा अहवाल सादर केला. सरचिटणीस प्रा सुरेश देशमुख, उपाध्यक्ष प्रा. जयंत वंड व श्री. विजय घोटे यांनी पाहुण्यांचे स्वागत केले. कार्यक्रमाचे संचालन श्री. मिलींद पाटील यांनी केले. चिटणीस प्रा. सुरेश चौधरी यांनी आभार मानले.

भद्रावती : दिनांक १४-१-८४ ला शाखेची सभा झाली. नवी कार्यकारिणी अशी- अध्यक्ष-श्री. श्री. वि. पद्मावार, उपाध्यक्ष-डॉ मनोहर वि. झाडे, कोषाध्यक्ष-श्री. ब. ल. गुंडावार, सरचिटणीस श्री. दा. वि. हजारे, चिटणीस- श्री. द. त्रि. काकडे, सभासद- सर्वश्री डॉ. सी. डी. देशमुख, डॉ. आनंद कृ. निते, डॉ. वी. उपलेंचीवार, म. ना. पारधे व ना. का. कहारे.

२२-१-८४ ला उद्‌घाटनाचा व आनंदवनाच्या कार्यगौरवाचा सोहळा पार पडला. कार्य- गौरवाच्या निमित्ताने आनंदवनासाठी ८००१ रु. (आठ हजार एक) रुपयाचा निधी बाबा आमटे यांच्या स्वाधीन करण्यात आला.

२६-१-८४ गणराज्य दिनाच्या शुभमुहूर्तावर भद्रावतीचे संवर्ग विकास अधिकारी श्री. गोमकाळे यांच्या अध्यक्षतेखाली येथील समाजसेवक श्री. कृष्णमूर्ती मिरमिरा यांचे हस्ते वाचनालयाचे उद्‌घाटन झाले.

घाटंजी : विदर्भ साहित्य संघाच्या वर्धापन दिनानिमित्त दिनांक १४-१-८४ ला येथील न. प. वाचनालयात सुप्रसिद्ध कवी श्री. उ. रा. गिरी यांचे अध्यक्षतेखाली कवी संमेलन आयोजित करण्यात आले. घाटंजीतील वीस उदयोन्मुख कवींनी आपल्या कविता सादर केल्या. कार्यक्रमाचे शेवटी श्री. उ. रा. गिरींनी आपल्या कविता गाऊन रसिकांना मंत्रमुग्ध केले.

गुरुकुंज (मोझरी) : शाखेच्या उद्‌घाटनाचा कार्यक्रम २१-१-८४ ला गुरुकुंज सेवाश्रमातील स्मृती मंदिरात घेण्यात आला. वि. सा. संघाचे अध्यक्ष राम शेवाळकर यांचे हस्ते दीप प्रज्वलन करून शाखेचे उद्‌घाटन करण्यात आले. अमरावती येथील 'साहित्य संगम'चे अध्यक्ष डॉ. मोतीलालजी राठी अध्यक्ष म्हणून उपस्थित होते. नागपूरच्या श्रीमती शैल जैमिनी, श्री. उत्तमरावजी कंकाळे, डॉ. श. रा. ठोसर, श्री. मधुकर केचे हे या कार्यक्रमाला प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते. प्रास्ताविक, शाखेचे अध्यक्ष प्राचार्य बाबासाहेब आवारे यांनी, अहवाल वाचन सरचिटणीस शाम सुंदर भुतडा यांनी आणि कार्यक्रमाचे संचालन चिटणीस सद्‌गुण देशमुख यांनी केले तर आभार प्रदर्शन भास्करराव गोहरील यांनी केले. त्याच रात्री जिल्ह्यातील कवींचे संमेलन घेण्यात आले. त्यांत सर्वश्री देवानंद गोरडे, प्रा. अशोक थोरात, वर्मा, लेपसे, बबन सराडकर, शरद रोहणकर हे कवी उपस्थित होते. कविसंमेलनाच्या अध्यक्षस्थानी श्रीमती शैल जैमिनी होत्या. संचालन देवानंद गोरडे ह्यांनी केले.

शाखेच्या वतीने घेण्यात आलेल्या विदर्भ स्तरीय निबंध स्पर्धेत ३८ विद्यार्थ्यांनी भाग घेतला. त्यांत प्रथम क्रमांकाचे पारितोषिक आकोटच्या विलास तेलगोटेला, द्वितीय गुरुकुंजच्या कु. जोत्स्ना हांडेला, तृतीय अमरावतीच्या कु. माहुरेला तर चतुर्थ श्री. औचारला मिळाले. बक्षीस वितरण डॉ. मोतीलालजी राठी यांचे हस्ते करण्यात आले. त्याच प्रसंगी "युगवाणी" दिवाळी अंकातील कविता रसग्रहण स्पर्धेत प्रथम पारितोषिक रविंद्र वारस्कर व द्वितीय शंकर पार्डीकरला देण्यात आले. संचालन श्री. रत्नाकर लोंढे ह्यांनी केले.

डोणगाव : दिनांक १६-१२-८३ रोजी वि. सा. संघ शाखा डोणगावच्या सभासदांची बैठक होऊन पुढील पदाधिकाऱ्यांची निवड झाली—

अध्यक्ष– श्री. अरविंद मदन सराफ, उपाध्यक्ष– डॉ. देवराव गणपतराव वानखेडे, सचिव– एस. व्ही. सिंगणे, कोषाध्यक्ष– श्री. श्रीधरपंत मेहरकर, सदस्य– सर्वश्री एस. के. देशमुख, शरद मधुकर सावजी, डॉ. जगदीश विडवई, डॉ. व्ही. एम. सावजी, डी. जी. निंबेकर.

पुलगाव : विदर्भ साहित्य संघ, शाखा पुलगावच्या वतीने बाल नाटच स्पर्धा, दि. ९–२–८४ रोजी आर. के. हायस्कूल रंग मंदिर येथे घेण्यात आल्या. "लॉटरी" हे केंद्रीय विद्यालयाने, राजेंद्र कुमार शर्मा लिखित व कुंदा ठोंबरे दिग्दर्शित बालनाटच सादर केले. जयनाथ नलिन लिखित व श्री. जी. एम. व्यास दिग्दर्शित "समझोता" हे बालनाटच आर. के. हायस्कूलने सादर केले.

वि. सा. संघ शाखेतर्फे दि. १०–२–८४ व ११–२–८४ रोजी अनुक्रमे "सोळावं वरीस धोक्याचं" आणि "अचाट गावची अफाट मावशी" ह्या नाटकांचे प्रयोग झाले.

मूर्तिजापूर : वि. सा. संघ शाखा मूर्तिजापूरचे वतीने "प्रतिभा तिडके स्मृती व्याख्यान-माला" दिनांक १५ ते १९ जानेवारी ८४ श्री गाडगे महाराज विद्यालयाचे सभागृहात आयोजित केली होती. पुढील वक्त्यांनी ही माला गुंफली. प्राचार्य श्री. राम शेवाळकर वणी, विषय महा-भारतातील कर्ण, श्री. रावसाहेब कसबे, संगमनेर विषय : भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने, श्रीमती मृणाल गोरे, मुंबई विषय : स्त्रीमुक्ती–किती दूर, किती जवळ, डॉ. श्री. कुमार सप्तर्षी, पुणे विषय : ग्रामीण विकासाच्या नव्या दिशा, डॉ. श्री. बापुसाहेब काळदाते, औरंगाबाद विषय : नवरंग येत आहे.

अंजनगावसुर्जी : शाखेचा उद्‌घाटन समारंभ प्राचार्य राम शेवाळकर यांचे हस्ते २२ जाने. रोजी येथील सीताबाई संगई विद्यालयात स्व. रायसाहेब मोती संगई खुले रंगमंच येथे पार पडला.

गोंडवन चंद्रपूर : दि. १५ व १६ जानेवारी ८४ ला विदर्भ साहित्य संघ गोंडवर्ण शाखा चंद्रपूरच्या वतीने म. म. दत्तो वामन पोतदार स्मृती व्याख्यान मालेत संत साहित्याचे व्यासंगी अभ्यासक व मराठवाडा विद्यापीठाचे मराठी विभागाचें प्रमुख डॉ. यु. म. पठाण यांनी "तुकारामाची गाथा हे खरे लोक काव्य" या विषयावर मार्मिक विवेचन केले.

विदर्भ साहित्य संघ गोंडवन शाखेचे अध्यक्ष डॉ. शरद सालफळे यांनी प्रास्ताविक व स्वागत केले. सचिव श्री. मुकुंद उगे ह्यांनी आभार प्रदर्शन केले.

चिमूर : १९८३–८४ चे पदाधिकारी; अध्यक्ष– डॉ. भा. शा. सिरास, उपाध्यक्ष– सौ. मि. गो. अलोणी, सचिव– प्रा. ना. ना. बुरांडे, सहसचिव– प्रा. एन. के. मोहोड सदस्य– सौ. सुमनताई पिंपळापुरे, एम. एल. नाईक, पी. एम. घाडसे, सौ. रे. र. काशीकर, वसंत गोमाजी कापसे, सी. आर. गायकी.

ब्रह्मपुरी : शाखेच्या वतीने दि. १४ व १५ जाचेवारी ८४ रोजी केंद्रीय शाखेच्या हीरक-महोत्सवाच्या निमित्ताने अमरावती येथील प्रसिद्ध प्रवचनकार कु. मंदाकिनी गंधे यांचे प्रवचन आयोजित करण्यात आले. त्यांचा विषय होता, "अर्जुन उवाच". त्याचप्रमाणे दि. १५ जानेवारीला विषय होता "श्री भगवान उवाच" प्रा. जगनाडे यांनी प्रास्ताविक केले व प्राचार्य टेंभरे यांनी प्रमुख अतिथीचा परिचय करून दिला. कु. मंदाकिनी गंधे यांचा प्रा. टेंभरे यांचे हस्ते सत्कार करण्यात आला.

बल्लारपूर : शाखेचे उद्‌घाटन १८ जानेवारीला प्राचार्य राम शेवाळकर, यांच्या हस्ते महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालयाच्या सभागृहात झाले. अध्यक्षस्थानी चंद्रपूरचे प्रा. सुरेश द्वादशीवार होते. बल्लारपूर वि. सा. संघाचे अध्यक्ष प्रा. गोरंटीवार यांनी पाहुण्यांचा परिचय करून दिला व सौ. रेखा भास्करवार यांनी स्वागत केले. सहकार्यवाह प्रा. मासरवार यांनी कार्यक्रमाचे संचालन केले. सौ. सुधा मालधुरे यांनी आभार प्रदर्शन केले.

अनुक्रमणिका

राजूरा : दि. २५-१२-८३ रोजी राजुरा शाखेच्या सदस्यांची सभा डॉ. सुरेश उपगन्लावार यांचे निवासस्थानी घेण्यात आली. या सभेच्या अध्यक्षस्थानी श्री. विष्णू अनंत जोशी हे होते. शाखेचे पदाधिकारी पुढीलप्रमाणे— अध्यक्ष- श्री. वि. अ. जोशी, उपाध्यक्ष- श्रीमती माधवी वळिवे, सरचिटणीस- डॉ. सुरेश वि. उपगन्लावार, चिटणीस- श्री. म. ज. मोरे, कोषाध्यक्ष- मु. द. वळिवे, सदस्य- सर्वश्री ॲड् मु. ग. देवाळकर, सौ. भक्ती जठार, सौ. मिना निवडे, श्री. किसनराव वाटकर, श्री. सुधाकरराव पिंपळे, श्री. फुलचंद खोब्रागडे.

मूल : विदर्भ साहित्य संघ, नागपूरच्या सौजन्याने कै. ए. श्री. पटवर्धन व्याख्यानमालेतील तिसरे पुष्प दि. १३ जानेवारी ८४ ला येथील कन्नमवार सभागृहात थोर तत्त्वचिंतक श्री. नानासाहेब गोरे, पुणे यांनी गुंफले. व्याख्यानाचा विषय "संतकालीन एकांगीपणा" हा होता. कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी मूल येथील दलित मित्र श्री. वि. तु. नागपुरे होते. प्रमुख पाहुणे थोर समाज सुधारक श्री. बाबा आमटे होते. शाखाध्यक्ष प्राचार्य श्री. वि. ना. घोटे यांनी पाहुण्यांचे पुष्पहाराने स्वागत केले. कार्यक्रमाचे संचालन प्रा. नाना पाटील यांनी तर आभार प्रदर्शन, शाखेचे उपाध्यक्ष श्री. डॉ. आर. जी. बोकारे यांनी केले. सरचिटणीस श्री. नरेंद्र उपलप व प्रा. कापगाते यांनी कार्यक्रमाची व्यवस्था केली.

लाखनी : दिनांक ११-२-८४ रोजी आकाशवाणीवर गाईल्या गेलेल्या गीतांचे गायन झाले. गायक श्री. जीवनलाल लंजे आणि मंडळी चिरचाडी हे होते.

याप्रसंगी हरिश्चंद्र बोरकर यांचा शासकीय सेवेत प्रथम श्रेणी शिक्षक अधिकारी म्हणून नेमणूक झाल्याबद्दल व (१) श्री. लोकचंद पटेल (२) व. कृ. हुकरे (३) माधव भुसारी (४) द. सा. बोरकर हे मराठी विषयांत एम. ए. (वाङ्मय पारंगत) द्वितीय श्रेणीत उत्तीर्ण झाल्या बद्दल शाखाध्यक्ष शिवणकर यांनी त्यांचे स्वागत केले.

भंडाऱ्याचे सुप्रसिद्ध साहित्यिक व वि. सा. संघाचे भूतपूर्व सरचिटणीस आणि अध्यक्ष श्री. ना. रा. शेंडे यांचा दि. १२-२-८४ ला सत्कार करण्यात आला.

शेषाश्रम भंडाऱ्याच्या रौप्य महोत्सवानिमित्त या शाखेने कवि संमेलनाचे आयोजन केले. भंडारा जिल्ह्यातील २० कवींनी भाग घेतला. उद्घाटक श्री. ओईम्बे, अप्पर कोषागार अधिकारी, भंडारा हे होते. अध्यक्ष प्रा. कृष्णा चौधरी साकोली हे होते. कवि संमेलनाचे संचालन त्यांनीच केले. स्थळ- विवेकानंद सभागृह लाखनी. प्रास्ताविक- द. सा. बोरकर सरचिटणीस, आणि आभार प्रदर्शन श्री. दा. सी. शिवणकर यांनी केले. कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी कार्यवाह ना. ह. भुरे यांनी विशेष परिश्रम घेतले.

२६-१-८४ गणराज्य दिनी राष्ट्र भक्तीपर गीत गायन स्पर्धा घेण्यात आली. श्री. सो. गो. चुटे सेवानिवृत्त मुख्याध्यापक मेंढा (भुगाव) प्रमुख अतिथी होते.

ह्या स्पर्धा चार गटांत झाल्या. पहिल्या दोन क्रमांकाना बक्षिसे व प्रशस्तीपत्रे देण्यात आली.

क्रमांक खालीलप्रमाणे, गट पहिला वर्ग १ ते ४ (प्राथमिक) विभाग : प्रथम-स्वाती डवीर, द्वितीय कु. चारू राजहंस, तृतीय-कु. मुक्ता बोरकर; गट-दुसरा वर्ग ५ ते ७ (पूर्व माध्यमिक) प्रथम-कु. शिल्पा मनोहरराव हडप, द्वितीय-कु. वसुधा भानुदास वंजारी; तृतीय-कु. प्रिती अशोक तत्त्ववादी; गट-३ रा वर्ग ८ ते १०, (माध्यमिक) : प्रथम-कु. रूपलता नंदेश्वर, द्वितीय-कु. विजया भानुदास वंजारी, तृतीय-कु. वैदेही मनोहरराव हडप; गट-४ था-वर्ग ११ ते पदवी प्रथम-विनोद मेश्राम, द्वितीय-सरिता नारद कानतोडे, तृतीय-कु. शीला शामराव सेलोकर.

चिखली : विदर्भ साहित्य संघाच्या चिखली शाखेचा शुभारंभ मा. श्री. भगवान भटकर निर्मिती प्रमुख, आकाशवाणी जळगांव यांचे हस्ते २३-२-८४ ला पार पडला. अध्यक्ष स्थान मा. श्री. शाम देशपांडे, तहसीलदार, सिंदखेडराजा यांनी भूपविले.

गोंदिया : शाखेद्वारा स्व. महादेवरावजी धोटे स्मृती एकांकीका स्पर्धा '५ ते ८ जानेवारील' आयोजित करण्यात आली. विदर्भ स्तरावर आयोजित करण्यात आलेल्या ह्या स्पर्धेत तोतलाडोह, खापरखेडा, कन्हान, नागपूर व गोंदियाच्या ११ संस्थांनी आपल्या एकांकीका सादर केल्या. उद्घाटक होते गोंदियाचे आविमचे व्यवस्थापक श्री. कमलाकर मुळे. या स्पर्धेत तोतलाडोहच्या कलाभिनयने सादर केलेल्या प्रा. दिलीप परदेसी यांच्या "महाद्वार" या एकांकिकेने प्रथम पारितोषिक व फिरती ढाल तसेच याच एकांकिकेचे दिग्दर्शक श्री. आनंद (बाबा) शिंदे यांनी दिग्दर्शनाचे प्रथम पारितोषिक पटकावले. दुसरे पारितोषिक कन्हानच्या अभिनयने सादर केलेल्या श्री. प्रेमानंद गज्वी यांच्या "घोटभर पाणी" या एकांकिकेने तर तृतीय पारितोषिक गोंदियाच्या ध्वनीतरंग संगीत विद्यालयाने सादर केलेल्या श्री. सुधीर पत्की लिखीत "शल्य" या एकांकिकेने मिळविले. यशस्वी स्पर्धकांना श्री. धोटे यांचे हस्ते पारितोषिके देण्यात आली. प्रमुख पाहुणे म्हणून युनायटेड वेस्टर्न बँकेचे श्री. फडणवीस होते.

वरोरा : थोर समाजवादी विचारवंत श्री. नानासाहेब गोरे यांनी लोकमान्य विद्यालयात वि. सा. संघाच्या आनंदवन वरोरा शाखेतर्फे पटवर्धन स्मृती व्याख्यानमालेचे दुसरे पुष्प गुंफले. प्रास्ताविक भाषण प्रा. श्रीकांत पाटील यांनी केले. वरोरा शाखेचे अध्यक्ष प्रा. मो. दा. देशमुख यांनी श्री. गोरे व प्राचार्य शेवाळकर यांचे पुष्पमालेने स्वागत केले. पाहुण्यांचा परिचय श्री. शेवाळकर यांनी करून दिला. आभारप्रदर्शन प्रा. देशमुख यांनी केले. या कार्यक्रमासाठी पद्मश्री बाबासाहेब आमटे उपस्थित होते.

आरमोरी : दिनांक ९ ते १२ फेब्रुवारीपर्यंत शाखेतर्फे कै. मारोतराव सांबरे स्मृती एकांकिका स्पर्धा आयोजित करण्यात आली. एकंदर १२ एकांकिका सादर झाल्या. त्यात गोंदियाच्या दोन, गडचिरोलीची एक आणि आरमोरीच्या आठ एकांकिका सादर झाल्यात. यात प्रथम क्रमांक गोंदियाच्या ध्वनितरंग संगीत विद्यालयाच्या "शल्य" या एकांकिकेला मिळाला. द्वितीय–ललित कला भारती ब्रम्हपुरीच्या "गुंता" या एकांकिकेचा तर तृतीय क्रमांक गोंदियाच्याच औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेच्या "सांपळा" या एकांकिकेला मिळाला.

स्पर्धेचे बक्षीस वितरण १८-२-८४ ला आरमोरीचे जुन्या पिढीतील नाटचकलाकार श्री. विठ्ठलराव चितमलवार यांचे अध्यक्षतेखाली हल्लीच्या पिढीतील नाटच कलावंत श्री. मुरलीधर इरमलवार यांचे हस्ते पार पडला. या प्रसंगी शाखेतर्फे पुण्याचे कलावंत प्रा. विसभाऊ वापट, यांच्या कविता गायनाचा "कुटुंब रंगले काव्यात" हा कार्यक्रम आयोजित करण्यात आला होता.

मनोहर म्हैसाळकर
सरचिटणीस
विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर

अनुक्रमणिका

प्रकाशक : मनोहर म्हैसाळकर, सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ,
मुद्रक : मधुसूदन पांडुरंग बनहट्टी, नारायण मुद्रणालय, धनतोली नागपूर–१२
मुखपृष्ठ मुद्रण : मधुकर आर्ट्स धनतोली नागपूर–१२

अनुक्रमणिका